

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ СУХОПУТНИХ ВІЙСЬК
ІМЕНІ ГЕТЬМАНА ПЕТРА САГАЙДАЧНОГО
МІНІСТЕРСТВО ОБОРОНИ УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ СУХОПУТНИХ ВІЙСЬК
ІМЕНІ ГЕТЬМАНА ПЕТРА САГАЙДАЧНОГО
МІНІСТЕРСТВО ОБОРОНИ УКРАЇНИ

ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова праця правах рукопису

Каменцев Денис Сергійович

УДК 355-051:323.2:929 В. Сальський «1885/1940»

**ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНА ТА ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ
ВОЛОДИМИРА САЛЬСЬКОГО (1885-1940)**

20.02.22 – військова історія

Галузь науки: Історичні науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Всі оригінали ідентичні

Вчений секретар спеціалізованої
вченої ради Д 35.051.25 к.і.н.

Л. Кривизюк

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Д. Каменцев

Науковий керівник: Виздрік Віталій Степанович, доктор історичних наук,
доцент, професор

Львів – 2021

АНОТАЦІЯ

Каменцев Д.С. Військово-політична та громадська діяльність Володимира Сальського (1885–1940). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 20.02.22 – військова історія. – Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, Львів, 2021.

У дисертації проаналізовано військово-політичну та громадську діяльність відомого представника військової еліти, генерал-хорунжого армії УНР, міністра військових справ УНР та ДЦ УНР Володимира Сальського крізь призму суспільно-політичних процесів, воєнних дій на території України та інших європейських держав, що стали осередками перебування української еміграції у першій половині ХХ ст. Він – один із небагатьох національно свідомих політиків-державників, які обстоювали українську національну ідею, все своє життя присвятили боротьбі за незалежну і самостійну Україну.

Структурно робота складається з чотирьох розділів. Участь В. Сальського у воєнних кампаніях часів Української революції (1917–1921), основні кроки на посаді міністра військових справ УНР, перебування на еміграції, діяльність щодо розбудови української державності в екзилі реконструйовано на основі офіційних джерел, мемуарної літератури, зокрема й нещодавно віднайдені частини спогадів самого генерала, матеріалів преси. Актуальність роботи зумовлена тим, що постать В. Сальського до сьогодні залишається однією з найменш досліджених і найбільш контраверсійних у сучасній українській історіографії. При написанні дисертації застосовано системно-структурний підхід до вивчення джерел, біографічний, компаративний, структурно-функціональний, порівняльний методи, а також методи історичного аналізу, синтезу, узагальнення, що дозволило цілісно й різнопланово відтворити основні віхи життя визначної історичної постаті.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що вперше не лише досліджено та реконструйовано маловідомі факти біографії В. Сальського, а й відтворено в контексті складних життєвих перипетій і суспільно-політичних процесів, що відбувались на Україні та за її межами на початку ХХ ст., його професійне та особистісне становлення; проаналізовано роль у процесах українізації та організації Української армії, участь у воєнних операціях на території України у 1919 р., особливо у звільненні Києва від більшовицьких загонів 30–31 серпня; простежено формування В. Сальського як професійного військового, зокрема з'ясовано вплив стратегічних і тактичних навичок, досвіду ведення бойових дій, набутих під час Першої світової війни, на подальші успіхи / невдачі у різних військових кампаніях; відтворено основні кроки щодо організації української військової еміграції, збереженні її кадрового потенціалу та боєздатності для подальшої боротьби за українську державність; вивчено пріоритетні напрямки громадської діяльності: заснування і підтримка функціонування українських організацій на еміграції, популяризація комеморативних практик, робота над піднесенням національної свідомості українців за кордоном, утвердження в їх середовищі ідей самостійності та соборності України.

У роботі розглянуто особливості професійного становлення В. Сальського як військового, наголошено на досвіді, здобутому під час Першої світової війни. Акцентовано на його участі у революційних подіях на території України у 1917–1921 рр., зокрема в українізації частин Північного фронту російської армії на завершальному етапі Першої світової війни. Схарактеризовано діяльність щодо розбудови української військової освіти і упорядкування української військової термінології у рамках Головної шкільної управи. Значну увагу зосереджено на участі В. Сальського як командувача Запорізької групи армії УНР у низці військових операцій зі звільнення території України від більшовицьких військ улітку 1919 р.: Проскурівській, Жмеринській та захопленні м. Київ. Простежено зв'язок між професійними та особистісними якостями, стратегічними, тактичними знаннями і навиками, досвідом командира та карколомними

успіхами ввіреного йому бойового підрозділу. Досліджено успіхи та прорахунки на посаді командувача Дієвої армії УНР. Наголошено, що головною своєю метою В. Сальський вважав побудову боєздатних Збройних Сил, здатних протистояти зовнішнім ворогам. Роботу у цій сфері він вважав пріоритетною. Навіть після усвідомлення безперспективності подальшої боротьби з більшовицькими військами на українських землях, В. Сальський продовжував плекати ідею про створення Української армії на території інших країн. У роботі проаналізовано законодавчі акти, що унормовували функціонування, структуру і чисельний склад бойових підрозділів УНР за кордоном, ініціатором ухвалення яких, а іноді й автором був В. Сальський.

Схарактеризовано ключові напрями діяльності на чолі Міністерства військових справ УНР, особливо в екзилі. Встановлено, що впродовж 1924–1940 рр. В. Сальському вдалося налагодити ефективну роботу цього відомства за кордоном. Пріоритетними сферами діяльності міністра стали: вирішення проблеми освітньої підготовки колишніх вояків УНР, зарахування їх на військову службу у лави іноземних збройних формувань, налагодження з цього приводу взаємовідносин з військовим відомством Другої Речі Посполитої; збереження збройного і кадрового потенціалу армії УНР на випадок майбутньої війни з Радянською Росією; організація життя колишніх військових у нових умовах на еміграції, всіляка їх підтримка під час перебування у таборах для інтернованих на території Польщі; робота щодо розбудови мережі організацій колишніх вояків УНР у різних країнах Європи (Чехословаччина, Польща, Франція, Бельгія, Болгарія, Румунія, Сербія, Угорщина тощо), створення служби військової розвідки і контррозвідки. Наголошено, що вся діяльність В. Сальського була спрямована на підготовку до неминучого збройного протистояння з СРСР і відновлення Української державності. Водночас суттєвою перешкодою на шляху втілення планів і задумів став особистісний чинник, а саме завуальована боротьба за вплив і владу в емігрантському середовищі, особливо в ДЦ УНР між найближчими соратниками С. Петлюри після його смерті. Крізь призму політичної біографії В. Сальського показано

складне переплетіння політичних, соціальних і національних аспектів українського державного будівництва в екзилі.

Репрезентовано публіцистичну діяльність В. Сальського, активізація якої припала на емігрантський період його життя. Проаналізовано співпрацю з такими часописами як «Воля», «Табор», «Гуртуймося», «Тризуб», «За Державність», що виходили в Польщі, Австрії, Франції. Констатовано, що всі дописи й публікації В. Сальського об'єднані національно-державницькою тематикою, непереборною вірою в майбутній успіх української справи, а головним лейтмотивом є військо, його історія, а також виняткова роль Збройних Сил у боротьбі за незалежність України. Прикметна риса статей – пропагандистський характер, популяризація української національної ідеї, а водночас – неабиякий письменницький і журналістський талант, аналітичність і далекоглядність автора. Публікації на військово-політичну і військово-історичну тематику також виявили глибокі знання В. Сальського з політології, теорії та практики військової справи. У дисертації акцентовано й на перших пробах генерала у науковій сфері: роботі зі збору, упорядкування та видання документальних джерел про українсько-більшовицьке протистояння на території України у 1920 р. Проаналізовано погляди В. Сальського на методологічні особливості історіописання, особливо у галузі військової історії. Досліджено громадську діяльність міністра: просвітницьку роботу серед емігрантів, заснування й підтримку діяльності військових і культурних товариств українців за кордоном, особливо Українського воєнно-історичного товариства, яке було покликане збирати, опрацьовувати й оприлюднювати джерела з історії України, особливо періоду визвольної боротьби 1917–1921 рр., для подальшого об'єктивного відтворення історичних подій у науковій літературі. Наголошено на пріоритетній ролі у цій сфері комеморативних практик, оскільки В. Сальський не лише ініціював різні урочистості з нагоди державних свят, вшанування національних героїв, а й обов'язково брав у них участь. Він розумів винятковість історичних символів і постатей у процесі формування національної

ідентичності українців на еміграції, а історичну пам'ять вважав потужним консолідуючим фактором національного організму.

Ключові слова: В. Сальський, військово-політична діяльність, громадська діяльність, УНР, Державний центр УНР, Головна шкільна управа, Запорізька група, Дієва армія УНР, міністр військових справ, Українське воєнно-історичне товариство.

ABSTRACT

Kamentsev D.S. Military, political and public activity of Volodymyr Salskyi (1885 – 1940). – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

Thesis for a candidate of Historical Sciences (PhD) in specialty 20.02.22 – «Military History». – Hetman Petro Sahaidachnyi National Army Academy. – Lviv, 2021.

The thesis analyzes the military-political and public activity of the well-known representative of the military elite, General-Cornet of the Ukrainian People's Republic (UPR) Army, Minister for Military Affairs of the UPR and State Center of the UPR Volodymyr Salskyi in the light of socio-political warfare processes in Ukraine as well as other European countries in the first half of the twentieth century. He was one of the few nationally conscious politicians-statesmen who defended the national idea, having devoted all his life to the struggle for an independent and sovereign Ukraine.

The research is structurally composed of four themed chapters. V. Salskyi's involvement in the military campaigns of the Ukrainian Revolution (1917–1921), the crucial steps as the Minister for Military Affairs of the Ukrainian People's Republic, period in emigration, activities to build Ukrainian statehood in exile were reconstructed on the basis of official sources, memoirs, including recently explored memoirs of the General, media materials. The relevance of the research is evoked by the fact that the personality of V. Salskyi being the most controversial figure in the contemporary Ukrainian historiography, has been one of the least studied up to the

present. While writing the dissertation, a system-structural approach to the study of sources together with biographical, comparative, structural-functional methods, as well as historical analysis, synthesis, generalization were applied in order to reconstitute the essential life milestones of the prominent historical figure.

The novelty of the obtained results contributes to the science as far as not only the little-known facts of V. Salskyi's biography have been investigated and reconstructed, but his professional and personal development is reproduced in the context of complex life vicissitudes including socio-political processes within and beyond Ukraine at the beginning of the XXth century; the role in the processes of Ukrainization and establishment of the Ukrainian army, engagement in combat operations on the territory of Ukraine in 1919, especially in the liberation of Kyiv from Bolshevik troops on August 30-31 is examined; the evolution of V. Salskyi as a professional military is traced, in particular, the impact of strategic and tactical skills, combat experience gained during the First World War on further successes / failures in diverse military campaigns is identified; the crucial steps to arrange the Ukrainian military emigration, to preserve its personnel potential and combat capability for the further struggle for the Ukrainian statehood are reconstituted; the prioritized directions of public activity in origination and sustainment of the Ukrainian communities on emigration, popularization of commemorative practices, effect on raising of national consciousness, ideas of independence and unity of Ukraine among the Ukrainians abroad are researched.

The peculiarities of V. Salskyi 's professional growth as a military are considered in the paper as well as the experience gained during the First World War is emphasized. The particular attention is dedicated to his participation in the revolutionary events on the territory of Ukraine in 1917–1921, especially in the Ukrainization of parts of the Northern Front of the Russian army at the final stage of the First World War. The development of the Ukrainian military education and streamlining of the Ukrainian military terminology in frames of the Principal School institution is characterized. Significant consideration is drawn to the role of V. Salskyi as a commander of the Zaporizhzhya group of the UPR army in a myriad of combat

operations to liberate the territory of Ukraine from the Bolshevik troops in the summer of 1919: Proskuriv, Zhmerynka and Kyiv. The relation between professional and personal qualities, strategic, tactical knowledge and skills, experience of a commander and stunning successes of the combat unit entrusted to him is investigated. The successes and failures on the post of a commander of the Regular Army of the Ukrainian People's Republic are studied. It is emphasized that V. Salskyi considered the establishment of a combat-capable Armed Forces to resist external enemies as his main goal. Even after realizing the futility of further struggle against the Bolshevik troops on Ukrainian soil, V. Salskyi continued to cultivate the idea of creating a Ukrainian army in other countries. The paper analyzes the legislative acts initiated to be adopted by V. Salskyi himself, that regulated the functioning, structure and number of combat units of the UPR abroad.

The key areas of activity as the head of the Ministry for Military Affairs of the Ukrainian People's Republic are outlined, especially in exile. It is stated that during 1924-1940 V. Salskyi managed to arrange the efficient function of that agency abroad. The priority spheres of the Minister's operation were: solving the issue of educational training of former soldiers of the Ukrainian People's Republic, enlisting them in the military service in foreign armed formations, establishing relations with the military department of the Second Commonwealth; preservation of the armed and personnel potential of the UPR army in the event of a future war with Soviet Russia; sustainment of the life of ex-soldiers in the new conditions of emigration, including support during their stay in internment camps in Poland; design a network of agencies manned with former UPR soldiers in various European countries (Czechoslovakia, Poland, France, Belgium, Bulgaria, Romania, Serbia, Hungary, etc.), founding a military intelligence and counterintelligence service. It is accented that all the activity of V. Salskyi was targeted at preparing for the inevitable armed confrontation with the USSR and the restoration of Ukrainian statehood. Concurrently, a significant obstacle to the implementation of plans was a personal factor, namely the veiled struggle for influence and power in the emigrant environment, especially in the State Center of the Ukrainian People's Republic between Petliura's closest associates after his death.

Through the prism of V. Salskyi's political biography, the complex intertwining of political, social and national aspects of Ukrainian state-building in exile is displayed.

V. Salskyi's journalistic practice is characterized, the intensification of which coincided with the emigrant period of his life. Cooperation with such magazines as "Will" ("Volia"), "Camp" (Tabor"), "Let's Gather" ("Hurtuimosia"), "Trident" ("Tryzub"), "For Statehood" ("Za Derzhavnist"), published in Poland, Austria and France, is analyzed. It is asserted that all the letters and publications of V. Salskyi are united by national-state themes, irresistible faith in the future success of the Ukrainian issue, and the main leitmotif is the army, its history and the exclusive role of the Armed Forces in the struggle for independence of Ukraine. A notable feature of the papers are the propagandist nature, popularization of the Ukrainian national idea, at the same time - the remarkable writing and journalistic talent, analytical insight and foresight of the author. Publications on military-political and military-historical themes reveal V. Salskyi's profound knowledge of political science, theory and practice of war art. The dissertation focuses on the General's first attempts in the scientific sphere: process of collecting, organizing and publishing documentary sources on the Ukrainian-Bolshevik confrontation in Ukraine in 1920. V. Salskyi's views on methodological features of historiography, especially in the field of military history. The public activity of the Minister is studied: educational work among emigrants, establishment and support of Ukrainian military and cultural communities abroad, namely the Ukrainian Military History Society, which was designed to investigate and publish sources on the history of Ukraine, specifically the liberation struggle of 1917-1921, for further objective reconstruction of historical events in the scientific literature. The crucial role of commemorative practices in this sphere is highlighted, as V. Salskyi did not only initiate various events on the occasion of state holidays, honoring national heroes, but also took part in them. He understood the uniqueness of historical symbols and figures in the process of educating the national identity of Ukrainians in exile in combination with considered historical memory a powerful consolidating factor of the national entity.

Key words: V. Salskyi, military-political activity, public activity, UPR, State Center of UPR, Principal School institution, Zaporizhzhya group, Regular Army of the UPR, Minister for Military Affairs, Ukrainian Military Historical Society.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії, розділи в колективних монографіях:

1. Каменцев Д.С., Патер І.Г. Волинь, Холмщина і Підляшшя у 1915–1918 рр.: українсько-польське противенство. *Міжнаціональні відносини в Україні у ХХ – на початку ХХІ ст. Західні землі*. Львів, 2020. С. 23–37.

Статті у фахових наукових виданнях:

2. Каменцев Д.С. «Мене завжди тішило й почасти дивувала та велика напружена праця, яку переводять наші вояки...»: роль Володимира Сальського в організації української військової еміграції (1921–1940). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2018. Вип. 31. С. 190–202.

3. Каменцев Д.С. Публіцистична діяльність Володимира Сальського. *Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe. (East European Scientific Journal)*. 2020. № 11 (63). Vol. 8. S. 23–32.

4. Каменцев Д.С. Участь Володимира Сальського в організації громадського життя українців у діаспорі. *Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe. (East European Scientific Journal)*. 2021. № 1 (65). S. 78–86.

5. Каменцев Д.С. «Воєнна історія зовсім не має своїм завданням осуджувати». В. Сальський: від розуміння методології історії до проб на науковій ниві. *Старожитності Лукомор'я*. 2021. № 2 (5). С. 37–46.

6. Каменцев Д.С. Симон Петлюра та Володимир Сальський: до історії взаємовідносин. *Virtus*. 2021. № 51. S. 46–53.

Статті, які додатково відображають результати дослідження:

7. Каменцев Д.С. «З них всіх являється дійсним українським генералом демократом...»: політичний портрет військового міністра УНР в екзилі Володимира Сальського. *Новітня доба*. Львів, 2017. Вип. 5. С. 166–175.

Статті апробаційного характеру:

8. Каменцев Д.С. Аналіз стратегічно-політичного становища України у 1919 р. у публіцистиці Володимира Сальського. *European scientific discussions. Abstracts of I International Scientific and Practical Conference (Rome, 28–30 November, 2020)*. Rome, 202. P. 519–523.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	14
ВСТУП.....	15
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	22
1.1. Стан наукової розробки проблеми.....	22
1.2. Джерельна база.....	30
1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження.....	37
Висновки до розділу 1.....	44
РОЗДІЛ 2. ВІЙСЬКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ У ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917–1921).....	45
2.1. Участь у революційних подіях на території України у 1917–1918 рр.....	45
2.2. В. Сальський – командувач Запорізької групи і Дієвої армії УНР.....	50
2.3. Роль В. Сальського у творенні Української армії	74
Висновки до розділу 2	84
РОЗДІЛ 3. ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ В. САЛЬСЬКОГО НА ПОСАДІ МІНІСТРА ВІЙСЬКОВИХ СПРАВ УНР	86
3.1. Володимир Сальський – військовий міністр УНР (1919–1920 рр.)	86
3.2. На чолі Міністерства військових справ УНР в екзилі (1924–1940): основні напрями діяльності.....	92
3.3. В. Сальський і військова еміграція: налагодження співпраці і конфронтація (1921–1940).....	114
Висновки до розділу 3	130
РОЗДІЛ 4. НАПРЯМИ ГРОМАДСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	132
4.1. Публіцистична діяльність В. Сальського.....	132
4.2. Наукова праця.....	153
4.3. Участь в організації громадського життя українців в діаспорі.....	159
Висновки до розділу 4	168
ВИСНОВКИ.....	170
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	174
ДОДАТКИ	209

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ГВК – Генеральний Військовий Комітет

ГШ – Генеральний штаб

ГШУ – Головна шкільна управа

ДЦ УНР – Державний центр Української Народної Республіки

НТШ – Наукове товариство імені Шевченка

ОДПУ – Об'єднане державне політичне управління

ОДПУ – Об'єднане державне політичне управління

РНМ – Рада Народних Міністрів

СРСР – Союз Радянський Соціалістичних Республік

УВІТ – Українське ввійськово-історичне товариство

УВТ – Українське військово товариство

УНР – Українська Народна Республіка

УРДП – Українська радикально-демократична партія

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

УЦК – Український центральний комітет

УЦР – Українська Центральна Рада

ЧА – Червона армія

ВСТУП

Обґрунтування теми дисертаційного дослідження. Сучасний етап розвитку історичної науки, що розпочався після проголошення незалежної Української держави, позначився докорінним переосмисленням історичних концепцій, які поступово втрачали ідеологічне забарвлення, позбавленням певних стереотипів, новою інтерпретацією історичних фактів, заповненням т. зв. білих плям – дослідженням замовчуваних або маловідомих подій минулого, вивченням життя і діяльності осіб, які брали участь в українському національно-визвольному русі та боротьбі за соборну, самостійну Україну, а тому протягом тривалого часу таврувалися як вороги радянського режиму, буржуазні націоналісти. Не зважаючи на таку зміну пріоритетів, у сучасній історичній науці ще існує низка проблем, що потребують усестороннього комплексного дослідження. В останні десятиліття в українській історіографії характерне значне зростання інтересу до наукової біографістики. З кожним роком з'являється дедалі більше праць, присвячених окремим постатям вітчизняної історії – визначним особистостям у царині національно-культурного, громадсько-політичного життя, міжнародних та міждержавних відносин. Особливий інтерес наукового загалу викликають маловідомі постаті Української національної революції 1917–1921 рр., українсько-більшовицького та українсько-денікінського збройного протистояння, які в силу історичних і політичних обставин свого часу опинились поза сферою наукових зацікавлень істориків.

Введення в науковий обіг нових джерел, позначених раніше грифом «таємно» чи «цілком таємно», зокрема великого обсягу матеріалів радянської розвідки, оприлюднення документів, повернутих в Україну завдяки міждержавним домовленостям з Польщею, Чехією та іншими країнами дозволило по-новому інтерпретувати певні історичні події, факти та роль у них деяких особистостей. В останні роки з'явилося чимало праць, присвячених висвітленню професійної і громадської діяльності цілої плеяди українських

політичних та військових діячів ХХ ст. На жаль, попри значні заслуги генерал-хорунжого, міністра військових справ Української Народної Республіки Володимира Сальського в утвердженні ідеї самостійності України, боротьбі з більшовиками і денікінською армією, розбудові національної державності на еміграції у міжвоєнний період, титанічній праці у сфері збереження боєздатності, потенціалу Українських Збройних Сил, консолідації та організації емігрантського життя, формування й утвердження української національної свідомості у середовищі українців, що змушені були виїхати за кордон, сучасні історики не поспішають заповнювати «білі плями» його біографії. Більшість із окреслених проблем і до сьогодні залишаються малодослідженими, або й узагалі не розробленими.

Всебічне вивчення життєвого шляху, професійної, політичної, наукової, громадської діяльності В. Сальського дозволить глибше зрозуміти роль особистісного чинника у революційних подіях на території України у 1917–1921 рр., а також у політичних та культурних процесах в українському емігрантському середовищі в Польщі, Чехословаччині, Болгарії, Франції та інших країнах Європи. Водночас сприятиме перегляду деяких стереотипів, штампів, які утвердились у радянській історіографії, до сьогодні властиві поодиноким дослідженням, і репрезентують політика у дещо викривленому, необ'єктивному ракурсі.

Звернення до вивчення даної теми обумовлене необхідністю критичного осмислення ролі В. Сальського у політичній історії України першої половини ХХ ст., боротьбі за утвердження національної державності, збереженні української національної ідеї. Поява нових комплексних біографічних розвідок в українській історіографії дозволить критично, всебічно й детально дослідити роль особистісного чинника в історичному процесі та революційних подіях зокрема.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана в рамках науково-дослідної теми відділу новітньої історії Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

«Міжнародні відносини в Україні у ХХ – на початку ХХІ ст. Західні землі». Номер державної реєстрації 0118U003905.

Мета й завдання дослідження. Мета дисертаційної роботи – проаналізувати військову, політичну та громадську діяльність В Сальського в контексті суспільно-політичних процесів в Україні та деяких європейських країнах у першій половині ХХ ст., його роль у функціонуванні Державного центру (далі – ДЦ) УНР в екзилі та збереженні елементів української державності на еміграції.

Досягнення поставленої мети передбачає розв’язання таких завдань:

- проаналізувати стан наукової розробки проблеми, джерельну базу та теоретико-методологічні засади дослідження;
- дослідити військову діяльність В. Сальського під час Української національної революції, зокрема участь у процесі українізації армії, розбудові системи військової освіти, а також у бойових діях на території України 1919 р.;
- схарактеризувати основні напрями воєнної стратегії, здобутки та прорахунки як командира Дієвої армії УНР у вересні – жовтні 1919 р.;
- з’ясувати роль В. Сальського у розбудові національних Збройних Сил у 1917–1921 рр.;
- визначити головні вектори діяльності В. Сальського на посаді міністра військових справ УНР (1919–1920) та ДЦ УНР в екзилі (1924–1940);
- з’ясувати внесок у розбудову і налагодження діяльності розвідки ДЦ УНР;
- дослідити особливості роботи щодо організації української військової еміграції, виявити проблеми і позитивні здобутки стосовно створення мережі українських емігрантських товариств;
- проаналізувати здобутки у науковій та публіцистичній діяльності;
- схарактеризувати основні напрями роботи на громадській ниві.

Об’єктом дослідження є державні та військові структури, громадські організації, табори для інтернованих вояків УНР у Польщі, в яких В. Сальський

працював безпосередньо чи здійснював вплив на їх функціонування як державний посадовець вищого рангу, а також його наукова та публіцистична спадщина.

Предмет дослідження – військово-політична, громадська та науково-публіцистична діяльність В. Сальського.

Методи дослідження. Розв’язуючи дослідницькі завдання автор базувався на основі принципів наукової об’єктивності, послідовності, системності, історизму, наукового плюралізму. У дослідженні використано широкий спектр загальнонаукових теоретичних (історичний і логічний, компаративний, діалектичний, структурно-функціональний) та методів наукового пізнання (аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення). Комплексність і ґрунтовність роботи досягнуто завдяки власне історичним (історико-генетичний, історико-типологічний, порівняльно-історичний, структурно-системний, ретроспективний (історичного моделювання), хронологічний, синхронний, періодизації) і спеціальним (кількісні, зокрема статистичні) методам.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період життя Володимира Сальського (1885–1940), проте основну увагу зосереджено на часових відтинках 1917–1921 рр., коли він брав активну участь в Українських національно-визвольних змаганнях, особливо військових діях на території України влітку – восени 1919 р., та 1924–1940 рр., коли очолював Міністерство військових справ ДЦ УНР в екзилі.

Територіальні межі роботи включають: північні регіони Російської імперії, насамперед Прибалтику, охоплені Північним фронтом під час Першої світової війни; українські землі, що впродовж 1917–1920 рр. входили до складу УНР (зокрема Київщина, Волинь, Вінниччина, Житомирщина тощо); територію Другої Речі Посполитої, де в міжвоєнний період перебував на еміграції В. Сальський, також Чехословаччини і Франції, які він неодноразово відвідував як приватна особа й політик.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що:

Уперше:

- в українській історіографії досліджено та реконструйовано маловідомі факти біографії відомого представника української військової еліти, політика, громадського функціонера першої половини ХХ ст.;
- деталізовано участь В. Сальського у процесах українізації та організації Української армії;
- на основі залучення до наукового обігу значної кількості нововиявлених і малодосліджених архівних матеріалів та преси детально проаналізовано участь В. Сальського у воєнних операціях на території України у 1919 р., зокрема у звільненні м. Києва від більшовицьких загонів 30–31 серпня;
- простежено становлення В. Сальського як професійного військового, зокрема з'ясовано вплив стратегічних і тактичних навичок, досвіду ведення бойових дій, набутих під час Першої світової війни, на подальші успіхи / невдачі у різних військових кампаніях;
- досліджено основні напрями діяльності на посаді міністра військових справ УНР;
- з'ясовано роль у розбудові зовнішньої розвідки ДЦ УНР в екзилі;
- відтворено основні кроки щодо організації української військової еміграції, збереженні її кадрового потенціалу та боєздатності для подальшої боротьби за українську державність;
- відтворено цілісну картину громадської діяльності В. Сальського, зокрема як засновника та активного функціонера Українського центрального комітету (УЦК), Українського військово-історичного товариства (УВІТ), інших українських емігрантських організацій в Польщі, Франції, Румунії тощо;
- конкретними прикладами проілюстровано роботу щодо формування і піднесення національної свідомості українців на еміграції, утвердження в їх середовищі ідей самостійності та соборності України;

- обґрунтовано та доведено виняткову цінність наукової і публіцистичної спадщини В. Сальського, звернено увагу на необхідність її популяризації серед широкого загалу;

Отримали подальший розвиток:

- дослідження особливостей організації життя українських емігрантів у Другій Речі Посполитій та інших європейських країнах;
- проблема розбудови військової освіти та освіти для колишніх вояків Армії УНР за кордоном.

Практичне значення одержаних результатів полягає у розширенні наукових знань про життєвий шлях, професійну, політичну та громадську діяльність визначного українського військового діяча першої половини ХХ ст. Теоретичні положення, науково-теоретичні узагальнення й висновки дисертації можуть бути використані у науково-дослідницькій сфері, зокрема при написанні праць з історії Української революції 1917–1921 рр., історії української еміграції, військової історії загалом, у процесі підготовки й розробки освітніх програм, нормативних та спеціальних курсів у закладах вищої освіти, навчальних і навчально-методичних посібників і підручників.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації апробовано на засіданнях відділу новітньої історії Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, кафедри гуманітарних наук Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, у виступах на 5 міжнародних і всеукраїнських наукових конференціях: Міжнародній науковій конференції «Людина і техніка у визначних битвах світових воєн ХХ століття» (Львів, 2017); Всеукраїнських наукових конференціях «Українське військо в національній революції 1917–1921 рр.» (до 100-річчя армії УНР) (Львів, 2017); «Українська революція 1917–1921 років: історичний досвід та державницька традиція» (Львів, 2017); «Просвіта» – національна свідомість, державність,

соборність» (Львів, 2018); I Міжнародній науково-практичній конференції «European scientific discussions» (Рим, 28–30 листопада 2020).

Особистий внесок здобувача. Сформульовані в дисертаційній роботі наукові положення, рекомендації, висновки належать особисто автору та його науковим напрацюванням. Дослідження є самостійною науковою працею, в якій представлено аналіз військової та громадсько-політичної діяльності В. Сальського. У розділі колективної монографії, написаної у співавторстві з І. Патером, особистий внесок автора становить 50%. Решта статей написано одноосібно.

Публікації. Основні концептуальні положення та висновки дисертаційного дослідження викладено у восьми публікаціях, зокрема у розділі колективної монографії, п'яти наукових фахових статтях, одній статті, яка додатково відображає результати дисертаційної роботи, та одній статті апробаційного характеру.

Обсяг і структура дисертації. Робота побудована за проблемно-хронологічним принципом. Відповідно до проблематики дослідження, конкретних завдань і логіки викладу дисертація складається із вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків. Загальний обсяг становить 220 сторінок, із них основного тексту – 173 сторінки. Список використаних джерел та літератури містить 402 позиції.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Постать Володимира Сальського донедавна була і до сьогодні залишається однією з найменш досліджених в українській історіографії. Активна державницька позиція, участь у боротьбі за самостійність України, керівництво одним із ключових для держави відомством – Міністерством військових справ УНР, наполеглива діяльність по організації української еміграції міжвоєнного періоду ХХ ст. зумовили цілковите «мовчання», ігнорування його особистості, позначеної тавром «буржуазного націоналізму», радянською історичною наукою. Ні в наукових, ні в енциклопедичних виданнях того періоду не знаходимо жодної інформації, навіть у негативному ракурсі, про визначного державного діяча. Лише епізодичні згадки у працях діаспорних істориків дозволили відтворити основні віхи життя В. Сальського.

Із проголошенням незалежності України у вітчизняній історіографії спостерігаємо помітну актуалізацію жанру наукової біографістики. Особливо зросло зацікавлення проблематикою національно-визвольної боротьби українського народу 1917–1921 рр., зокрема постатями представників національної політичної, культурної та військової еліти. В останні роки побачила світ низка праць, присвячених висвітленню основних віх життя і професійної діяльності визначних воєначальників першої половини ХХ ст. Незважаючи на помітну роль В. Сальського у створенні Української армії, у розбудові Української Народної Республіки та Державного Центру УНР в екзилі, у боротьбі з більшовицькими військами, особливо влітку 1919 р., в утвердженні української національної ідеї, в організації і збереженні потенціалу української еміграції, в тому числі й військової, а також вагомі здобутки у публіцистичній та науковій сфері, у сучасній історіографії дотепер немає комплексного дослідження, у якому б усебічно було досліджено всі перелічені аспекти його біографії. А деякі моменти, події та епізоди взагалі

залишаються «білою плямою». На сьогодні зовсім недосліджена публіцистична і наукова спадщина В. Сальського, попри те, що вони відображають не лише коло інтересів і зацікавлень діяча, а й глибоке розуміння проблем формування національної свідомості, шляхів утвердження ідей соборності й самостійності України серед широкого загалу населення. Однак є чимало праць, автори яких прямо чи опосередковано висвітлюють деякі події, факти, процеси, аспекти, пов'язані з В. Сальським у загальнодержавному чи регіональному контекстах.

Історіографію проблеми розглядаємо у проблемно-хронологічному та тематичному дискурсі, що дозволить найбільш повно розкрити архітектоніку досліджуваної теми. Праці, присвячені В. Сальському, поділяємо на кілька груп: 1) наукові, науково-популярні та публіцистичні розвідки міжвоєнного періоду; 2) дослідження діаспорних істориків; 3) роботи, які побачили світ у часи незалежності України; 4) публікації іноземних авторів. Поодинокі праці українських громадсько-політичних діячів, написані у 20–30-х рр. ХХ ст., доволі суб'єктивні. Їх особливість полягає у тому, що автори – прихильники різних політичних течій (самостійницької, монархістської, лівої тощо), симпатки чи антипатки С. Петлюри та його політики в Директорії, зазвичай свій суб'єктивізм переносили на сторінки наукових і публіцистичних розвідок. З-поміж таких варто назвати В. Євтимовича [171], М. Битинського [152], І. Заташанського [177], Г. Порохівського [196] тощо. У працях цих авторів діяльність В. Сальського розглянуто в контексті набагато ширших проблем – роботи уряду, Міністерства військових справ, перебігу бойових дій на території України.

Окремі фрагменти біографії В. Сальського реконструйовано на підставі наукових досліджень українських діаспорних вчених: у працях О. Брика [253], В. Вериги [255; 256], М. Ливицького [299], В. Проходи [333], С. Наріжного [322]. Особливий інтерес становить розвідка М. Капустянського «Похід Українських Армій на Київ – Одесу в 1919 році (Короткий воєнно-історичний огляд)» (Мюнхен, 1946). Її виняткова цінність полягає в тому, що автор – безпосередній учасник описуваних подій, а джерельної базою роботи стали офіційні документи

Штабу Армії УНР, спогади військових діячів і тогочасних політиків. Вона написана ще у 20-х рр. ХХ ст., однак видана вже після Другої світової війни [275]. Завдяки праці М. Капустянського вдалося детально відтворити важливий етап військової біографії В. Сальського – його участь як командувача Запорізької групи Армії УНР у бойових діях на проскурівському напрямку у червні-липні 1919 р., у звільненні від більшовиків Вінниці, Білої Церкви, Києва. Ця робота містить чимало оціночних суджень, особистих вражень автора, його схвальних чи несхвальних відгуків. Водночас у ній дуже детально відтворено перебіг військового протистояння військ УНР та більшовицьких загонів, проаналізовано успіхи і невдачі запорожців. М. Капустянський дуже схвально оцінює командирські якості В. Сальського, його професіоналізм, визнає заслуги полковника у бойових успіхах Запорізької групи.

Більшість праць діаспорних вчених присвячені дослідженню проблем державного і військового будівництва за кордоном, подіям збройного українсько-більшовицького протистояння на території України у 1917–1921 рр., історії окремих бойових підрозділів, особливості політичного, економічного, культурного життя українців в еміграції. Згадки про особистість В. Сальського у цьому контексті вкрай поодинокі й поверхові. Яскравою ілюстрацією життєвого шляху політика є низка статей А. Валійського, який особисто знав В. Сальського, тісно співпрацював з ним у Міністерстві військових справ, брав активну участь в організації життя українських військових емігрантів [155–157].

Під час правління радянської влади в УРСР інформацію про постать В. Сальського взагалі замовчували. Принаймні, нам не вдалося знайти жодної (навіть негативної) згадки про цього діяча. Причина абсолютного його ігнорування радянською історіографією – чітка національна позиція і активна робота щодо розбудови Української держави на еміграції.

І лише в незалежній Україні завдяки зміні світоглядної парадигми, цілей і завдань історичної науки, політиці відкритого доступу до джерел з'явилися розвідки, які фрагментарно знайомлять читача із постаттю довголітнього міністра військових справ УНР. Інформацію біографічного характеру про

В. Сальського можна почерпнути із праць Я. Тинченка [368–370], О. Колянчука, М. Литвина, К. Науменка [287], О. Колянчука [286], В. Голубка [262–264], І. Стасюка [365], О. Скрипника [352], А. Лозинського [300], М. Мараєва [304], Т. Ляскович [302], П. Ткачука [371–372]. Однак необхідно підкреслити, що вона дуже поверхова, фрагментарна. Наприклад, маловідомими на сьогодні залишаються факти про дитинство і юність В. Сальського, про його формування як особистості, вплив на цей процес різних соціальних агентів, насамперед, сім'ї, школи. В силу політичних обставини (відсутність доступу до Російських архівів) також недостатньо висвітлено в історичній літературі дитинство політика, період навчання у Віленському училищі, в академії Генштабу в Петербурзі та участь у бойових діях під час Першої світової війни. Навіть деякі праці, у яких зосереджено увагу на періоді до 1917 р., оминають або дуже поверхово висвітлюють цей період. Так, у монографії Т. Шаравари «Випускники Віленського військово-піхотного училища у боротьбі за українську державність (1917–1923 рр.)» особі В. Сальського присвячено лише одну сторінку. Та й відомості, які там подано фактично дублюють інформацію, напрацьовану іншими авторами [383].

Чи не єдине дослідження, присвячене одному з епізодів політичної кар'єри В. Сальського – стаття П. Слюсаренка [355] про діяльність міністра щодо реформування Української армії у 1920 р. Автор дослідження доволі скурпульозно аналізує роль В. Сальського у становленні Збройних Сил, зокрема його співпрацю в цьому напрямі з Польщею, особисту участь у створенні юридичної бази, яка б регулювала функціонування оновленої армії. Така мінімізація інформації про визначну особистість Української революції 1917–1921 рр. зумовлена браком джерел. В силу історичних обставин (вимушена еміграція, воєнні дії на території Польщі під час Другої світової війни) майже не збереглися особисті документи і матеріали В. Сальського, за якими можна було б відтворити різні аспекти його діяльності, публіцистичні та наукові зацікавлення. Дотепер вдалося виявити лише поодинокі публікації генерала

на сторінках емігрантських часописів і спогади про участь у бойових діях влітку 1919 р. та роботу у складі редакційних колегій.

Прикметно, що в останні роки побачили світ і ґрунтовні дослідження, у яких вимальовується постать В. Сальського в контексті набагато ширших подій та процесів. Це статті К. Двірної та С. Кунц [271] про повоєнну долю армії УНР та роль В. Сальського у збереженні військового потенціалу держави на еміграції, З. Кисіль про участь міністра у заснуванні Українського воєнно-історичного товариства [277]. Чимало відомостей про політика можна почерпнути з низки публікацій відомого українського дослідника Національної революції 1917–1921 рр. М. Ковальчука [279, 280]. Це як поодинокі згадки у статтях про початок українсько-білогвардійської війни [282], чисельність війська УНР у 1919 р. [283, 284], про внутрішні конфлікти в тогочасному українському політикумі [285], у яких В. Сальський постає як щирий прихильник політики С. Петлюри. Доволі інформативною для нашого дослідження є й монографія М. Ковальчука «Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння» (Київ: Темпора, 2006). Автор доволі скептично ставиться до політики В. Сальського на посаді командувача Дієвої Армії УНР, а згодом – міністра військових справ. Значною мірою відповідальність за невдачі українського війська восени 1919 р. він покладає на В. Сальського і його тактику уникнення відкритого протистояння з більшовиками та Денікінською армією. М. Ковальчук у своїй книзі наголошує на некваліфікованості командира, необґрунтованості його рішень на посаді командуючого Дієвою армією УНР, що призвело до низки поразок українських сил.

Емігрантський період життя політика можемо відтворити на основі публікацій В. Піскун [327, 329]. Висвітлення політичного життя української еміграції, взаємовідносин представників різних ідеологічних течій (лівої, націоналістичної, монархістської самостійницької тощо), їх боротьба за вплив на населення дозволяє зрозуміти особливості умов, у яких працював міністр. У низці публікацій В. Сальський постає як активний прихильник співпраці

уряду УНР з Польщею, учасник прометеївського руху. Це статті В. Комара [288–290], В. Піскун [328], П. Слюсаренка [353–354].

Епізодично торкаються постаті визначного діяча у своїх роботах і інші відомі дослідники української військової еміграції міжвоєнного періоду. У публікаціях І. Срібняка досліджено становище інтернованих на території Польщі українських вояків. Автор акцентує увагу на фізичному, матеріальному і морально-психологічному становищі солдат, їх адаптації до нових умов [359–364]. Ці дослідження вкрай важливі для розуміння психологічного стану В. Сальського, який деякий час проживав у таборі у м. Каліші. Адже пережиті там моменти згодом спонукали його обрати підтримку військових одним із головних векторів своєї діяльності. У публікаціях А. Руккаса В. Сальський постає як організатор військового вишколу й освіти колишніх українських вояків у навчальних закладах і збройних силах інших держав, особливо Польщі [336–341].

В. Сідак у своїх роботах розглядає постать В. Сальського у контексті діяльності українських спецслужб [344, 346–350]. Адже саме завдяки його ініціативі, фінансовій підтримці ця інституція відновила свою роботу в еміграції. Розвідка й контррозвідка УНР не лише функціонувала у структурі очолюваного В. Сальським військового відомства, міністр особисто контролював її діяльність, брав участь у формуванні широкої агентурної мережі тощо. Вагомим доповненням до розуміння цього аспекту проблеми є й статті О. Ходанович [382] та В. Парандій [326].

Вагомим доповненням до біографічної розвідки про В. Сальського є інформація про його участь у розбудові системи національної військової освіти, представлена у публікаціях Н. Химиці [380, 381]. Із її статей можна почерпнути відомості про органи влади в системі освіти, зокрема про Головну шкільну управу, де працював В. Сальський, а також про те, як функціонували навчальні заклади, яку роль вони відігравали у кадровому наповненні Армії УНР.

Ілюструє політичний портрет В. Сальського і колективна монографія В. Сідака, Т. Осташко та Т. Вронської про визначного українського командира часів Національної революції П. Болбочана. У книзі на основі широкого комплексу джерел детально досліджено конфлікт між П. Болбочаном та В. Сальським, який полягав у спробі першого усунути другого від командування Запорізькою групою Армії УНР. З'ясовано причини протистояння, позиції обох командирів, відтворено перебіг і наслідки. Варто зауважити, що окреслені події характеризують В. Сальського не лише як послідовного прихильника політики С. Петлюри, а й особистість з чіткими моральними орієнтирами [346].

Важливим фрагментом військової біографії В. Сальського стала його участь бойових діях на території України влітку 1919 р. на чолі найбільш боєздатного збройного формування Армії УНР – Запорізької групи. Більшість авторів, які досліджують історію збройних формувань, аналізують здобутки і втрати «запорожців» у протистоянні з Червоною армією (ЧА) і майже усі визнають неоціненну роль саме В. Сальського у цих процесах [310–315; 352; 356–357].

Роль полковника у визволенні Києва від більшовицьких військ у серпні 1919 р. відображена у книзі С. Машкевича [305]. Автор доволі неоднозначно трактує дії командувача Запорізької групи, звинувачуючи саме його амбітність, небажання прорахувати усі тактичні небезпеки у провалі операції.

В останні десятиліття з'явилося чимало загальних наукових праць, присвячених військовій історії періоду Української національної революції (1917–1921): вивченням подій, процесів, окремих персоналій [273, 278, 287, 293, 320, 387]. Серед них особливо варто відзначити монографії О. Рубльова та О. Реєнта [335], В. Солдатенка [356–357]. Ці роботи становлять значний інтерес у контексті досліджуваної теми. На жаль, вони безпосередньо не відображають особливості громадсько-політичної діяльності В. Сальського, однак допомагають відтворити окремі маловідомі сторінки його біографії.

Доповнює історіографічний огляд проблеми і низка досліджень польських авторів. Вони охоплюють міжвоєнний період та віддзеркалюють такі події як польсько-українські відносини у 1917–1921 рр., зокрема переговори керівництва УНР та Другої Речі Посполитої наприкінці 1919 – 1920 рр., діяльність Української військової місії в Польщі, участь українських вояків у польських збройних формуваннях тощо. Ці праці можна згрупувати за кількома напрямками. Перший – українсько-польські відносини, польська політика щодо українського населення, зокрема й емігрантів, розвиток української справи у Другій Речі Посполитій, – репрезентований дослідженнями З. Карпуса про східних союзників Польщі [227, 228], М. Фелінські [220], В. Філяра [221], А. Айненкеля [214], Р. Жереліка [250], Й. Пісулінського [237, 238], Р. Потоцького [239, 240], О. Вішки [246–248], Р. Тожецького [244, 245], Т. Стриєка [242], С. Шайдака [243], М. Папієжинської-Турек [235], А. Хойновського [219], Т. Пйотркевіча [236]. Другий напрям представлений працями, автори яких аналізують розвиток прометеївського руху в Польщі, та участі у ньому українських емігрантів. Серед них варто назвати розвідки Я. Бруського [217, 218], А. Гживача та Г. Мазура [222], Й. Левандовського [232], С. Мікуліча [234]. Третій напрям – це дослідження в галузі військової історії: становища інтернованих українських вояків, участі українців у збройних формуваннях на території Польщі, навчання у польських військових школах і вищих спеціалізованих закладах освіти. Це роботи М. Кротофіла [230], Т. Ковальського [229], З. Карпуса [224, 225] тощо. Автори цих досліджень лише епізодично висвітлюють діяльність В. Сальського в контексті окреслених подій, зокрема участь у переговорах з Ю. Пілсудським та іншими польськими посадовцями, у вирішенні нагальних потреб українського населення в Польщі тощо. Однак ці роботи вкрай важливі для розуміння політичного контексту діяльності політика, його можливостей у просуванні національної ідеї в еміграції.

Отже, історіографічний доробок українських та польських істориків при розробці комплексу проблем, пов'язаних із військовою, політичною, науково-

публіцистичною працею В. Сальського на сьогодні доволі скромний. Окреслені аспекти його біографії вивчені надто фрагментарно й вибірково. Більше того, навіть ті дослідження, автори яких звертають увагу на окремі аспекти військово-політичної діяльності В. Сальського, характеризуються різним аналітичним рівнем, містять чимало дискусійних моментів, а також потребують доповнення, що можливо при залученні ширшого кола літератури та джерельних матеріалів.

Сучасні дослідники, вміло використовуючи новітні наукові підходи й методологічний інструментарій, досягнули відчутних результатів у дослідженні Української революції 1917–1921 рр., суспільно-політичного життя української еміграції у 1920–1930-х рр. Не виняток – біографістика. Однак, на сьогодні постать В. Сальського несправедливо залишається «забутою» українськими та зарубіжними істориками. Заповнити «білі плями» біографії одного із визначних українських військових діячів початку ХХ ст., довголітнього міністра військових справ УНР та УНР на еміграції призначене це дослідження.

1.2. Джерельна база

У процесі вивчення цієї теми вдалося охопити репрезентативне коло джерел, які можна поділити на опубліковані матеріали та неопубліковані архівні документи. До категорії останніх належать накази, розпорядження, постанови, плани організації і реструктуризації військових підрозділів, інформаційні звіти різних структурних підрозділів Міністерства військових справ УНР, особисте листування політиків, в тому числі й В. Сальського, інформаційні повідомлення, доповіді посадових осіб та різних урядових інституцій про функціонування громадських організацій, агентурні донесення розвідників тощо.

Опубліковані джерела, в свою чергу, можна систематизувати в такі групи:

- урядові документи: протоколи засідань, постанови, ухвали, накази;
- спогади та епістолярна спадщина;
- публіцистика В. Сальського;
- преса та публіцистика.

Зупинимось детальніше на характеристиці кожної із них. Серед надзвичайно важливих архівних документів слід назвати матеріали історії української еміграції в Польщі Інституту Юзефа Пілсудського в Америці (Józef Piłsudski Institute of America). Численні документи про роботу «Української військової місії в Польщі», зокрема протоколи урядових конференцій, зборів різних відомств, проекти та нормативні акти, що регулювали діяльність війська та флоту УНР, розроблені або схвалені В. Сальським, інформація про склад та діяльність армії, про проведення мобілізації в середовищі українських емігрантів та її перспективи тощо. Ці матеріали дають можливість прослідкувати основні вектори організаційної роботи В. Сальського щодо створення юридичної, матеріальної та особової бази для відновлення діяльності Збройних сил УНР на випадок неминучої війни з СРСР.

Важливі матеріали для вивчення політичної і військової біографії В. Сальського можна почерпнути з фондів «Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України»: «Військове міністерство Української Народної Республіки, мм. Київ, Вінниця, Проскурів, Рівне, Кам'янець-Подільський, Станіславів (Галичина), Тарнів (Польща)» (ф. 1075), «Рада народних міністрів Української Народної Республіки, м. Київ, м. Кам'янець-Подільський, травень 1920 р. – м. Київ, липень – серпень 1920 р. м. Кам'янець-Подільський, з 1921 р. м. Тарнів (Польща)» (ф. 1065), «Головне управління Генерального штабу УНР, мм. Київ, Жмеринка, Рівне, Кам'янець-Подільський» (ф. 1078), «Управління преси та інформації Української Народної Республіки» (ф. 1113), «Канцелярія Директорії Української Народної Республіки, м. Київ, м. Кам'янець-Подільський, територія Польщі, Чехословаччина» (ф. 1429), «Штаб діючої армії Української Народної Республіки, з 1920 р. Польща» (ф. 3172), «Уряд Української Народної Республіки в екзилі» (ф. 5235) тощо. Значний масив інформації про початок командування В. Сальського на чолі Запорізької групи армії можна почерпнути із фонду 3810. Ці матеріали, як правило, стосуються процесу над П. Болбочаном. Вони дають можливість до найменших деталей відтворити хід подій, пов'язаних

із спробою усунути від влади В. Сальського. Це свідчення самого В. Сальського, звернення командирів про помилування П. Болбочана тощо. Та найбільше документів, за якими можна відтворити деякі епізоди з життя В. Сальського, міститься у фонді «Колекція документів «Український музей в Празі» (1925–1948)» (ф. 269) у Центральному державному архіві громадських об'єднань України.

Вагомим доповненням до джерельної бази дослідження стали оприлюднені нещодавно розсекречені матеріали радянської розвідки, що зберігаються у Галузевому державному архіві Служби зовнішньої розвідки України. Великий комплекс документів (оперативні повідомлення агентів, характеристики вищих посадовців УНР в екзилі, інформація про діяльність емігрантських товариств, про підготовку офіцерів Генштабу, про внутрішнє життя табору для інтернованих у м. Каліш, деякі накази міністра В. Сальського, документація (схеми, плани, звіти, інструкції) про відновлення на випадок війни Армії УНР, про переговори з польською владою, політичними колами Великобританії, Італії щодо фінансування, про реакцію емігрантських кіл на вбивство С. Петлюри, про перебіг урочистостей з нагоди вшанування його пам'яті, про формування спільного антирадянського фронту, про внутрішні суперечки й конфлікти всередині уряду УНР, зокрема між В. Сальським та А. Лівіцьким). Ці документи дозволяють відтворити основні напрями політичної і громадської роботи В. Сальського у 1921–1940 рр., а також свідчать про широку агентурну мережу радянської розвідки, яка охопили всі установи та організації ДЦ УНР в екзилі.

Велика кількість документів про роботу Ради Народних Міністрів УНР у 1918–1920 рр., про бойові дії з більшовиками та денікінською армією на території України опубліковано [77, 78, 88]. Вони дозволяють відтворити діяльність В. Сальського на посаді міністра військових справ (1919–1920), зокрема його участь в урядових засіданнях: які законопроекти вносив, з якими доповідями виступав тощо. Важливі джерела, що реконструюють роботу генерала по організації української військової еміграції, опубліковано у збірнику

«Українська політична еміграція 1919–1945». Це листування з представниками емігрантських кіл у Болгарії, Румунії, Франції, Чехословаччини, інших країнах Європи, повідомлення про події у середовищі українськи вояків, характеристика деяких діячів емігрантського руху. Великий пласт складає листування В. Сальського з В. Филоновичем про роботу серед емігрантів, про ставлення урядів інших держав до розгортання на їхній території діяльності українських товариств, про відносини петлюрівців з гетьманцями, правими та представниками інших політичних течій українського політичного життя.

Велику цінність для нашого дослідження має нещодавно опублікований А. Ганіним лист В. Сальського, датований 5 жовтням 1917 р. й адресований начальнику Петербурзької академії Генштабу з проханням прийняти на викладацьку роботу у цей навчальний заклад [76, с. 102–103].

Особисті взаємини міністра з деякими українськими політиками відображені у їхньому листуванні. Це опубліковані листи С. Петлюри [84, 85], А. Лівницького [79], М. Чеботарова [75]. Хоча інформація дуже поверхова й епізодична, вона вкрай важлива, адже відображає непорозуміння, навіть особисті конфлікти між політиками, дозволяє зрозуміти причини політичних розбіжностей, проаналізувати тактику політиків під час пошуку шляхів досягнення консенсусу, чи, навпаки, нагнітання суперечностей. А це значно доповнює цілісність портрету військово-політичного діяча.

Великий пласт інформації можна почерпнути з мемуарів. Їх автори – учасники Національно-визвольної боротьби в Україні у 1917–1921 рр.: Б. Матрос [102], М. Омелянович-Павленко [105–107], В. Петрів [108–110], В. Прохода [111], Н. Авраменко [91], Ю. Артюшенко [92], М. Садовський [112], О. Удовиченко [119], П. Шандрюк [122, 123], Л. Шанковський [124] тощо. У спогадах вони епізодично згадують про В. Сальського в контексті його роботи у державних структурах часів Гетьманату та Директорії, висвітлення окремих бойових дій, українсько-більшовицького протистояння загалом.

Виняткову цінність для розкриття теми дисертаційної роботи мають і спогади самого В. Сальського про події на фронті 1919 р. Це чи не єдиний

документ, крім праці М. Капустянського, який дозволяє зрозуміти особливості Запорізької групи армії УНР з середини. Достеменно відомо, що штабовий архів цього військового підрозділу був повністю втрачений у листопаді 1919 р. у сумнозвісному «трикутнику смерті» (Старокостянтинів – Нова Чорторія – Любар). У 2010 р. дослідник військової історії М. Ковальчук серед матеріалів Українського національного музею-архіву, що функціонував при Українському інституті громадознавства у Празі, а тепер зберігається у фондах ЦДАГО України, віднайшов й опублікував мемуарні нотатки В. Сальського. Вони написані у формі критичних зауважень на книгу М. Капустянського та датовані червнем 1922 р. В. Сальський детально аналізує бойові дії на прокурівському напрямі у червні – на початку липня 1919 р., у яких брала участь очолювана ним Запорізька група. Тоді 6-та, 7-ма і 8-ма Запорізькі дивізії відіграли вирішальну роль у протистоянні з більшовиками, не дозволивши їм оточити кільцем війська УНР. Цінність цих нотаток в тому, що автор не просто аналізує тактичні кроки ввіреного йому підрозділу, він характеризує морально-психічний стан бійців, пояснює, навіть подекуди обґрунтовує мотиви своїх рішень в ході наступу. В. Сальський намагається пояснити всі зауваги і неточності М. Капустянського у трактуванні подій для того, щоб максимально об'єктивно відтворити хід воєнних операцій. Він вказує й на мотиви, що спонукали його написати спогади: «Зробити це я вважаю моїм моральним обов'язком перед запорожцями, особливо тими, що під моєю командою полягли у згаданих боях за кращу долю нашої нації, а також перед громадянством взагалі» [113, с. 112].

Водночас В. Сальський не оминає увагою і конфлікт з тодішнім помічником начальника штабу Дієвої армії В. Тютюнником. Полковник саме на нього покладав відповідальність за невдачі і вимушений відступ Запорізької групи у розпал успішної наступальної операції. На думку В. Сальського, некомпетентні дії вищого військового командування УНР віддали фактичну стратегічну перевагу у руки противника, зумовивши невідворотність поразки українських сил. Лише підтримка Галицької армії відвернула остаточну поразку під Проскуровом. В. Сальський наполягав на доцільності і більшій ефективності

власної стратегії, яку штаб відкинув. Її підтримав лише М. Капустянський. У нотатках В. Сальський детально зважує всі плюси й мінуси запропонованого плану: вдале місце розташування дивізій, положення ворога, склад військових підрозділів, морально-психічний стан вояків, а водночас необхідність блискавичних дій тощо [113, с. 116–117]. Він майстерно спростовує всі закиди та критичні оцінки М. Капустянского щодо деяких наступальних кроків, з глибоким розумінням ситуації пояснює маневри та дії своїх підлеглих. В. Сальський не приховує, що подекуди діяв усупереч вказівкам командування, але такі свої рішення пояснює, чи навіть й виправдовує інтересами бійців. Ці спогади якнайкраще відображають і особистісні риси самого автора. У них він виступає як досвідчений командир, неабиякий стратег і тактик, знавець військової психології. Головний лейтмотив спогадів – щира турбота про підлеглих, розуміння їхніх потреб, а також того, що головна запорука перемоги на війні – особовий склад армії. Рядки тексту пройняті глибокою повагою до бійців, захопленням їх витривалістю, наполегливістю, відвагою, героїзмом, подекуди надлюдськими потугами у досягненні поставлених командуванням цілей. В. Сальський описує різні психологічні прийоми, до яких доводилось йому вдаватись, щоб у складних умовах відсутності боєприпасів, наступу більшовицьких загонів зберегти бойовий дух і прагнення до перемоги у своїх бійців. Один з таких епізодів трапився 10 серпня 1919 р. під час захоплення Вінниці. Це місто запорожці штурмували двічі. Першого разу зранку. Але тоді вояки не змогли втримати позиції, оскільки, не укріпивши позиції, почали займатись розподілом захопленого майна. Це дозволило більшовицьким загонам, що підійшли з боку Жмеринки, за лічені хвилини відвоювати місто. Здавалось, що позиції частин Армії УНР втрачено остаточно. Тоді В. Сальський вирішив «зіграти» на суперництві запорожців з галичанами: він поширив чутку, що з боку Жмеринки на допомогу йде Галицька бригада. Не бажаючи ділитися лаврами перемоги, бійці 6-ї дивізії, згрупували сили, блискавично атакували і вщент розбили більшовиків.

Спогади – неоціненне джерело для розуміння методологічних засад військової історії. На думку В. Сальського, кожен, хто працює в царині історичної науки, повинен дотримуватись головного принципу: неупередженість у трактуванні подій і судженнях. В. Сальський наголошує, що воєнна історія «зовсім не має завданням осуджувати. Її завдання – об’єктивно змалювати все, як було...» [113, с. 123].

На жаль, частина рукопису втрачена. Зі слів самого В. Сальського очевидно, що цей текст лише фрагмент набагато ширших за обсягом спогадів, над якими він працював. Цю думку свого часу підтвердив особистий ад’ютант С. Петлюри, автор низки праць про революційні події на Україні О. Доценко. Та доля тексту до сьогодні так і залишається невідомою. Можна лише сподіватися, що дослідники рано чи пізно зможуть віднайти втрачені спогади визначного українського військово-політичного діяча і вони стануть доступними широкому загалу.

Важливим джерелом для розуміння світоглядних позицій, політичних поглядів і переконань В. Сальського є його публіцистична спадщина. Центральним лейтмотивом майже всіх публікацій є військо. Адже В. Сальський розумів, у яких обставинах опинилися військові після втрати української державності – без належного фінансового забезпечення, розпорошені по територіях різних держав, деморалізовані, без жодних перспектив. Тому у своїх статтях прямо чи опосередковано намагався оспівати звитягу армії, її незламний дух, щоб у складних суспільно-політичних умовах запобігти моральному занепаду вояків, зберегти в їхніх лавах патріотизм, віру в перемогу. Серед статей В. Сальського варто звернути увагу на такі: «Східне питання. Аналіз стратегічно-політичного становища на Україні в 1919 році» [142–144], «Перспективи збройної боротьби за незалежність України» [136], «Головні підстави творення Армії УНР в минулому і майбутньому» [131, 132], «Про оборону наших північних кордонів» [137, 138], «Наші воєнні завдання на майбутнє і воєнна наука» [135] «Старі мрії і нові пісні» [141], «Симон Петлюра. Історична постать» [134].

Останній блок джерел цього дослідження складають повідомлення на сторінках преси, публіцистика міжвоєнного періоду та сучасності. У повідомленнях відображено передислокації військ, накази Головного отамана, міністрів, різного роду урядові телеграми, повідомлення, події з життя української еміграції. Публіцистичні статті присвячено окремими епізодам Визвольних змагань, зокрема звільненню Києва 30–31 серпня 1919 р., та діяльності деяких військових і політиків. Інформацію про В. Сальського у цьому виді джерел представлено в контексті інших біографій, ролі в певних епізодах збройного протистояння.

Отже, залучена до дисертаційної роботи джерельна база є достатньо репрезентативною, дозволяє вирішити окреслені дослідницькі завдання, досягти поставленої мети та розкрити обрану тему. Її основу становлять як неопубліковані архівні, так і вже опубліковані документи, спогади тогочасних українських військових та громадсько-політичних діячів, матеріали періодичних видань. На особливу увагу заслуговують публіцистичні праці В. Сальського, які розкривають його не лише як політика, а й репрезентують неабиякий журналістський талант.

1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження

Системність та об'єктивність розгляду поставлених у цьому дослідженні завдань базуються на дотриманні методологічних принципів наукового пізнання та виборі дослідницького інструментарію, що гарантують якісний і логічно обґрунтований результат. Одним із методів, що дозволяють науковцям здійснити системний аналіз історичних явищ і феноменів, є біографічний. Це своєрідний спосіб опрацювання джерел, за яким біографія, життєвий шлях того чи іншого діяча є чинником його професійної, творчої, громадської, політичної діяльності, а водночас – віддзеркаленням певної епохи. Аксиоматичним є факт, що біографія – це свідчення світоглядних позицій, життєвої концепції, навіть духовно-морального та психосоціального утвердження особистості, які безпосередньо відображають суспільні, політичні,

культурні процеси конкретного історичного періоду. Біографічний метод дозволяє прослідкувати дуалізм зв'язку людина – соціум: як суспільство, конкретна соціальна група, обставини, у які потрапляє індивід, формують його як особистість, визначають світоглядні позиції, впливають на життєвий вибір, а водночас кожна індивідуальність своєю діяльністю / бездіяльністю видозмінюють, трансформують саме соціальне середовище.

Значна увага до біографічної складової історичної науки в умовах сьогодення є закономірним явищем. Це зумовлено змінами сучасного соціокультурного простору, зростанням ролі особистості в історичному процесі. Утвердження демократичної ідеології у більшості країн світу з її акцентом на свободі думки, совісті і правах людини певною мірою спонукало до «біографічного повороту» у соціогуманітарних науках у 1990-х рр. [309, с. 308]. Інтерес до особистості, її унікальності, неповторності буття став ключовою темою ледь не всіх мас-медіа. Водночас персоналізація із соціальної площини поступово перемістилась і в наукову.

Актуалізація біографічних елементів у соціогуманітарних дослідженнях стала дедалі популярнішою у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст., не оминули ці зміни й історію. Як зауважила українська історикиня Г. Грінченко, «біографічний поворот» радикально вплинув на «дослідницькі практики представників багатьох соціальних та гуманітарних дисциплін і згодом привів до формування окремої міждисциплінарної галузі біографічних досліджень» [266, с. 59]. Відбулося становлення біографістики як самостійного напрямку наукового знання про особистість. Об'єкт її вивчення – «видатна постать у сукупності її різноманітних зав'язків з соціумом, яка розглядається у синтезі індивідуально-неповторного та загальносуспільного» [252, с. 51]. Міждисциплінарність біографістики визначила унікальність її методології, яка базується на методології психології, соціології, філософії, історії та інших суміжних галузей наук.

Біографічний метод є ключовим у дослідженні військово-політичної та громадської діяльності одного з керівників військового відомства УНР.

Вивчення основних життєвих етапів політика, аналіз його публіцистичної і наукової спадщини дозволяє з'ясувати глибинний психічний, моральний, ментальний зміст дій і вчинків, пояснити їх природу, поведінку в конкретній ситуації, вибір тієї чи іншої позиції в суспільних відносинах.

Проблема методологічного забезпечення дослідження не вичерпується лише біографічним дискурсом. Важливою складовою методологічної бази дисертації є загальнонаукові методи і принципи пізнання, методологічні засади історичної науки. Обов'язковою умовою комплексності й усебічності дослідження військово-політичної та громадської діяльності В. Сальського є врахування принципів історизму, об'єктивності, науковості, послідовності, світоглядного плюралізму, системності тощо.

В історичній біографістиці відтворення основних віх життя конкретної постаті, вивчення специфіки її професійного становлення, формування особистості, індивідуальності неможливе без застосування принципу історизму. Він дозволяє розглядати факти, події, явища, важливі для конкретної особи, у розвитку, з врахуванням усіх зав'язків, що формують конкретно-історичні умови її існування. Цей принцип вимагає висвітлення минулого історичного персонажа в його загальносуспільному контексті, орієнтує науковця на вивчення детермінант соціального онтогенезу особистості, встановлення її взаємозв'язків із соціумом за певного історичного періоду. Тобто завдяки принципу історизму предмет дослідження вписаний у канву низки суспільних, політичних, культурних процесів як на особистісному, так і на груповому та суспільному рівнях. Історичну постать не можна розглядати поза історичним контекстом. Дотримання принципу історизму дає змогу зрозуміти мотиви індивідуальних дій і вчинків, їх наслідки, вплив на перебіг інших подій та процесів, значення для особистості і соціуму загалом. Такий підхід дозволяє зрозуміти, чому при вивченні життєпису В. Сальського більше уваги надано дослідженню одних проблем, натомість інші – взагалі ігноруються.

Водночас необхідно розмежовувати принцип історизму та історичний метод пізнання. Останній передбачає вивчення предмету крізь призму історії,

тобто формування історичного бачення дійсності. При цьому особливості того чи іншого часу, форми і моделі пізнання, притаманні історичному баченню, немовби накладаються на предмет вивчення, за допомогою чого виявляються його характеристики. У біографістиці шлях пізнання пролягає від свідомості дослідника до конкретного історичного персонажу, що виступає предметом дослідження, від методу до дійсності. Здебільшого науковець застосовує вказаний метод для розуміння сутності того, кого він вивчає. Натомість принцип історизму радше виступає як засіб відображення існуючих особливостей і якостей предмета. Використання принципу у цій роботі дозволяє усвідомити, що В. Сальському притаманні індивідуально-психологічні особливості, певні ціннісні критерії, переконання, стереотипи, ментальність, що сформувалися під впливом конкретних історично-часових характеристик. А їх врахування є обов'язковою умовою історичного дослідження. Принцип історизму дозволяє об'єктивніше оцінити предмет пізнання, порівняно з методом, оскільки останній більше залежить від суб'єктивної думки науковця. Водночас необхідно наголосити, що вказаний принцип та історичний метод не суперечать, а навпаки – взаємодоповнюють один одного.

Із принципом історизму нерозривно пов'язаний принцип об'єктивності, який передбачає неупереджене, об'єктивне, наукове вивчення закономірностей розвитку суспільно-політичних процесів у сукупності фактів і подій. Хаотичний, безсистемний підбір фактів, переважно через несумлінність, політичну чи ідейну заангажованість, подекуди некритичність суджень, перебування у полоні думок, поглядів наукових авторитетів, неминуче приведе дослідника до однобічного, необ'єктивного змалювання історичної постаті, помилкового трактування мотивів її дій та поведінки, прийнятих нею рішень. Принцип об'єктивності вимагає глибокого розуміння історичних реалій, в яких опинився В. Сальський, і які часто визначально впливали на вибір його життєвої стратегії, пріоритетність / не пріоритетність певних кроків, ставлення до інших людей тощо. Однак необхідно погодитись із твердженням деяких сучасних вчених, що досягнути абсолютної неупередженості вкрай важко. Створити, а тим більше, забезпечити існування ідеальної соціально дистильованої методології,

відмежованої від впливу загальносуспільного чи індивідуального світогляду дослідника, його установок і переконань практично неможливо [334, с. 354]. Незважаючи на песимізм такого твердження, автор у дисертаційній роботі намагався максимально абстрагуватися від власних політичних уподобань, інших чинників, які б негативно вплинули на формування неупередженого судження про предмет дослідження.

Об'єктивність і неупередженість, у свою чергу, забезпечує реалізацію принципу науковості. Він вимагає від дослідника наукової виваженості, ретельності, методичності, а водночас застерігає від описовості, заідеологізованості, однобічності у трактуванні подій, явищ процесів. Головна умова цього принципу – обов'язкова доказовість наукових положень, висновків, сформованих у результаті аналізу максимально охопленої джерельної бази.

Використання у дисертаційній роботі принципу світоглядного плюралізму дозволяє враховувати суперечливі, іноді діаметрально протилежні погляди, оціночні судження щодо предмета дослідження. Постать В. Сальського доволі неоднозначно потрактована в українській історіографії: від негативних закидів деяких дослідників, звинувачень у кар'єризмі, не фаховості, схильності до змов, творення коаліцій, що відстоювали вузькогрупові інтереси, до визнання його неоціненного вкладу в розбудову національної армії, в утвердження у військових колах самостійницьких і соборницьких ідей, а також в організацію українського суспільного і культурного життя на еміграції, збереженні державницьких традицій. Порівняння, співставлення цих поглядів, пошук аргументів на користь кожного із них, спонукало автора до критичності, до формування виважених, науково обґрунтованих висновків.

Окремої уваги заслуговує принцип послідовності. Особливості формування особистості В. Сальського, його кар'єрне зростання як фахового військового, напрями державної та громадської праці, проби у науковій царині прослідковуємо, застосувавши принцип системності, який враховує багатофакторність історичного процесу та орієнтує на комплексне осмислення історичних знань. Цей принцип використано при аналізі джерельного комплексу дослідження та історіографії проблеми.

Методологічний інструментарій дисертаційної роботи доволі різноманітний. Серед використаних методів необхідно виокремити такі: загальні (філософські), загальнонаукові та спеціальні. Загальні методи базуються на діалектичному підході, який нерозривний із логічними засобами пізнання і спирається на вироблені діалектикою такі філософські категорії, як «зміст», «форма», «сутність», «явище», «причина», «наслідок» та ін., що слугують інструментами проникнення в природу досліджуваного явища. Більше зацікавлення викликають загальнонаукові методи. Логічний метод – це сукупність підметодів, спрямованих на теоретичне осмислення події чи явища. Він сприяє насамперед формуванню або ж вдосконаленню понятійно-термінологічного апарату науки. Основу логічного методу складає аналіз, завдяки якому можемо детально вивчити об'єкт дослідження, а також зробити низку т. зв. «наукових абстракцій», узагальнити наявні статистичні відомості.

За допомогою проблемно-хронологічного методу дослідження розчленовано на низку вузьких тематичних проблем. У пропонованій роботі широко використано низку теоретичних методів – компаративний, діалектичний, структурно-функціональний. На окрему увагу заслуговує метод порівняння, який стає дедалі популярнішим серед українських науковців. Цей метод дає змогу показати історичні факти в тісному зв'язку з тією історичною ситуацією, у якій вони виникли. Загальноісторичні методи – історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-системний – уможливають виявлення причинно-наслідкових зв'язків і безпосередніх закономірностей історичного розвитку, дають змогу впорядкувати сукупність об'єктів або ж явищ на якісно визначені типи відповідно до властивих їм загальних істотних ознак, з'ясувати суть історичного процесу як сукупностей історичних фактів та ситуацій у їх цілісності та історичному зв'язку.

Отже, дисертаційна робота ґрунтується на методологічному інструментарії, який здатний забезпечити максимальну об'єктивність та достовірність одержаних наукових результатів. У роботі застосовано три головні групи методів наукового пізнання: загальнонаукові, емпірично-теоретичні та спеціально-історичні, а також – низку принципів пізнання: історизм,

об'єктивність, всебічність, наступність та ін. Дослідження побудоване за проблемно-хронологічним принципом, що дозволяє всебічно розкрити поставлені завдання. Для узагальнення результатів застосовано систематизацію джерел, що дозволило зробити певні об'єктивні висновки щодо особливостей військово-політичної та громадської діяльності В. Сальського.

Зауважемо, що дисертаційна робота написана із врахуванням наукових здобутків наших попередників, традиційних та нових методик наукових розробок, використанням уже відомих документів і матеріалів, а також залученням у науковий обіг маловідомих чи взагалі невідомих джерел.

Висновки до Розділу 1.

Праці, які опосередковано або ж безпосередньо присвячені В. Сальському, поділяємо на декілька груп: 1) наукові, науково-популярні та публіцистичні розвідки міжвоєнного періоду; 2) дослідження діаспорних істориків; 3) роботи, які побачили світ у часи незалежності України; 4) публікації іноземних авторів. Поодинокі праці українських громадсько-політичних діячів, написані у 20-30-х роках ХХ ст., – доволі суб'єктивні. Окремі фрагменти біографії В. Сальського реконструйовано на підставі наукових студій українських діаспорних вчених. Однак їм також властива проблема об'єктивності та неупередженості в оцінці історичних подій. У незалежній Україні внаслідок зміни світоглядної парадигми, цілей і завдань історичної науки, політиці відкритого доступу до джерел з'явилися розвідки, які фрагментарно знайомлять читача із постаттю довголітнього міністра військових справ УНР. Інформацію біографічного характеру про В. Сальського можна почерпнути із праць Я. Тинченка, О. Колянчука, М. Литвина, К. Науменка, В. Голубка, О. Колянчука, І. Стасюка, А. Лозинського, Т. Шаравари про особовий склад військової еліти початку ХХ ст. Однак такі відомості здебільшого енциклопедичного характеру, дуже поверхові, фрагментарні, стандартизовані. В останні роки побачили світ чимало праць з дотичної проблематики, у яких вимальовується постать В. Сальського в контексті суспільно-політичних процесів у середовищі української еміграції міжвоєнного періоду. Це статті К. Двірної та С. Кунц про повоєнну долю армії УНР та роль В. Сальського у збереженні військового потенціалу держави на

еміграції та З. Кисіль – про участь міністра у заснуванні Українського воєнно-історичного товариства (УВІТ). Доповнюють історіографічний огляд проблеми студії іноземних (польських) авторів. Вони охоплюють міжвоєнний період та віддзеркалюють польсько-українські відносини у 1917–1939 рр.: переговори керівництва УНР та Другої Речі Посполитої у 1919–1920 рр., діяльність Української військової місії в Польщі, участь українських вояків у польських збройних формуваннях, політику щодо української еміграції тощо.

Всебічне вивчення військово-політичної та громадської діяльності В. Сальського неможливе без використання джерельних матеріалів (накази, розпорядження, постанови, плани організації та реструктуризації військових підрозділів, інформаційні звіти різних структурних підрозділів Міністерства військових справ УНР, особисте листування політиків, в тому числі В. Сальського, інформаційні повідомлення, доповіді посадових осіб та різних урядових інституцій про функціонування громадських організацій, агентурні донесення розвідників тощо). Основу джерельної бази становлять архівні документи Інституту Йозефа Пілсудського в Америці (Józef Piłsudski Institute of America), Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), нещодавно розсекречені матеріали Галузевого державного архіву Служби зовнішньої розвідки України.

Дисертаційна робота ґрунтується на методологічному інструментарії, який дає змогу забезпечити максимальну об'єктивність та достовірність одержаних наукових результатів. Дисертація структурована за проблемно-хронологічним принципом, на основі сучасної методології (застосовано три головні групи методів наукового пізнання: загальнонаукові, загальні (філософські) та спеціально-історичні), з використанням низки принципів пізнання (історизм, послідовність (наступність), науковість, світоглядний плюралізм, об'єктивність, системність). У дослідженні широко використано біографічний метод.

РОЗДІЛ 2

ВІЙСЬКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ У ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917–1921)

2.1. Участь у революційних подіях на території України у 1917–1918 рр.

1917–1918 роки в історії українського народу й Української держави – доволі складні, насичені подіями, омріяні надією на перемогу у боротьбі за самостійність і соборність, сподіваннями на успіх у протистоянні з більшовицькими військами, які дедалі швидше просувались на території України, а водночас – період розчарувань, втрачених сподівань, ілюзій, переоцінки цінностей. Це особливо складний час в історії Української армії, яка, незважаючи на труднощі, перемоги й поразки, не втратила бойового духу, а іноді лише завдяки ентузіазму бійців та командирів, вірі у перемогу до останнього обороняла свої позиції.

У кар'єрі військового індивідуальні якості особистості і професіоналізм часто відіграють вирішальну роль. Тим паче, вони важливі для офіцера, командира. Адже рішучість, цілеспрямованість, здатність аналізувати, прораховувати й прогнозувати, чітка життєва позиція, принциповість, честь і гідність – це ті риси, що формують справжнього полководця, лідера. Якою б оснащеною і боєздатною не була армія, результат битви визначається «не лише співвідношенням сил і реальністю планів, але й особою, котра стала на чолі війська» [295, с. 3].

Володимир Петрович Сальський – приклад українського військового, полководця, який, відкинувши політичні амбіції, на полі бою самовіддано виборював незалежність України. Дуже влучно його схарактеризував у своїх спогадах один із сучасників, В. Завадський: «це один з видатніших вождів армії Української Народньої Республіки, за часів визвольної боротьби 1917–1920 рр.» [96, с. 235].

Він народився 28 липня 1885 р. в м. Острозі Волинської губернії Російської імперії. Походив із давньої заможної української родини. Середню гімназійну освіту здобув у рідному місті [150, с. 7]. Ще в юності сформувалися ті індивідуальні якості, які стали визначальними у його професійній діяльності. Чи не найхарактерніша риса В. Сальського, що у подальшому позначилася на його діях і вчинках, виконанні професійного обов'язку, ставленні до підлеглих, – чітка життєва позиція, усвідомлення свого вибору і відповідальність за його наслідки. Виявилася вона ще в молодості, коли В. Сальський, усупереч волі батьків обрав кар'єру військового, яку зробити без певної протекції у той час було вельми складно [154; 155, с. 12]. Згодом, упродовж наступних років, ця риса сприяла утвердженню його авторитету серед солдатів і офіцерів.

В. Сальський усвідомлено обрав фах військового і цілеспрямовано втілював свою мрію. Спершу вступив до Віленського піхотного юнкерського училища, яке закінчив 1906 р. Був призначений підпоручиком 126-го піхотного Рильського полку, що дислокувався в рідному місті В. Сальського – Острозі. Також служив у 129-му Бессарабському піхотному полку (м. Київ) [300, с. 52]. Згодом продовжив навчання у Воєнній академії Генерального штабу в Петербурзі, яку закінчив 1912 р. з відзнакою. За особливі заслуги у навчанні В. Сальського нагороджено срібною медаллю, а його ім'я занесено на мармурову дошку освітнього закладу [149, с. 35]. Необхідно зауважити, що саме під час навчання в академії доля звела його з багатьма непересічними особистостями, з якими згодом він служив в армії УНР. По-перше, викладачем В. Сальського був тоді ще капітан Олександр Греків, який обіймав посаду екстраординарного професора кафедри військової історії. А вищу освіту разом з ним у Миколаївській академії Генштабу здобували Віктор Куш, Микола Капустянський, Олександр Осецький, Марко Безручко, Всеволод Змієнко, які обіймали різні керівні посади в армії та державному апараті УНР [366, с.12; 324, с. 73].

Здобувши ґрунтовну офіцерську підготовку, В. Сальський продовжив службу у званні командира роти 132-го піхотного Бендерського полку [154].

У липні 1914 р. призначений старшим ад'ютантом штабу 70-ї піхотної дивізії. У складі цього підрозділу з початком Першої світової війни В. Сальський вирушив на фронт [355, с. 71]. І там чи не вперше проявився його командирський хист. В. Завадський у своїх спогадах описує епізод, який найкраще характеризує лідерські якості В. Сальського. В одному з боїв восени 1914 р. 70-та дивізія, не встоявши перед атакою австрійських військ, кинулася навтьоки. Тодішній командир бригади генерал І. Толмачов розгубився і не зміг впоратися з хаотичною втечею вояків з поля бою. Тоді начальник дивізії генерал-лейтенант М. Белов доручив саме оперативному старшині Генштабу В. Сальському перейняти командування на себе, якому вдалося опанувати ситуацію, згуртувати військо, і навіть перейти у наступ [96, с. 236]. Очевидно саме за такий героїзм і рішучість у скрутній ситуації В. Сальського призначено виконувати обов'язки начальника штабу 70-ї піхотної дивізії (червень – жовтень 1915 р.). В цей час командир набув значного досвіду ведення бойових дій: очолюваний ним підрозділ протистояв наступу ворога в районі Синява – Замостя – Холм – Брест-Литовськ – Кобринськ [76, с. 103; 150, с. 7].

Завдяки самовідданості й рішучості, у вересні 1915 р. у віці 30 років він був удостоєний звання капітана [398]. З травня 1916 р. виконував обов'язки помічника старшого ад'ютанта, а згодом – старшого ад'ютанта воєнно-цензурного відділу та старшого ад'ютанта оперативного відділу штабу 12-ї армії в Прибалтиці [76, с. 103; 287, с. 232]. У квітні 1917 р. (за іншими даними – 2 травня) [398] отримав звання підполковника [355, с. 71]. Про героїзм і завзятість В. Сальського свідчать численні нагороди за участь у боях Першої світової війни – Георгіївська зброя, всі ордени аж до Святого Володимира IV ступеня і навіть французький орден Почесного Легіону [263, с. 103; 264, с. 186].

Після початку Української революції активно підтримав національний військовий рух. В. Сальський, незважаючи на дворянське походження, вирізнявся українським патріотизмом, був переконаним самостійником, вважав працю на благо Батьківщини найвищою метою кожного українця. Він також

належав до небагатьох офіцерів Російської армії, що добре знали українську мову. Тому ще під час служби на Північному фронті ініціював перехід солдат, вихідців з українських земель, на спілкування рідною мовою. Так була українізована 44-та дивізія 21-го корпусу [365, с. 161].

Очевидно, в цей час В. Сальський мав намір перейти на викладацьку роботу. Адже 5 жовтня 1917 р. звернувся до начальника академії Генштабу полковника А. Андрогського з проханням посприяти у влаштуванні його у навчальний заклад курсовим штаб-офіцером чи викладачем. Як аргументи на свою користь В. Сальський наводив схильність до військово-наукової роботи та високу оцінку кваліфікаційного дослідження «Значення місцевості у сучасному бою», опублікованої 1912 р. у збірнику кращих робіт випускників академії. Очевидно, це звернення так і не задовольнили, а підполковник продовжив службу вже в Українській армії [76, с. 103].

У листопаді 1917 р. В. Сальський став начальником штабу 1-ї Сердюцької дивізії* військ Української Центральної Ради (далі – УЦР) [76, с. 102], потім був начальником штабу головнокомандувача полковника Ю. Капкана на Лівобережжі [75, с. 110], начальником штабу коменданта м. Києва М. Ковенка [125, с. 26]. Під час правління гетьмана П. Скоропадського, ідеї і погляди якого він не поділяв, активної участі у бойових діях проти більшовиків не брав. Натомість працював у сфері формування армії та військової освіти [366, с. 101]. Зокрема обіймав посаду начальника навчального (учбового) відділу Головної

---

* 1-ша Сердюцька дивізія – піхотне з'єднання армії УНР, створене в листопаді 1917 р. з ініціативи генерального секретаря військових справ С. Петлюри та новопризначеного командувача Київського військового округу полковника В. Павленка. З початку свого існування дивізія вважалася елітним військовим підрозділом. Назва «Сердюцька» була символічною, вона уособлювала історичну пам'ять про сердюцькі полки гетьмана І. Мазепи, які у 1708 р. самовіддано захищали Батурин. Дивізія була створена на основі українізованих частин Російської імператорської армії. Складалася з 4-х піших полків (імені гетьмана Богдана Хмельницького, імені гетьмана Павла Полуботка, імені гетьмана Петра Дорошенка, імені полковника Івана Богуна), 1-го кінного сердюцького полку «Вільної України», пішого сердюцького імені Тараса Шевченка куреня, окремого сердюцького куреня смерті, 1-ої гарматної сердюцької бригади імені Михайла Грушевського. Очолював дивізію підполковник Ю. Капкан. Втім, військовий підрозділ проіснував недовго – всього три місяці. У січні 1918 р. через внутрішні протиріччя в УЦР з посади було усунуто С. Петлюру, згодом звільнено командувача Київського військового округу полковника В. Павленка. Одночасно розформовано й створені за їхньою ініціативою Сердюцькі дивізії [272, с. 288–306].

шкільної управи (далі – ГШУ) [150, с. 7; 171, с. 7]. Ця інституція мала на меті врегулювати питання організації військової освіти, зокрема створення спеціальних шкіл для підготовки й вишколу майбутньої регулярної армії. Пріоритетним завданням ГШУ* стало питання започаткування курсів перепідготовки старшин, які не мали базової військової освіти, лише закінчили прискорений курс навчання у школах прапорщиків в імперській армії. Відділ, який очолював В. Сальський, займався поточними питаннями у сфері військової освіти, зокрема заснуванням і функціонуванням піхотних, гарматних навчальних закладів, шкіл інтендатури та кадетських корпусів [318, с. 76].

Саме під час роботи в Шкільній управі проявилася чітка національна позиція підполковника. Це яскраво ілюструють спогади В. Петріва, який у жовтні 1918 р. став помічником В. Сальського у навчальному відділі**, зокрема був відповідальним за піхотні школи. Варто зауважити, що ГШУ була своєрідним осередком, де працювали колишні і чинні військові різного ідеологічного спрямування, здебільшого ті, що симпатизували УНР, і всіляко ухилялись від присяги П. Скоропадському. Так, В. Петрів, погоджуючись працювати разом із В. Сальським, на запитання щодо свого «напівлегального становища», «присяги гетьманові», яку він відмовився скласти категорично і принципово, отримав відповідь, що в ГШУ «свої люди», краще мовчати про попередню діяльність, а найкращою запорукою є рекомендація безпосередніх керівників, «які, як активні борці проти анархії та большевизму, бездоганні в очах гетьманської влади» [110, с. 80].

В. Сальський був одним із наймолодших, як за віком, так і за військовим званням, функціонерів Шкільної управи. Палкий прихильник української національної ідеї, він дуже швидко «українізував» підпорядкований йому

---

* Головна шкільна управа (ГШУ) – інституція при військовому міністерстві УНР, створена у березні 1918 р. Її завдання полягали в організації і контролі за функціонуванням військових освітніх закладів. У складі ГШУ функціонували чотири відділи: загальний (на чолі з підпоручиком А. Чернявським), навчальний («учебний») під керівництвом полковника О. Химича, а згодом – підполковника В. Сальського, інспекторський (начальник – полковник М. Шиманський) та господарчий (капітан В. Мазюкевич).

** В. Петрів у своїх спогадах помилково називає відділ, у якому працював – науковим, хоча насправді в офіційних джерелах фігурує термін «навчальний (учбовий)».

навчальний відділ. В. Сальський дотримувався національного принципу у кадровому питанні. Вважав, що лише особистість із чіткою національною ідентифікацією, патріот зможе самовіддано працювати на благо незалежної України. Тому майже всі його співробітники, за винятком одного, були українцями. Значну увагу підполковник приділяв і мовному питанню, зокрема звертав увагу, щоб ділове й міжособистісне спілкування підлеглих відбувалося рідною мовою. Завдяки зусиллям В. Сальського у науковому відділі українська мова була «як не пануючою, то поважно трактованою» [108].

Добре знання української мови, зокрема військової термінології, стало підставою включення В. Сальського до складу спеціальної комісії ГШУ, що займалась розробкою нормативних та організаційних положень, які мали регулювати діяльність новостворених навчальних закладів військового спрямування та Державної військової академії [318, с. 77].

Після повалення Гетьманату В. Сальський перейшов на бік Директорії. З січня 1919 р. очолював Головну шкільну управу Міністерства військових справ УНР [368, с. 385].

Таким чином, виходець із давньої заможної української родини всупереч волі батьків обрав фах військового, закінчив Віленське піхотне юнкерське училище, згодом став одним із найкращих випускників Військової академії Генерального штабу в Петербурзі (за особливі заслуги у навчанні був нагороджений срібною медаллю). Після початку Української революції В. Сальський активно підтримав національний військовий рух – він продовжив службу в Українській армії: спершу як начальник штабу 1-ї Сердюцької дивізії, потім начальник штабу головнокомандувача полковника Ю. Капкана на Лівобережжі, начальник штабу коменданта М. Ковенка у м. Київ.

2.2. В. Сальський – командувач Запорізької групи і Дієвої армії УНР

Навесні 1919 р. під впливом погіршення воєнної ситуації в країні, наступу більшовицьких військ перед Директорією постало першочергове завдання – формування боєздатних збройних сил, здатних дати відсіч ворогові. Адже

ситуація у війську була катастрофічною. Найкраще її характеризують слова генерала М. Омеляновича-Павленка: «Армія Директорії вже з початком квітня була близька до повної гангрени: з 300-тисячного колективу вона обернулася вже в невеличкі частини, що нагадували швидче переїзні готелі, ніж бойові організації, бо вони що-раз відвідувалися іншими “гістьми”, єдина мета яких була ... здобути грошей на зброю, одяг, узуття, щоб потім з відповідними приписами вирядитися на “повстання”» [105, с. 43–44]. Тому влада вирішила здійснити переформатування Української армії. До травня до її складу увійшли повстанські загони, що виникли на хвилі незадоволення політикою П. Скоропадського та відіграли вирішальну роль у поваленні його правління*. 15 травня 1919 р. оприлюднено наказ головного отамана С. Петлюри про реорганізацію Армії УНР за регулярним принципом. Відтоді основною операційною базовою одиницею стала дивізія. Дивізії входили до складу військових груп, кожна з яких виконувала функції окремої армії [43, арк. 2–3].

Зміни охопили і командний склад армії. Відчуваючи потребу у надійних командирах, які могли б підтримати авторитет С. Петлюри у війську, він поступово замінив отаманів і старшину без військової освіти, професійними кадрами, вишколеними ще в царській армії [369, с. 132–133]. Головний отаман розумів, що у скрутний для держави й армії час, коли відчувається брак матеріально-технічного забезпечення, продовольства, в умовах боротьби на кількох фронтах, лише професійне керівництво завдяки продуманим, виваженим рішенням, досвіду, отриманому на полях битв, може врятувати становище. Саме в цей час увагу С. Петлюри привернула постать полковника В. Сальського, який отримав призначення командувача одного з найбільших підрозділів Дієвої армії УНР – Запорізької групи.

На жаль, не відомо про обставини особистого знайомства полковника з С. Петлюрою. Можна лише припустити, що воно зав'язалось ще восени 1917 р., коли останній був генеральним секретарем військових справ УНР, а перший

---

* Це, зокрема, Катеринославський загін «Запорізька Січ» під командуванням отамана Юхима Божка, повстансько-селянські дивізії Юрка Тютюнника тощо.

працював начальником штабу 1-ї Сердюцької дивізії, яка відіграла вирішальну роль у придушенні більшовицького повстання у Києві в грудні 1917 р.**

Подальші події свідчать про значний авторитет і високу оцінку Головним отаманом звитяги, воєнного досвіду й майстерності В. Сальського. Водночас полковник відомий як один із найбільш відданих соратників та однодумців С. Петлюри, який щиро поділяв його погляди і політику.

Ввірений В. Сальському військовий підрозділ був однією з найчисельніших, найбільш укомплектованих і боєздатних частин Армії УНР. Його історія сягає ще початку 1918 р. Безпосереднім приводом до заснування цього бойового підрозділу стало захоплення м. Києва регулярними більшовицькими частинами під керівництвом генерала М. Муравйова, відступ українських військ зі столиці і катастрофічне їх становище. Сили Центральної Ради були дуже не чисельними, деякі загони налічували по кілька осіб. Щоб бодай якось виправити ситуацію, полковник П. Болбочан, який командував Республіканським полком і генерал К. Прісовський запропонували об'єднатись і створити новий військовий підрозділ – Окремий запорізький загін [255, с. 247–248]. Його командиром обрали К. Прісовського [179]. Згодом цей загін перетворено на дивізію у складі 5 тис. бійців на чолі з генералом О. Натієвим. Втім, у такому статусі бойовий підрозділ проіснував недовго. Через деякий час його перейменовано у Запорізький корпус, а О. Натієва на посаді командувача замінив полковник П. Болбочан* [255, с. 334]. Він користувався надзвичайною

** Саме вояки Сердюцької дивізії 30 листопада (12 грудня) 1917 р. зуміли роззброїти частини Київського гарнізону, що симпатизували більшовикам, а також загони «червоної гвардії», що склались з робітників заводу «Арсенал» та інших київських підприємств Вони налічували понад 7 тис. бійців і планували підняти у столиці збройне повстання та повалити владу Центральної Ради. Завдяки злагодженій дії сердюків повстання вдалося придушити, російських військових, що брали участь у більшовицьких формуваннях залізничними ешелонами під охороною відправлено в Росію, українців же обеззброєно і розпущено по домівках.

* Болбочан Петро Федорович (1883–1919) – український військовий діяч, самостійник, полковник армії УНР. Військову кар'єру розпочав ще під час Першої світової війни як офіцер 38-го Тобольського полку. Після революції сформував і очолив 1-й Український Республіканський полк, який на початку грудня 1918 р. був розформований. Згодом командував Республіканським куренем, Запорізьким загonom, 2-м Запорізьким пішим полком. За Гетьманату у складі Запорізької дивізії воював з більшовиками на сході. У листопаді

популярністю серед запорожців завдяки своїй виваженості, холонокровності, відвазі. Водночас вороги вважали його вкрай небезпечним супротивником. Більшовики взагалі називали його чи не найбільшим противником радянської влади на Україні і навіть обіцяли винагороду за нього, живого чи мертвого, – 50 тис. рублів [104, с. 46].

Запорізький корпус у 1918 р. здобув славу одного з найуспішніших підрозділів, практично непереможного у бойових діях з більшовицькими загонами. Саме він відіграв вирішальну роль в утвердженні української влади на півдні України. Та найяскравішою в історії корпусу стала Кримська операція у квітні 1918 р., коли за лічені дні українські війська, захопивши м. Сімферополь, змогли утвердитись на півострові. І лише конфлікт з німецькими військами та політична нерішучість Києва перетворили блискучу перемогу на поразку Української армії [267; 319].

Наприкінці 1918 – початку 1919 рр. Запорізький корпус збільшився кількісно, переважно за рахунок мобілізованих селян. За даними Б. Мартоса, він налічував близько 200 тис. бійців [102, с. 22].

Однак наприкінці зими – навесні 1919 р. Запорізький корпус зазнав помітних втрат. Відступивши з-під Харкова й Полтави та воюючи на південному фронті, він змушений був під натиском більшовицьких військ перейти українсько-румунський кордон. Опинившись на території сусідньої держави, був обеззброєний, пограбований та інтернований. Загалом підрозділ втратив 80 гармат, 700 кулеметів, 15 тис. рушниць, 2,5 тис. ручних гранат і 40 ешелонів припасів. Наприкінці квітня запорожці були переправлені в Галичину, де дислокувались в околицях м. Почаїв. Там же військовий підрозділ був реорганізований у Запорізьку групу (складалась із 6-ї, 7-ї, 8-ї дивізій,

---

1918 р. перейшов на бік Директорії. У грудні того ж року призначений командувачем Лівобережної групи армії УНР, яка протягом двох місяців вела запеклі бої з більшовиками. Після вимушеного відступу з Харкова полковника усунули від командування Запорізьким корпусом. Після спроби 6 червня 1919 р. очолити Запорізьку групу військ, П. Болбочана звинуватили у незаконному захопленні влади. А 28 червня за рішенням військово-польового суду розстріляли на станції поблизу с. Балин (тепер – Хмельницької обл.). Там же і похований.

Гайдамацької бригади, гарматних та технічних частин) [274, с. 47]. На той час, за даними В. Вериги і Л. Шанковського, він налічував понад 3 тис. бійців. Та найгіршою була справа з озброєнням. Відчувалася його тотальна нестача. Загалом зброю мала заледве половина запорожців [256, с. 100; 125, с. 140]. Втім влада докладала зусиль, щоб виправити наявну проблему і кількісно збільшити військовий підрозділ. Зокрема, у середині травня 1919 р. Запорізький корпус налічував 5458 бійців, у середині серпня вже реорганізована Запорізька група (яка складалась із 6, 7 і 8-ї дивізій та Запорізького важкого гарматного полку) – 8818 вояків (без старшини). А у вересні вона стала найчисельнішим військовим підрозділом армії УНР. Загальна кількість бійців, командно-старшинського і допоміжного складу налічувала понад 12 тис. осіб [275, с. 469, 472–474, 478; 313, с. 25; 315, с. 102]. Попри воєнні перипетії, у які на початку 1919 р. потрапив корпус, йому все ж вдалося зберегти згуртованість і високий бойовий дух. П. Єрошевич зауважив, що на початок наступальної операції проти більшовиків Запорізький корпус був «цілком обдертий румунами, але з високим духом та своєрідною традицією» [95, с. 18]. А той факт, що з-поміж старшин було чимало кадрових офіцерів, вишколених у регулярній армії, згодом зіграв на руку В. Сальському. Як позитивні риси запорожців М. Капустянський також відзначив міцне «змотування поміж старшинами і козаками. Своєрідна й сувора дисципліна» [274, с. 48].

Вибір кандидатури В. Сальського на посаду командувача Запорізької групи був зумовлений об'єктивними та суб'єктивними чинниками. По-перше, навесні 1919 р. армія УНР опинилась у доволі скрутній ситуації. Наступ більшовицьких військ неухильно продовжувався, територія, контрольована Директорією, постійно зменшувалася. Так само як змінювалися позиції української армії, змінювалася й дислокація Ради Народних Міністрів (РНМ): спершу, на початку лютого, вона переїхала до м. Вінниці, потім – м. Рівного, Кам'янця-Подільського. Відсутність порозуміння в уряді, постійні втрати позицій на фронтах посилювали дезорганізацію в українських військових частинах. С. Петлюра усвідомлював, що в цих обставинах ситуацію, хоча б

частково, може змінити особистісний фактор. Лише фахові командири здатні тактично правильними кроками покращити становище українських частин, принаймні запорожців, у протистоянні з більшовиками. Суб'єктивний чинник – особиста антипатія до П. Болбочана, який намагався повернутись на посаду командувача Запорізької групи армії УНР.

В. Сальський очолив запорожців наприкінці травня 1919 р. Однак точна дата його вступу на посаду не відома. Так, В. Сідак, Т. Осташко та Т. Вронська зазначають, що це відбулося 22 травня [346, с. 102]. Натомість сам В. Сальський вказує дату 18 травня [65, арк. 52]. Це був складний час дезорганізації армії УНР, її фронтних невдач, безладдя уряду, змушеного переїхати спершу до Вінниці, а потім – Рівного. Ввірені полковникові дивізії перебували у вкрай катастрофічному моральному й матеріальному стані. Після переходу українсько-румунського кордону вони передислокувались у район Почаєва, де знову були пограбовані місцевим населенням. Відтак змушені були відступити до містечка Вишнівець на Тернопільщині. Саме там полковник перейняв командування над Запорізькими дивізіями [92, с. 48].

Вибір кандидатури В. Сальського як фахового військового був зумовлений прагненням С. Петлюри зберегти контроль над запорожцями. Цей військовий підрозділ опинився у вирі внутрішнього протистояння Директорії й керівництва армією. Після невдалого повстання генерал-хорунжого В. Оскілка (29 квітня 1919 р.), Головний отаман доклав зусиль, щоби не допустити до керівництва Запорізької групи її колишнього командира, полковника П. Болбочана, який користувався значним авторитетом серед бійців. С. Петлюра сприймав його як потенційного конкурента. Недовіра і протистояння між Головним отаманом та воєначальником мали давню історію, ще з 1918 р. Під час створення Окремого Запорозького загону С. Петлюра прагнув очолити цей військовий підрозділ, однак вояки виступили проти його кандидатури. Сприймавши такий крок як особисту образу, він разом з гайдамаками підпорядкованого йому Слобідського коша відмовився долучатися до Запорозького полку. Натомість полковник П. Болбочан привселюдно звинуватив С. Петлюру у дріб'язковості,

у переслідуванні дрібних меркантильних цілей, а також у тому, що свої інтереси ставить вище за інтереси держави. Адже такий крок ставив під загрозу ідею об'єднання, порятунку залишків від остаточного розгрому національних військових сил. Такий відкритий виступ спровокував особисту недовіру, навіть ворогування між С. Петлюрою та П. Болбочаном [255, с. 248].

Ворожу налаштованість Головного отамана також посилювали агентурні відомості, за якими стало відомо, що нібито в результаті можливого державного самостійницького перевороту саме кандидатуру П. Болбочана пропонували на посаду Головного отамана [346, с. 92].

Перед В. Сальським одразу ж постали кілька надзавдань – вибороти авторитет у підлеглих і підготувати Запорізьку групу до запланованої на початок червня наступальної операції. Ввірена йому група військ разом з Січовими Стрільцями мала відіграти вирішальну роль у бойових діях – прорвати більшовицький фронт у напрямку Старокостянтинів – Проскурів – Кам'янець-Подільський [274, с. 58–59]. Завдяки вмілому керівництву запорожці стрімко розпочали наступ і вже 2 червня наздогнали тиллові частин більшовиків, що укріпились на лівому березі р. Збруч. Наступного дня 6-та Запорізька дивізія захопила селище Чорний Острів, а 4 червня остаточно вигнала звідти ворогів. Згодом 6-та і 8-ма дивізії розгорнули бої під Проскуровом і вже 6 червня здобули місто [92, с. 48]. Унаслідок рішучості запорожців, яку М. Капустянський порівняв з вихром, що «змітав усе на своєму шляху», іншим підрозділам, зокрема 3-ій дивізії полковника О. Удовиченка, вдалося звільнити м. Кам'янець-Подільський [274, с. 61, 63].

Під час наступальної операції В. Сальський проявив себе як умілий стратег, тактик, продумані дії якого дозволили за несприятливих умов втілити поставлені перед групою завдання. Він завжди, до останнього, перебував на полі бою, вміло координував дії підлеглих, аналізував і за потреби перегруповував війська, щоб мінімізувати втрати і досягнути поставлених завдань. Один із запорожців, Ю. Артюшенко, описав епізод, що трапився на полі бою під Проскуровом. Коли виникла необхідність відступу 7-ої дивізії, вона укріпилась

на височині – спершу позиції зайняли бійці і лише згодом за ними приїхав на автомобілі В. Сальський. «Він стояв на авті та в бінокль обсервував рухи ворога так довго, поки ворожий стріл спонукав його зійти з авта, а автові сховатись десь за горбом» [92, с. 49].

Під командуванням полковника запорожці відіграли провідну роль у прориві більшовицького фронту і укріпленні петлюрівських військ на Вінницькому напрямку. Високо оцінили стратегічні дії В. Сальського і його сучасники. Зокрема, М. Капустянський зауважив, що це «вже був не “отаманчик”», полковник «тримав свої дивізії зосереджено і наносив сильні концентричні удари» [274, с. 64]. Завдяки виваженості, продуманості кожного кроку, далекоглядності, рішучості й відвазі В. Сальський дуже швидко здобув визнання й повагу серед запорожців.

Наступ на Проскурів збігся у часі з подіями, які характеризували полковника, як надзвичайно віддану, моральну й чесну особистість. Призначення В. Сальського командувачем Запорізької групи не обійшлося без конфлікту. Але причина – не в негативному авторитеті полковника серед військових, а радше у політичних чварах, протистоянні між «лівими» і «правими» членами Директорії, прагненні здобути якомога більшу підтримку серед вояків, послабити конкурентів. Помахом долі В. Сальський опинився у круговерті цих подій, політичних маніпуляцій, але, попри все, зміг зберегти гідність, чесність і незмінність своїх переконань [162, с. 38].

Ще 7 травня 1919 р. для збереження потенціалу армії, встановлення контролю над її структурними підрозділами і запобіганню поширення опозиційних поглядів Директорія ухвалила закон «Про Державний інспекторат у військових частинах та інституціях УНР». А 20 травня державним інспектором Запорізької групи військ був призначений полковник М. Гавришко. Доволі неординарна і контраверсійна особистість, роль якої у функціонуванні Запорізької групи сучасники характеризували, здебільшого, як негативну. Наприклад, П. Феденко взагалі наголошував на підривної діяльності М. Гавришка: «совєтський агент, що спомігся пролізти в Державну Інспектуру

армії УНР» [376, с. 188]. Не погоджуючись з урядовою лінією тогочасного Кабінету Міністрів на чолі з Б. Мартосом, він спробував посилити свій вплив серед військових. Поширивши серед керівництва полків Запорізької групи думку про намір уряду ліквідувати військовий підрозділ і призначення саме для цього В. Сальського, М. Гавришко ініціював звернення семи полковників та отамана В. Осмолівського з вимогою повернути П. Болбочана до керівництва запорожцями [63, арк. 17]. На підставі їхнього листа державний інспектор 7 червня 1919 р., щоб «уникнути незбійного кровопролиття», призначив П. Болбочана командувачем збройних формувань групи. А В. Сальського він усунув з посади [65, арк. 69–69 зв.]. Згодом, прибувши до Проскурова, де розташовувався штаб корпусу і дислокувались війська Запорізької групи (7-ма дивізія, а 6-та і 8-ма захищали позиції у боях в напрямку станції Богданівці), М. Гавришко і П. Болбочан вимагали у полковника здати командування. В. Сальський відмовився, визнаючи законність лише рішення Головного отамана. Варто зауважити, що відповідь полковника не була стихійною, він добре проаналізував ситуацію, перш ніж діяти. Напередодні, щойно отримавши розпорядження державного інспектора, В. Сальський з'ясував настрої серед підлеглих. Виявилось, що П. Болбочана підтримують не всі запорожці, а лише деякі полки 7-ої дивізії. Натомість 6-та дивізія рішуче виступила проти, заявивши про свою відданість дійсному командирові і готовність збройно відстоювати свої переконання. Усвідомлюючи можливість внутрішнього протистояння у ввіреній групі військ, а тим паче позицій на фронті втрати через внутрішні чвари, В. Сальський спробував мирно залагодити конфлікт. Згодом у протоколі допиту, проведеного Державною слідчою комісією 27 серпня 1919 р., полковник зауважив: «...як тільки тут розпочати озброєну боротьбу, то в Проскурові опиниться весь фронт. У мене склався твердий намір ліквідувати цю справу поволі спокійно при допомозі авторитета Головного Отамана [...]. А тому на пропозицію отам. Балбочана я рішуче відповів, що посади не здам і боюся, що його вчинок зруйнує фронт» [65, арк. 53]. Урешті-решт В. Сальський опинився під домашнім арештом [385, с. 164].

С. Петлюра, на підтримку якого до останнього сподівався П. Болбочан, сприйняв наказ М. Гавришка як авантюру і скасував дію цього документу. 9 червня він надіслав В. Сальському телеграму, у якій вказав на незаконність наказу державного інспектора щодо його звільнення і призначення командувачем Запорізької групи П. Болбочана [203, с. 1]. Для врегулювання ситуації С. Петлюра скерував до Проскурова головного державного інспектора В. Кедровського. Вмовляння й спроби переконати П. Болбочана відмовитися від будь-яких намірів очолити запорожців були безрезультатними. Він не хотів звільняти незаконно захоплену посаду. Навіть намагався порозумітись із командирами дивізій і полків Запорізької групи, яких негайно було викликано з поля бою. Після запеклих дискусій виявилось, що більшість командного складу симпатизує саме В. Сальському. Всі подальші спроби П. Болбочана схилити їх на свій бік були невдалими. Старшини були одностайними, вони вимагали колишнього командира відмовитись від намірів очолити запорожців, навіть погрожували відкликати з фронту ввірені їм частини і розпочати збройну боротьбу з прихильниками П. Болбочана. Останній так і не знайшов вагомої і так очікуваної підтримки з боку запорожців. Як згадував Є. Коновалець, навіть 7-ма дивізія, на яку П. Болбочан покладав великі надії, «заявилася однодушно за отаманом Сальським» [99, с. 44]. Симпатії більшості бійців до нового командира базувалась на його професіоналізмі, в чому вояки змогли переконатись вже з перших днів операції на проскурівському напрямі, та чіткій національній позиції. Порівнюючи полковника з його супротивником, Б. Мартос зауважив: «До того ж з фахового боку В. Сальський стояв значно вище П. Болбочана: до революції В. Сальський був полковником ген. штабу, себто мав високу військову освіту, і Запоріжці цінили його, як досвідченого команданта; а П. Болбочан був лише штабс-капітаном з середньою освітою, та ще скомпрометованим на посту гол. команданта Лівобережної Армії. З погляду національного В. Сальський був без догани, як свідомий українець, а П. Болбочан уже виявив був нахил до далекойдучого порозуміння з денікінцями» [102, с. 43]. Зрештою, прихильники чинного командира зіграли

вирішальну роль у невдалому захопленні влади. Вони увірвалися в кімнату, де відбувались переговори В. Кедровського з П. Болбочаном і заарештували останнього.

Обох ініціаторів усунення від влади В. Сальського оголошено поза законом [256, с. 103]. Згодом П. Болбочана звинуватили у намірах «зруйнувати фронт військ УНР» та за вироком військово-польового суду стратили. В. Верига рішуче заперечує інкриміноване звинувачення, він наголошує, що П. Болбочан став жертвою незнання ситуації і маніпуляцій з боку інших осіб. А С. Петлюра просто скористався нагодою, щоб помститися за давні образи. Ось як В. Верига пояснює ці події: «Полковник Болбочан міг не орієнтуватися у правах державного інспектора, бо за його часів такої установи в армії не було. Зрештою, не знали про компетенції полкового державного інспектора і сім полковників Запорозького корпусу на чолі з отаманом Осмолівським, які зверталися в тій справі саме до Гавришка. Втім Гавришко про своє рішення негайно повідомив Головного Отамана, який повинен був це взяти до уваги і не трактувати як бунт Болбочана, а радше як перевищення своєї компетенції полковником Гавришком» [256, с. 104].

Описані події якнайкраще характеризують особисті й військові якості, високі моральні стандарти В. Сальського. Він увесь час тримався гідно, не порушуючи норм закону, не вдаючись до персональних образ, чи помсти. Консервативні політики, згодом описуючи викладені події, часто в негативному світлі подавали образ В. Сальського. Зокрема Б. Мартос саме йому (разом з О. Осецьким та деякими міністрами УНР) приписував ініціювання суду над П. Болбочаном [102, с. 24; 385, с. 163]. Однак це твердження помилкове, викликане радше особистими політичними антипатіями чиновника. Полковник попри все, поважав П. Болбочана як полководця, хороброго військового, що на боці бою самовіддано захищав інтереси України. Про це свідчить і крок, коли В. Сальський став на захист того, хто намагався позбавити його командирської посади [385, с. 170]. Після суду над П. Болбочаном, який закінчився смертним вироком, полковник разом з Євгеном Коновальцем та державним інспектором

Запорізької групи Петром Дерещуком негайно звернувся до влади з проханням про помилування засудженого. Однак подання зігнорували [256, с. 105; 119, с. 98]. Ці події характеризують В. Сальського як надзвичайно порядну особистість, справедливу, здатну розрізнити зраду, підступ, а водночас гідну у протистоянні з суперником, людину, для якої найвищими цінностями є честь, гідність, повага, справедливість.

В. Сальський продовжив командування Запорізькою групою, яка у червні – на початку липня була задіяна у Проскурівській операції. Дивізії запорожців відіграли вирішальну роль у визволенні від більшовиків низки населених пунктів. Необхідно зауважити, що В. Сальський разом з козаками брав безпосередню участь у боях.

Тоді ж проявилися тактичні й стратегічні навички полковника, його амбітність як полководця. Наприкінці червня 1919 р. виникли непорозуміння між В. Сальським і штабом армії, частково зумовлені ігноруванням думки командира при плануванні операцій. Так, полковник відмовився вислати частину своїх сил для оборони Старокостянтинова, вважаючи недоцільним ослаблювати захист Проскурова, який був більш пріоритетним стратегічним пунктом [274, с. 73]. У подальшому напруження між ним і штабом посилювалось. Головно через тактичні непорозуміння. По-перше, В. Сальський був противником практики відокремлення певних полків від дивізій і долучення їх до інших військових підрозділів, яку активно використовував штаб армії. По-друге, напруження у відносини внесло відхилення командуванням запропонованого полковником плану стрімкої наступальної операції проти більшовиків, у доцільності якого він був переконаний. Під впливом стрімкого успіху 7-ї Запорізької дивізії 24 і 25 червня 1919 р. В. Сальський запропонував продовжити наступ у напрямі на с. Базалія, а потім атакувати більшовиків на р. Случ у фланг і тил. Це б дало змогу галицьким частинам безперешкодно просуватися на північ й одночасно забезпечити лівий фланг 7-ї дивізії. Однак штаб Дієвої армії вважав цей план доволі сумнівним, з великим ризиком невдачі. Натомість схвалив пропозицію заступника начальника штабу В. Тютюнника про

відведення 7-ї дивізії до Чорного Острова, об'єднання її з 8-ю і 9-ю дивізіями з подальшим спільним наступом в напрямі Красилова і захопленням переправи через р. Случ. Згодом В. Сальський у своїх спогадах різко розкритикував такий крок штабу. Він вважав, що відступ уповільнив просування військ УНР, та й значення переправи не було настільки стратегічним: «Між тим, р. Случ не настільки вже велика перепона сама по собі, а коли взяти на увагу становище нашої армії в відношеннях численності, моральному і щодо забезпечення вогнеприпасам, то ворог в любий момент міг де завгодно, скупчивши резерви, прорвати цю перепону, як це він зробив перед тим. Проскурів можна було “твердо” забезпечити з півночі, лише розгромивши тил ворога, як це зробили запорожці (всі три дивізії) на жмеринському напрямі, а всякі перепони і рубежі мають вартість остільки, оскільки вони допомагають досягненню цього завдання; р. Случ це значення тоді вже втратила, а вихід до Базалії давав рідкісну можливість розгромити ворога...» [113, с. 115–116]. Затверджений штабом план, на думку В. Сальського, мав більше хиб, ніж позитивних сторін. Він потребував занадто багато часу для перегрупування сил і маневру, давав додаткові можливості більшовицьким загонам, а найголовніше – абсолютно не відповідав настрою військ УНР, які були окрилені перемогами на проскурівському напрямі, і на хвилі емоційного піднесення могли здійснити рішучий прорив на лінії фронту [113, с. 118]. Загалом план В. Тютюнника В. Сальський вважав занадто «обережним», при цьому зауважував, що «обережність на війні добра тільки в міру», іноді вона мусить поступатись місцем рішучості [113, с. 117].

Водночас у спогадах полковник слушно розтлумачив переваги запропонованої власної стратегії. План наступу був розроблений з урахуванням вдалого розташування військ, не вимагав їх перегрупування і допускав мінімальний ризик [113, с. 116–117]. По-перше, він дозволяв рішучим ударом у фланг (більшовицькі війська нехтували належним укрупненням флангів) і тил ворога остаточно його розгромити, і таким чином міцно утвердитись у Проскурові. По-друге, план вигравав у часовому відношенні: не потрібно було перегруповувати загони, бо 7-ма дивізія й так займала дуже вигідне тактичне

становище, і могла швидко розправитись з ворогом, який відступав до р. Горинь. По-третє, втіленню плану сприяла й стратегія ведення бою запорожців. Найбільш характерною рисою своїх підлеглих В. Сальський вважав рішучість, що не один раз на полі бою рятувала вже ніби втрачену ситуацію. І саме в той час, як показали наступні події, запорожці могли легко в ході наступу відвоювати територію на кілька десятків кілометрів на схід. По-четверте, запорожці мали необхідні ресурси (людські й бойові) для здійснення запропонованої операції. Але найголовнішою позитивною рисою плану полковник вважав те, що його розробили військові 7-ї дивізії. Вони якнайкраще знали ситуацію на місці, свої можливості, водночас після проведених боїв могли мінімізувати ризик невдач, неупереджено оцінити стратегічний і тактичний потенціал противника, прорахувати кроки в найближчій перспективі [113, с. 116].

Урешті-решт, план В. Тютюнника виявився таки не надто вдалим. Передислокація військ УНР дозволила більшовицьким загонам відступити, уникнути значних втрат, а згодом чинити опір загонам Директорії.

Під час наступу на проскурівському напрямі В. Сальський проявив себе як виважений і розсудливий командир. Він ніколи не дистанціювався від підлеглих, навпаки – уважно дослуховувався до їхніх порад і думок, знав потенціал своїх вояків, а водночас і слабкі місця, прогалини. Перш, ніж прийняти рішення, детально прораховував усі можливі варіанти розвитку подій, намагався мінімізувати втрати, а також обрати саме таку тактику бою, що гарантуватиме перемогу. Його характерними рисами, як полководця, були рішучість, наполегливість, виваженість, впевненість у правоті своїх рішень, готовність їх завжди відстоювати. А ще В. Сальський щиро захоплювався бойовим хистом і вміннями своїх солдат, їх самовідданістю, здатністю до останнього утримувати позиції на полі бою. У спогадах він із захопленням описав переваги ввіреної йому 7-ї Запорізької дивізії: «мала порівняно багато кінноти: полк Чорних запорожців на чолі зі своїм славетним командиром полк. Дяченком – диво, а не частина, особливо для рішучих ударів; Гордієнківський кінний полк, кінно-

гірський дивізіон полковника Алмазова. Цей дивізіон мав 8 гірних гармат, більш-менш забезпечених тоді набоями (як виняток при тодішньому стані вогнеприпасу), а саме головне, дивізіон мав досить кінноти; частина добре зорганізована і дисциплінована в руках такого видатного старшини, як полковник Алмазов, робила часом чудеса: маневрувала швидко на флангах ворога, раптовим вогнем своїх гармат утворювала паніку, після чого всі кінні кидалися в атаку, так що вся частина була здатна навіть до самостійних чинів» [113, с. 117].

Причиною не надто вдалих кроків Армії УНР В. Сальський вважав небажання штабу Дієвої армії, який не завжди до кінця розумів особливості ситуації у місцях дислокації військ, не знав настроїв вояків, дослухатись до думки старшин, що перебували на полі бою. Найбільше роздратування у В. Сальського викликало те, що заступник начальника штабу В. Тютюнник (який фактично керував армією) ігнорував його прохання не відправляти у резерв до Чорного Острова боєздатну 7-му дивізію запорожців у той момент, коли вона досягла найбільших успіхів на фронті. На думку командувача Запорізької групи, саме цей наказ призвів до втрати Проскурова 4 липня і вимушеного відступу військ УНР [113, с. 118]. Необдумане рішення штабу (відступ на піку перемог) деморалізуюче вплинуло на настрої бійців 7-ї дивізії.

Під час цих подій проявилась ще одна риса характеру В. Сальського – амбітність. Як зауважують М. Данилюк та О. Собко, конфлікт між ним та В. Тютюнником поступово переріс з офіційної в особистісну площину. Відповідальність за непорозуміння дослідники покладають саме на В. Сальського, який нібито вважав себе більш компетентним у військовій справі (адже був вищим за рангом*, працював у штабі і мав досвід розробки планів наступальних операцій). Кульмінацією конфлікту між старшинами став виклик один одного на дуель. Однак вона так і не відбулася. У ситуацію особисто

---

* В. Сальський мав звання полковника, а В. Тютюнник під час Першої світової війни був капітаном та командував батальйоном.

втрутився С. Петлюра. Своїм розпорядженням він переніс збройне «з'ясування стосунків» на мирний час [167; 201].

Погіршили душевний стан вояків Запорізької групи розстріл 28 червня їхнього колишнього командира П. Болбочана, якого вони поважали й підтримували, а також тотальна нестача боєприпасів. Як згадував В. Сальський, гострий брак набоїв «мав не тільки матеріальне, але й моральне значення: його відчував кожен козак безпосередньо і найбільш боляче при вищезгаданих умовах. Відсутність одягу, чобіт, регулярного харчування і т. ін. в очах козака має менше значення, ніж гострий брак набоїв» [113, с. 120]. Пригнічений настрої бійців 8-ї та 9-ї дивізій негативно вплинув на їхній бойовий дух. Цьому сприяли великі втрати першої в боях за Старокостянтинів (18–21 червня) та майже повна небоєздатність другої. За висловом В. Сальського, 9-та дивізія трималась виключно завдяки «енергії і впливу» її командира полковника П. Кудрявцева, та й узагалі ці частини «були здатні до демонстративних акцій» [113, с. 119]. А 28 червня командири всіх полків 7-ї дивізії взагалі заявили про відмову атакувати через брак боєприпасів.

За таких обставин проявилась ще одна лідерська риса полковника В. Сальського – знання військової психології. Усвідомлюючи специфіку тогочасних збройних формувань, що відрізнялись від регулярної армії, постали стихійно, на хвилі революції, він розумів їх надзвичайну вразливість, особливу чутливість до моральних факторів. У таких підрозділах регулятором індивідуальної та колективної поведінки були не дисципліна, військова субординація, а безмежна довіра до командування, його безумовний авторитет, а ще «запал, свідомо, часом напівсвідомо відданість певній ідеї» (національного визволення українського народу) [113, с. 121]. В. Сальський розумів, що керувати цими підрозділами, це не прерогатива – а радше велике випробування, що вимагало досконалого знання не лише військової справи, а й психології, теорії управління, досвіду і неабияких лідерських якостей. Щоб бійці дослухались до командира, він мав бути для них беззаперечним авторитетом, своїми діями і вчинками цілковито виправдовувати їх довіру. В. Сальський на

практиці переконався, що командувати «такими частинами дуже тяжко, без порівняння тяжче, ніж згори за десятки верст віддавати накази» [113, с. 121]. Але своїми вміннями і знаннями, твердістю переконань і незламним духом, щирою вірою в перемогу полковник таки здобув повагу й авторитет у вояків. Значною мірою завдяки йому наприкінці червня – на початку липня 1919 р. Запорізька група була найбільш боєздатною частиною армії. Тогочасний її стан, порівняно з іншими підрозділами, вдало схарактеризував О. Удовиченко. Він, зокрема, писав: «Запорожці, хоч і намучилися в постійних боях, могли ще постояти за себе» [374].

В. Сальський щиро переймався проблемами й потребами своїх підопічних, іноді ставився до них дещо по-батьківськи. Щоби хоч якось підняти бойовий дух вояків напередодні наступу, В. Сальський 29 червня 1919 р. запросив у дивізію С. Петлюру. Адже розумів, наскільки позитивно особиста присутність Головного отамана, спілкування з ним, могли вплинути на настрої козаків [113, с. 120].

Однак подальші події, зокрема змушений відступ, перспектива переходу через р. Збруч, поглибили деморалізацію бійців Запорізької групи. В. Сальському довелося докласти чимало зусиль, щоб зберегти бойовий дух і віру в перемогу. Ускладнювало ситуацію й те, що головний удар ворога під час боїв 13–15 липня довелося прийняти на себе саме запорожцям, які «стояли на варті підступів до Кам'янця й свої обов'язки чесно й саможертвенно виконували» [274, с. 57].

На початку серпня 1919 р. Запорізька група взяла участь у Жмеринській операції та звільненні від більшовиків м. Вінниці. У цих боях вкотре проявився героїзм і відвага її бійців. Як приклад, варто назвати події 10 серпня, коли 6-та дивізія запорожців самотужки, без допомоги і підтримки, з запеклими боями захопила Вінницю, здобувши значну кількість зброї і провіанту [274, с. 114]. І знову В. Сальський вдало застосував свої психологічні вміннями. Запорожці захоплювали Вінницю двічі – зранку і по обіді. Вранішні успіхи і величезні запаси майна на залізничній станції спонукали козаків перейти до грабунків і

мародерства. У результаті більшовики змогли повернути втрачені позиції. Щоб якось виправити ситуацію, В. Сальський повідомив бійцям 6-ї дивізії, що він попросив підтримки, і їм на допомогу зі Жмеринки вирушила Галицька бригада. Знаючи про непорозуміння і своєрідну конкуренцію з галичанами, полковник сподівався вплинути на амбітність своїх підлеглих. І цей крок був виправданий. Не бажаючи ділити славу, запорожці розпочали стрімку атаку і таки відвоювали Вінницю [113, с. 112].

У боях протягом червня – серпня 1919 р. виявилися неабиякі тактичні і стратегічні навички В. Сальського, його глибоке аналітичне мислення, здатність раціонально оцінювати ситуацію і прораховувати всі можливі наслідки прийнятих рішень. А найголовніше – не прагнення успіху будь-якою ціною, не переслідування якихось особистих кар’єрних цілей, а щире турботу про своїх підлеглих. Він бачив у них не гарматне м’ясо, а людей, з їхніми проблемами й потребами. В одній із телеграм, адресованих штабу армії, В. Сальський констатував: «частина не машина, та її остання вимога періодичного відпочинку і ремонту» [113, с. 111]. Полковник розумів, що ефективність наступальних операцій залежить від самопочуття і бойового духу підрозділу, відновлення його боєздатності. А тому іноді приймав рішення, що не узгоджувались з директивами штабу. Утім, його дії не були стихійними, а навпаки – добре продуманими і спланованими. Він розумів, що моральне і фізичне виснаження рано чи пізно зіграє не на користь військ УНР, тому наполегливо вимагав часу для відпочинку. Нелегке становище всередині Запорізької групи погіршувала епідемія тифу, яка лютувала на території України. Свої міркування з цього приводу В. Сальський згодом описав у спогадах: «тиф різних категорій десяткував бідолашних, що вимагало вимити в банях людей і продезінфікувати одяг, випрати білизну, люди весь час недоїдали через неналагодженість апаратів відповідних; треба було привести до порядку тил і обози. От чому я так настирливо вимагав відпочинку» [113, с. 111]. Становище запорожців погіршило й те, що після захоплення Проскурова, владу у місті перейняло командування II-го Галицького корпусу. Відтак між ним та старшинами запорізьких полків

виник конфлікт щодо матеріального забезпечення. В. Сальський так окреслив його суть: «Будучи хазяями, галичани поводитися з нами без церемонії при поділі засобів для війська (бані, пожива і т.п.), приходилось видирати, почались непорозуміння, харчуватися ж стало ще тяжче. Скаржитись і підіймати історії я не хотів і вирішив найскоріше вибратися у свіжий район (Летичев – Літин), де, будучи господарем, міг би підживити запорожців» [113, с. 111].

Цей сюжет свідчить про щире турботу командира, небайдужість до проблем і потреб підлеглих. Важливим рисами характеру В. Сальського, як видно з уривка спогадів, також були винахідливість і неконфліктність. Він розумів, що в умовах, коли солдати всі свої зусилля спрямовують на досягнення поставленої мети, повинні бути забезпечені принаймні мінімальні, необхідні для елементарного виживання в умовах війни, потреби.

В. Сальський інтереси свого корпусу ставив понад усе, тому на кілька днів раніше запланованої дати вирушив до Вінниці. Часовий запас він використав для відпочинку підлеглих. Його спогади віддзеркалюють і неабияке вміння аналізувати ситуацію, прораховувати можливі сценарії подальших дій ворога, оцінювати, планувати, щоб із найменшими втратами таки здійснити поставлені штабом завдання. З цього приводу у спогадах полковник зауважив: «Вдалось під час маршу на Вінницю перемити всіх людей в банях, випрати добре білизну тощо» [113, с. 111]. Відпочинок і відновлення боєздатності стали однією з умов успіху запорожців у подальших наступальних операціях.

В. Сальський високо оцінював завзяття, хоробрість і відвагу своїх бійців. В оперативній доповіді від 7 червня полковник так схарактеризував їх героїзм: «Під час походу, не дивлячись на недостачу харчів, зброї, брак скорострілів і гармат, Запоріжці били ворога, де тільки з ним стрічалися, і гнали його» [274, с. 63].

Завдяки вдалому керівництву Запорізька група наприкінці літа перетворилась на найпотужнішу ударну силу Армії УНР. 24 серпня вона захопила Білу Церкву, створивши умови для наступу на Київ. Здобуття столиці стало, за висловом А. Валійського, «трагічним парадоксом: бо це був найвищий

пункт наших військово-політичних обсягів та водночас початок військово-політичної катастрофи України» [157, с. 2].

А вже 30 серпня запорожці на чолі з В. Сальським одними з перших вступили у столицю. Ось як згадував про це полковник: «Скільки радості і щасливих сліз викликав у старшин та козаків один вигляд Київа, коли підходили до нього. Не було в світі такої сили, котра могла стримати і не пустити до нього армії» [142, с. 344; 144, с. 3]. 31 серпня відбувся урочистий парад* військ УНР у столиці під командуванням В. Сальського [103, с. 16]. Полковник «на білому коні, на чолі війська, велично, в парадній уніформі, в оточенні штабової старшини, проїжджав головними вулицями» [120, с. 15]. С. Самійленко, який був свідком цих подій, у своїх спогадах описує надзвичайну піднесеність населення міста, радість у зв'язку зі вступом українських військ. Містяни влаштували запорожцям справжні «квіткові овації»: «Квіти були не тільки в руках генерала Сальського, але й у руках усіх старшин і вояків, навіть коні були прикрашені квітами. Квітів було так багато, що просто вулиці були ними усіяні» [114, с. 97].

Під час урочистого вступу військ у місто трапився випадок, який якнайкраще характеризує щирий патріотизм В. Сальського. Ідучи на параді на чолі чорношличників**, полковник побачив як на будівлі Міської думи майорить величезний російський триколор. Він зупинив полк і наказав негайно ж зняти цей «символ неволі українського народу» [96, с. 237; 112, с. 13–14].

---

* Варто зауважити, що не вся старшина поділяла задум про здійснення урочистої ходи військ. Дехто вважав такий захід дуже необдуманим. Не схвалював цього, зокрема, командир полку ім. Сагайдачного Д. Жупінас. У своїх спогадах «Нескінченний реванш Армії УНР з ворожими частинами Армії Ген. Денікіна за нашу столицю Київ» він трактував парад, а саме скупчення військових підрозділів на вузьких вуличках міста кроком вкрай необдуманим, який суперечив усім законам військової стратегії. А провину за розгром денікінцями покладав саме на В. Сальського, який замість раціоналізму, «пішов за голосом серця і сентименту» [67, арк. 29].

** Чорношличники, чорні запорожці – неофіційна назва кінного дивізіону 2-го Запорізького полку, військового формування кавалерії Армії УНР (1918–1920 рр.). Основою дивізіону стала кінна сотня 2-го полку Запорізької дивізії у грудні 1918 р. Влітку 1919 р. був реформований у 1-й кінний полк Чорних запорожців. У складі Запорізької групи брав участь у наступі на Проскурів, Вінницю та звільненні Києва, а від 6 грудня 1919 р. по 6 травня 1920 р. – у Першому зимовому поході Армії УНР. Згодом увійшов до складу Окремої кінної, потім Першої Запорізької дивізії. У листопаді 1920 р. разом з іншими частинами Армії УНР полк Чорних запорожців перейшов Збруч і був інтернований на території Польщі.

В. Чабанівський у спогадах зауважив про спроби тодішнього міського голови Києва Рябцова (ім'я не встановлене – Д.К.) врегулювати ситуацію. Зокрема, чиновник наполягав на тому, що, оскільки українські і російські війська одночасно ввійшли в столицю, то триколонор аж ніяк не зашкодить [121, с. 153–154]. Але ці аргументи не переконали В. Сальського, який наказав вивісити на місце російського стягу «національний український» прапор. Виконав завдання заступник командира полку, колишній ротмістр Дикої дивізії, отаман Ю. Божко [91, с. 301].

Наступні події розвивались ще з більшим драматизмом. У той момент, коли отаман Ю. Божко кинув російський прапор під ноги коневі В. Сальського, сам полковник ледь не загинув від рук білогвардійця*. Із сусідніх вулиць денікінці почали обстрілювати українські війська. Лунали постріли і в інших частинах міста. Як згадував очевидець подій, Никифор Авраменко, поки тривали перестрілки, офіцер-денікінець скинув з балкону міської думи український стяг, замінивши його російським [91, с. 301]. Подальші збройні сутички з денікінцями і реванш більшовицьких загонів означали остаточну втрату позицій чорношличниками і відступ зі столиці в розташування 7-ї Запорізької дивізії. Невдовзі туди відійшли й інші загони Армії УНР та нечисленні галицькі частини. А м. Київ без бою зайняли вояки Добровольчої армії генерала А. Денікіна [91, с. 301–302; 94, с. 29]. Результат блискучої військової операції фактично був зведений нанівець через політичний фактор – різна стратегія і мета, відсутність порозуміння між Директорією УНР та командуванням білогвардійськими військами.

Необхідно зауважити, що в мемуарній і науковій літературі доволі неоднозначне трактування ролі В. Сальського у серпневих подіях 1919 р. у

---

* Джерела подають різні відомості про характер замаху. Так, за даними М. Садовського, це був постріл з вогнепальної зброї [112, с. 14]. О. Доценко вказує, що напад здійснив «чеченець з денікінської армії», який помахом шаблі ледь не відрубав голову полковникові [94, с. 29]. А В. Чабанівський зауважує, що стріляли «не то з мушкета, не то з револьверу» т. зв. «туземці» (місцеві мусульмани), які організували у столиці загони самооборони. Він наголошує, що постріл взагалі був випадковим [121, с. 154]. В. Волицький, який був свідком описаних подій, взагалі стверджує, що ініціаторами замаху були три денікінські кіннотники, які з'явилися в напрямі з вул. Трьохсвятительської. Причому стріляли вони з револьверів [93, с. 219].

столиці: від захоплення національно свідомою позицією командира до звинувачення його у провалі операції, переговорів із білогвардійським генералом М. Бредовим і переході міста під контроль Денікінської армії. Наприклад, С. Машкевич, наголошує, що причиною поразки військ УНР у Київській операції стало самолюбство командувача Запорізької групи [305, с. 126]. В. Сальський начебто був незадоволений тим, що не увійшов до складу делегації для переговорів з денікінцями. Відтак перед командувачем наступальною операцією генералом А. Кравсом наполіг на проведенні параду військ, потім знову не взяв до уваги інформацію про домовленість галичан з денікінцями, навіть після того, як його було призначено комендантом м. Києва [305, с. 126–127; 148]. Зовсім по-іншому інтерпретує події О. Доценко, посилаючись на неопубліковані спогади В. Сальського. Останній наголошував, що парад не був стихійним, командування запланувало його заздалегідь. Командир запорожців отримав наказ про урочистий вступ війська у столицю вночі близько 1-ої години 31 серпня. А перед початком параду встиг відвідати свою сім'ю, яка мешкала в Києві і яку він не бачив понад 9 місяців. О. Доценко перекладає відповідальність за невдачі на неузгодженість дій командування Галицької і Наддніпрянської армій, зокрема у їх ставленні до денікінців. У своїй книзі він навіть згадує про пропозицію В. Сальського А. Кравсові силою «викинути» білогвардійські загони зі столиці, яка нашттовхнулась на небажання командувача наступальною операцією порушувати якісь «інструкції». Більше того, О. Доценко переконаний у здатності загонів УНР протистояти денікінцям. Причиною невдачі він вважає втрату зв'язку між середньою та вищою командними ланками: через відсутність чітких вказівок з боку командування більшість загонів просто бездіяльно спостерігали за вступом у місто військ М. Бредова [94, с. 152–153].

Активна участь у Проскурівській, Жмеринській операціях, звільненні Вінниці, Білої Церкви й Києва стали вирішальними у військовій кар'єрі В. Сальського. 26 вересня полковника було призначено командувачем Дієвої армії УНР замість В. Тютюнника, який не вирізнявся особливим пієтетом до

Головного отамана. На чолі Запорізької групи його змінив генерал М. Омелянович-Павленко [198, с. 2]. Перша і найбільша проблема, з якою стикнувся В. Сальський на новій посаді – катастрофічний стан матеріального забезпечення війська. Розуміючи, що брак найнеобхіднішого болуче вдарить по боєздатності армії, рішуче вимагав від уряду виправити ситуацію, навіть іноді вдавався до доволі неординарних кроків. О. Доценко згадував, як у жовтні 1919 р. В. Сальський у Жмеринці «просто атакував Головного Отамана за гроші і загрожував полишенням команди армії» [94, с. 143–144]. Полковник вимагав виділити на потреби війська 300 млн. гривень. Про плачевний стан збройних сил свідчить один епізод. Коли В. Сальський запитав у головного інтенданта А. Степаненка, що зараз можна отримати для покращення матеріального становища війська, той відповів: «крім конфітури й повидла, більш нічого» [94, с. 144]. Полковник звертався у різні інстанції, однак отримував безрезультатні відмовки, відписки й обіцянки. Це спонукало його написати особисто С. Петлюрі. 28 жовтня 1919 р. командувач Дієвої армії УНР вкотре скаржився на відсутність обіцяних коштів. Та найбільше його дратувала байдужість влади до проблем війська, бюрократія та турбота про матеріальне становище чиновників різних рівнів і структур. В. Сальський з відвертим обуренням наголошував: «Ті герої, які зараз б'ються, згинуть від хвороби або теж врешті-решт розбіжаться. Я вже не кажу, як таке становище людей погано відбивається на впертості їх у сторожовій та розвідчій службі. В той же час дізнаюся з числа 61 часопису «Україна», що вже складено законопроект для поліпшення стану урядовців центральних установ – видати їм допомогу в розмірі річної платні зо всіма додатками на дорожнечу, в той час, коли армія так бідує без грошей» [94, с. 145]. Він дорікав Головному отаманові неправильним розподілом фінансування, адже значні кошти були спрямовані не на задоволення першочергових потреб армії, їх отримали кооперативи як аванс за майбутні поставки для Збройних Сил УНР. У той же час вояки відчували тотальний брак не лише амуніції, а й продовольства, зокрема хліба, круп'яних виробів, особливо ті, що перебували на лікуванні у шпиталях. Усвідомлення злиденного становища війська, нездатності

уряду задовольнити найелементарніші його потреби, прискорило розуміння полковником безперспективності подальших бойових дій. У своєму зверненні В. Сальський підсумовував: «З тяжким боєм констатую, що не відчувається все лихо нашої Великої Страдалиці, нашої героїчної Армії, що лозунг – перш усього все для армії існує лише на папері, а не в житті» [94, с. 145].

Друга проблема, яку довелось вирішувати В. Сальському, – чисельність армії. Епідемія тифу, яка вирувала на території України, масово забирала життя не лише цивільного населення, а й військових. Шпитали були переповненими, а кількість боєздатних солдатів невпинно скорочувалася. Адже лише Запорізька група, яка у липні 1919 р. налічувала близько 10 тис. вояків, втратила майже $\frac{3}{4}$ особового складу [283, с. 31]. І не у боях (у протистоянні з добровольчими загонами А. Денікіна загинуло загалом 200–300 чол.), а від хвороби. У листопаді у складі шостої, сьомої і восьмої дивізій воювали лише 2–3 тис. осіб [107, с. 67]. Тому перед В. Сальським стояло завдання – якнайшвидше збільшити чисельний потенціал армії. За наказом Головного отамана № 153 від 18 жовтня 1919 р., який підписав і командувач Наддніпрянської армії, на підконтрольних Директорії землях було оголошено мобілізацію до лав війська УНР [192, с. 1]. Однак цей захід не виправдав очікуваних результатів, в основному через небажання цивільного населення, особливо селян, воювати. Більшість рекрутованих вояків дезертирували після першого бою, або ж ще до нього.

Воєнні невдачі на фронті, у протистояннях з ЧА та денікінцями, протягом вересня – жовтня 1919 р. переслідували Армію УНР. М. Ковальчук покладає відповідальність за поразки українського війська цілком на В. Сальського. Він прямо звинувачує командарма у бездіяльності. Той факт, що В. Сальський після призначення на посаду не відразу (в останні дні вересня) прибув у штаб Дієвої армії, не зумів вчасно налагодити його діяльність і віддати належні вказівки підлеглим [281, с. 128]. Утім, М. Ковальчук не врахував особові (через поширення епідемії тифу) та матеріальні втрати армії, відсутність підтримки з боку галицьких частин, які до мінімуму звели боєздатність наддніпрянських полків і дивізій. Прагненням зберегти сили вояків були зумовлені дуже обережні

оперативні розпорядження В. Сальського: утримувати зайняті рубежі, перегрупуватися, не розпорошуватися тощо [281, с. 129]. Взагалі він обрав тактику уникнення відкритого протистояння з ворожими силами. В. Сальський розумів усю катастрофічність і безвихідність становища, в якому опинилася армія. Брак забезпечення, союзників, а найгірше – епідемія тифу, яка зробила більшість військових підрозділів небоєздатними, виключали можливість ефективної збройної боротьби.

Отже, на літо 1919 р. припав пік військової активності В. Сальського, найбільші його тактичні й стратегічні здобутки як керівника Запорізької групи Дієвої армії УНР. Успішне командування запорожцями під час захоплення Проскурова, Білої Церкви, Вінниці й Києва стало поштовхом до кар'єрного зростання полковника. Однак протистояння з денікінцями, загострення відносин з галицькими частинами, а ще вкрай складне економічне становище Директорії і санітарний стан всередині країни, перекреслили всі попередні здобутки Армії УНР. Розуміючи безперспективність подальших бойових дій, В. Сальський не заперечував проти призначення на посаду очільника Міністерства військових справ УНР, оскільки вважав, що у цій сфері він зможе більше зробити для збереження самостійного статусу України.

2.3. Роль В. Сальського у творенні Української армії

Активну участь у творенні української армії В. Сальський брав ще під час Першої світової війни. У березні 1917 р. активізувався стихійний процес українізації окремих підрозділів російської армії, що розташовувалися на території України, перебували в тилу і, навіть, безпосередньо на фронті, в епіцентрі бойових дій. Як правило, ініціаторами таких перетворень були військовослужбовці-українці, прихильники ідеї національної революції. Вони прагнули об'єднатися у національні військові формування з подальшим переведенням на Західний та Південно-Західний fronti [35, арк. 45]. Вояки-українці консолідували свої зусилля, на місцях організовуючи військові клуби за національною ознакою, подекуди скликаючи віча, головним лозунгом яких стала

вимога створення українських збройних підрозділів. Головною ознакою цього руху була стихійність. Однак, на думку В. Сальського, вона – не недолік, а радше свідчення високого рівня національної свідомості населення, готовності до втілення ідеї державності. У своїй статті «Головні підстави творення Армії УНР в минулому і майбутньому» він зауважив: «Цей стихійний рух є не тільки найяскравішим доказом незламної волі нашого народу до самостійного державного життя, а й найкращим виявом внутрішньої сили народу...» [131, с. 3; 132, с. 2]. Основну роль у створенні армії, як вважав В. Сальський, відіграли «переважно український інтелігент в уніформі прапорщика, що найбільше штабс-капітана й український селянин в уніформі козака, підстаршини» [131, с. 3].

Та українізація військових частин російської армії наштовхувалась на активну протидію вищого командування, яке будь-яким способом намагалося розформувати або й узагалі ліквідувати збройні підрозділи, що склалися з більшості українців. Влучно схарактеризував тогочасну ситуацію В. Кедровський. Він, зокрема, писав: «Українізації в армії противилися Тимчасовий російський уряд, все вище командування збройними силами Росії, всі російські, так звані, революційні організації, все російське старшинство й, нарешті, самі солдати москалі, малороси та інші прихильники неподільності російської імперії. Тому українізація відбувалася в дуже тяжких обставинах, стрічаючи на кожному кроці ворожий об'єднаний фронт русоцентристів» [98, с. 37]. Однак усі перешкоди влади нівелювала практично неконтрольована ініціатива низу. Прагнення солдат воювати в національних частинах було непереборним, і вже наприкінці весни 1917 р. було створено 1337 українських організацій, причому більшість із них (685) – на Південно-західному фронті [377, с. 64].

Спроба Центральної Ради контролювати цей процес зазнала невдачі. У травні 1917 р. на першому Всеукраїнському військовому з'їзді був утворений Генеральний Військовий Комітет (ГВК) на чолі з С.Петлюрою, головне завдання якого полягало у формуванні дієздатної армії. Однак невдовзі саме

його звинуватили у невдачах при створенні українського війська. ГВК опинився між двох вогнів – вояків, що активно самоорганізовувалися в нові військові підрозділи і прагнули якнайшвидше потрапити на фронт, та Центральної Ради, охопленої постійними непорозуміннями між представниками різних політичних сил*, з доволі міцними позиціями прихильників проросійських настроїв. Попри всі спроби влади хоча б якось контролювати процес творення армії, їй це не вдавалось. Як зауважив Г. Касьянов, «реальна українізація військових частин фактично залежала від конкретних командирів» [375, с. 140].

Одним із них був і В. Сальський. Він вірив у можливість втілення ідеї незалежної України, тому активно долучився до українізації збройних підрозділів. Зокрема восени 1917 р., перебуваючи на Північному фронті, В. Сальський ініціював перехід солдат, вихідців з українських земель, на спілкування рідною мовою. Так була українізована 44-та дивізія 21-го корпусу [365, с. 161].

В. Сальський був активним учасником формування і становлення Української армії у буремні роки Національної революції, свідком творення нового військового організму, а згодом усі свої думки, переживання, враження й оцінки цих подій залишив у низці публікацій. Щиро захоплений процесами, що відбувались у військових колах у 1917 р., брав у них активну участь. На жаль, детальних відомостей про діяльність В. Сальського у цьому напрямі вкрай мало. Відомо, що восени 1917 р., після повернення з фронту, увійшов до складу урядової комісії УНР з формування української армії [372, с. 11]. В. Сальський цілковито поділяв ідею творення українського війська, вважав його невід'ємним атрибутом та гарантом державної самостійності України. Водночас усвідомлював усі проблеми, пов'язані з цим. Найбільше його турбувала відсутність впливового об'єднавчого чинника, що зміг би консолідувати настільки розрізнені соціальні елементи як інтелігенція, селянство та міщанство у новій армії. Ініціатори створення війська одразу ж зіткнулися із низкою

---

* На той час більшість у Центральній Раді становили ліві сили – соціал-демократи і соціалісти-революціонери, які взагалі не схвалювали ідеї створення регулярної національної армії.

проблем: їм бракувало спеціальних знань і досвіду. Значною перешкодою також став низький рівень національної свідомості основної маси населення. Ось як писав про це О. Брик: «Величезна більшість українського народу (а ним було національно несвідоме селянство) була проти відновлення української державності. Те невеличке число свідомих українців державників не могло кулеметами гнати на фронт силою зобілізованої більшості, яка не бажала української державності, бо та більшість, по-перше, збройно спротивилася б цьому; по-друге, вона майже на кожному кроці могла без труду перейти на сторону большевиків, чи до “белогвардейців”, що масово заливали територію України» [253, с. 22]. Однак недоліки, на думку В. Сальського, компенсували значне моральне піднесення й ентузіазм [131, с. 3–4].

Насправді ж це було далеко не так. Належно укомплектована, численна армія була Ахіллесовою п'ятою лідерів Національної революції.

Попри ідеологічні розбіжності* з П. Скоропадським, В. Сальський доволі позитивно ставився до його ініціатив щодо створення українських збройних сил. Обидва кадрові військові, що мали досвід участі у боях Першої світової війни, розуміли вагу боєздатної армії у перемозі над ворогом, а тим паче для існування держави. Гетьман планував створити невелику, але спроможну протистояти більшовикам збройну силу. Як зауважив М. Омелянович-Павленко, в усіх намірах П. Скоропадського було «видно ширину помислу й розуміння справи в модерному дусі» [106, с. 394]. Армія у мирний час мала налічувати понад 300 тис. бійців, об'єднаних у вісім артилерійських корпусів, організованих за

---

* По-перше, П. Скоропадський був прихильником монархічної форми правління, В. Сальський – республіканської. Також останній не схвалював поширення проросійських настроїв у середовищі прихильників гетьмана. У цей час більшість керівних позицій в армії зайняли етнічні росіяни, які не розуміли, не сприймали українську національну ідею, а подекуди й вороже ставились до неї. Вони використали тезу гетьмана про необхідність формування командування збройних сил з числа професійних військових та активно здійснювали політику русифікації старшинського складу. В. Сальський наголошував, що в цей час під виглядом української армії фактично «творилася білогвардійська російська армія». Як ілюстрацію до твердження він навів уривок промови тодішнього начальника Генштабу О. Галкіна до підданих: «Настав час скинути маску й прилюдно сказати, що ми працювали, працюємо й будемо працювати на велику Росію». Таку політику В. Сальський вважав абсолютно неприйнятною, крайнім виявом цинізму по відношенню до патріотичних почуттів населення України [131, с. 4].

територіальним принципом, дві піхотні та одну кінну дивізію [371, с. 113]. Командний склад такого війська повинен був складатись із 175 генералів, 14930 штаб - і оберстаршин та 2975 інших військових урядовців. При тому Генштаб мав налічувати аж 500 старшин [318, с. 109]. Одним із пріоритетних кроків П. Скоропадський вважав формування надійного офіцерського корпусу, з українських і російських старшин, що мали належну військову підготовку, досвід ведення бойових дій. Одним із тих, хто мали очолювати військові підрозділи новоствореної армії, був і В. Сальський [255, с. 335–337]. Однак втілити плани так і не вдалося, на заваді стали німецькі союзники, яким аж ніяк не була потрібна боєздатна Українська армія.

Після повалення влади гетьмана питання створення добре укомплектованого, спроможного до активного протистояння у боротьбі із зовнішніми ворогами війська стало ще більш нагальним для Директорії. Однак вона проводила дуже обережну кадрову політику у військовому відомстві. Злий жарт зіграла недовіра до тих командирів, які перебували на службі у П. Скоропадського, а також інтриги, внутрішні суперечки та боротьба за вплив між самими членами Директорії. Така «обережність» закінчилася призначеннями на керівні посади менш освічених і нижчих за рангом офіцерів, які не мали достатньої військової підготовки. З недовірою зіткнувся і В. Сальський. Хоча він не брав безпосередньої участі у військових операціях за часів Гетьманату, його кандидатуру схвалили як очільника одного з підрозділів нової армії, яку планував створити П. Скоропадський. Саме з цієї причини полковник, разом з такими старшинами як М. Безручко, В. Куц, М. Юнаків тощо, які мали значний військовий досвід, знання і вміння, на початковому етапі правління Директорії так і не зайняв належної посади у війську [333, с. 99; 314, с. 21]. Він і надалі продовжував працювати в ГШУ.

Зміна внутрішньої ситуації в країні навесні 1919 р., активізація українсько-більшовицького протистояння, відступ Директорії з Києва, внесли свої корективи в організацію й кадрову політику в армії. По-перше відбулося переформатування дійсних збройних підрозділів. По-друге, кандидатуру

В. Сальського було схвалено на посаду командувача Запорізької групи. Завдяки професійним знанням, вмінням і навикам йому вдалося перетворити її на найбільш чисельну та ефективну частину Армії УНР.

Створення і підтримання боєздатної армії стало пріоритетним завданням і на посаді міністра військових справ. В. Сальський, звичайно, був реалістом. Він розумів, наскільки важкі, навіть подекуди нездоланні, проблеми стали на заваді втілення цього завдання. Однак, попри все, він не відмовився від ідеї створення української армії, вважаючи за найдоцільніше у таких умовах зосередитися на підготовчих моментах, зокрема забезпечити створення законодавчої бази для функціонування майбутніх оновлених Збройних Сил УНР.

У рамках реформування війська В. Сальський ініціював розгляд РНМ і подальше ухвалення низки законопроектів: «Про вище військове управління», «Про цивільний відділ при армії», «Про постачання армії УНР»[78, с. 46–47, 82].

Оскільки стан збройних сил УНР був доволі катастрофічним (тотальний брак амуніції, продовольства, поширення епідемії), і джерел для її поповнення на території України практично не було, В. Сальський зробив ставку на формування військових підрозділів на території іноземних держав, де перебувала значна частина українських емігрантів та інтерновані вояки. Головним джерелом для поповнення армії мали стати українські полонені, які після завершення Першої світової війни опинились у Німеччині та Італії. У лави цих підрозділів могли приймати і українців, що перебували на території таких держав, як Австрія, Угорщина, Чехословаччина, Болгарія, Туреччина тощо.

Питання функціонування військових формувань було одним із ключових під час переговорів між керівництвом Польщі та УНР наприкінці 1919 – на початку 1920 рр. Необхідно зауважити, що вони відбувались у вкрай несприятливий для України час. Низка поразок у протистоянні з більшовиками, епідемія тифу остаточно ослабили нечисленні залишки армії УНР, яка контролювала дуже невелику територію. Сам С. Петлюра фактично опинився на еміграції. Щоб знайти вихід із ситуації і не допустити можливості втрати державності, Директорія наважилася на радикальний крок у переговорах. Вона

вирішила дозволити вступ на українські території польських збройних формувань [254, с. 34–35]. Натомість 9 грудня 1919 р. в результаті зустрічі з керівником Польської держави Ю. Пілсудським С. Петлюра отримав дозвіл на створення нових збройних підрозділів і військових установ УНР на території Польщі [298, с. 275].

Це рішення стало неабияким поштовхом до активізації діяльності Міністерства військових справ та його очільника у спробах зберегти армію. Вже через кілька днів, 12 грудня, за наказом Директорії при Українській дипломатичній місії у Варшаві було засновано Військову секцію, яка займалася питаннями організації українських збройних частин за кордоном. Її представники тісно співпрацювали з польською стороною: проводили робочі наради з питань двосторонньої співпраці, отримували консультації та необхідну інформацію щодо різних аспектів функціонування армій європейських держав [355, с. 72–73].

25 лютого 1920 р. В. Сальський підписав «Інструкцію для українських військових формувань в Румунії і Польщі». Цей документ повинен був урегулювати питання створення і функціонування збройних підрозділів за кордоном, а також дати необхідні вказівки для уніфікації організаційно-виховної роботи в армії УНР. В «Інструкції» наголошувалося, що головною засадою існування збройних сил, є «одноманітність і одноцільність» усіх військових підрозділів [88, с. 103]. «Інструкція» регулювала й основні принципи функціонування збройних частин. Так вона визначала особливості фінансового забезпечення армії, терміни військової служби: для козаків – 1 рік, починаючи з моменту вступу на територію України, для старшини – безстроково, аж до завершення війни й демобілізації. У документі також окреслювалися шляхи вирішення кадрової проблеми. Зрозуміло, що в умовах війни, численних людських втрат на полі бою, в армії існував постійний дефіцит керівних кадрів. Військовий міністр як спосіб розв'язання цієї проблеми пропонував тимчасово залучати до командного складу іноземців [88, с. 105]. Після трьох місяців

самовідданої служби, такі старшини могли отримати повноцінні військові звання.

В. Сальський надзвичайної ваги надавав національно-патріотичному вихованню вояків частин запасу. Тому це питання чітко окреслене й в «Інструкції» [88, с. 106]. Ключовим принципом просвітньої роботи під час вишколу бійців запасу В. Сальський вважав уніфікованість і стандартизацію. Незважаючи на територіальне розташування частин, засади, принципи, форми й методи національного виховання мають бути однаковими. Відповідальність за це було покладено на просвітні відділи, що мали функціонувати у кожній частині [88, с. 106].

Активна робота щодо реорганізації збройних сил здійснювалася і в наступні місяці. Так, наприкінці березня С. Петлюра надіслав В. Сальському для перегляду, внесення остаточних коректив і копіювання розроблені в ході тривалих консультацій із послом УНР в Польщі В. Зелінським, військовим експертом на переговорах із Польщею В. Сінклером та іншими урядовцями схеми організації центральних військових установ УНР. У цей же час тривали активні дискусії керівника військового відомства та Головного отамана щодо принципів відбору кандидатів до Військової ради та основні засади її функціонування [84, с. 265].

На початку 1920 р., незважаючи на усвідомлення поступової втрати позицій Армії УНР, яке було неминучим, В. Сальський продовжував активно діяти у напрямі розбудови Збройних Сил. Зокрема з квітня 1920 р. він працював над створенням корпусу військової жандармерії. Сфера компетенцій цього підрозділу поширювалася на тиліві та фронтові території. На перших він мав виконувати функції державної жандармерії, на других – польової. При цьому В. Сальський особисто розробив і затвердив штати вишколу і куреня жандармерії, проект положення про військову жандармерію і навіть заснував інформаційне бюро при вказаному корпусі.

Та коли постало питання про заснування державної жандармерії і розмежування сфер впливу між нею та аналогічною військовою інституцією,

міністр зайняв доволі прагматичну, раціональну і водночас компромісну позицію. Оскільки у Міністерстві внутрішніх справ УНР, якому мала підпорядковуватись державна жандармерія, відповідних коштів на її створення не було, В. Сальський звернувся з пропозицією допомоги. Через те, що в бюджеті його відомства були передбачені фінансові ресурси на функціонування такої військової інституції, він вважав за доцільне і найбільш оптимальне в умовах збройного протистояння з більшовиками об'єднати зусилля двох відомств і чітко розмежувати компетенції. Особливо це стосувалось Інформаційного бюро військової жандармерії. В. Сальський пропонував замість того, щоби дублювати цю структуру ще й при Міністерстві внутрішніх справ, розширити сферу її функціонування. Зокрема, Інформбюро надалі мало функціонувати при Міністерстві військових справ (також фінансуватися з його фондів), а виконувати завдання, доручені Міністерством внутрішніх справ. Крім цього, В. Сальський пропонував фінансову допомогу свого відомства при створенні державної жандармерії [38, арк. 33–33 зв.].

Така увага міністра до діяльності Інформбюро була пов'язана з розбудовою військової розвідки УНР. В. Сальський активно працював у цьому напрямі, а подекуди був ініціатором створення окремих структур розвідслужби. Увага ж до діяльності Інформаційного бюро була виправданою: з часом воно стало «головним робочим органом розвідки збройних сил республіки» [344, с. 283].

Одночасно з перспективними планами В. Сальський продовжував вирішувати й нагальні проблеми війська – тотальну нестачу особового складу. 18 червня 1920 р. він виступив на засіданні РНМ із доповіддю, в якій окреслив основні вектори діяльності Міністерства військових справ та запропонував новий план організації Армії УНР шляхом поступового (терміном на 3–4 місяці) доукомплектування повного штату шести стрілецьких дивізій. Усвідомлюючи загрозу поразки і ймовірність тилової боротьби міністр також отримав схвалення уряду на створення для таких цілей принаймні шести «запасових» бригад. На ці

частини покладалось завдання ведення бойових дій у більшовицькому запіллі [37, арк. 64].

Загалом В. Сальський використовував кожен нагоду для вирішення проблем кадрового і матеріального забезпечення армії. Він не полишав надії на покращення технічного стану військово-повітряного флоту, який на той час зазнав суттєвих втрат і налічував за різними підрахунками 3–5 літаків. Тому коли до міністра звернулись представники англійської фірми «Гендлей – Педусь» із пропозицією організувати повітряний флот УНР, він радо на неї пристав. В. Сальський звернувся до уряду з проханням про асигнування для цих цілей відповідних коштів і навіть отримав схвальну відповідь. Однак, через брак джерел, невідомо як закінчилась співпраця з британцями [78, с. 125].

У серпні 1920 р. В. Сальський звернувся до Головного отамана з пропозицією створення в Армії УНР понтонних частин. Він розумів крайню необхідність існування в часи війни таких підрозділів, «які могли би своєчасно навести мости через річку і тим самим полегшити виконання бойових завдань» [40, арк. 185]. В. Сальський вважав найбільш доцільним заснувати при дивізіях понтонні курені у складі трьох понтонних сотень. Причому їхні технічні можливості мали бути досить потужними, зокрема, аби спорудити міст через таку річку, як Дніпро. Однак, він усвідомлював, що в тогочасних умовах бракувало відповідних ресурсів для належного укомплектування цих частин (за підрахунками В. Сальського для 1 понтонного куреня потрібно було 1376 коней). Тому міністр пропонував на початках обмежитися заснуванням при дивізіях окремих понтонних сотень, які згодом, за більш сприятливих умов, можна буде об'єднати в один курінь [40, арк. 185]. Водночас В. Сальський навіть укомплектував штати для понтонних сотень, які передав на розгляд Головному отаманові. Варто наголосити на надзвичайній скрупульозності і педантичності міністра при комплектуванні штатів. Зокрема, він передбачив у структурі понтонної сотні посади фахівців різних галузей для забезпечення повноцінного функціонування підрозділу: 4-х фельдшерів та 5-ти санітарів (при цьому по 2 і 3 відповідно ветеринарного профілю), кравця, шевця, збройних майстрів, столяра,

маляра, тесляра, слюсаря, стельмаха, ковалів і навіть кашоварів [40, арк. 186–188]. На жаль, попри цілковите схвалення пропозицій міністра Головним отаманом, через поступове погіршення становища армії УНР, цей задум так і не вдалося реалізувати.

Після остаточної поразки українських військ, їх розгрому ЧА та переходу за р. Збруч В. Сальський також опинився на території Польщі. У 1924 р., вдруге очоливши Міністерство військових справ ДЦ УНР, він знову повернувся до ідеї організації ефективних у подальшій неминучій війні з СРСР збройних формувань. Цей задум він планомірно продовжував втілювати аж до смерті.

Висновки до Розділу 2.

Виходець із давньої заможної української родини всупереч волі батьків обрав фах військового, закінчив Віленське піхотне юнкерське училище, згодом став одним із найкращих випускників Військової академії Генерального штабу в Петербурзі (за особливі заслуги у навчанні був нагороджений срібною медаллю). Продовжив службу у лавах Російської армії, під час Першої світової війни воював на Північному фронті, отримав звання підполковника. Після початку Української революції В. Сальський активно підтримав національний військовий рух. Продовжив службу в Українській армії: Під час правління гетьмана П. Скоропадського, ідеї і погляди якого він не поділяв, активної участі у бойових діях проти більшовиків не брав. Натомість працював у сфері формування армії та військової освіти – обіймав посаду начальника навчального (учбового) відділу Головної шкільної управи (ГШУ) та займався упорядкуванням української військової термінології.

Наприкінці травня 1919 р. після низки поразок українських військ, погіршення ситуації на фронті та часткової реорганізації збройних частин підполковник був призначений командувачем одного з найбільших підрозділів Дієвої армії УНР – Запорізької групи. Вступ на посаду збігся з початком активної наступальної 10 операції проти більшовицьких загонів. В. Сальський проявив себе як умілий стратег, тактик, продумані дії якого дозволили за

незначних затрат втілити поставлені перед групою завдання – звільнити Кам'янець-Подільський і Проскурів. Найбільшим успіхом і водночас невдачею В. Сальського і „запорожців” стало звільнення Києва 30–31 серпня 1919 р. Через неузгодженість дій між командуванням Галицької та Наддніпрянської армій блискавичний початок операції та особистий триумф В. Сальського завершився відступом під натиском денікінських частин. Активна участь у Проскурівській, Жмеринській операціях, звільненні Вінниці, Білої Церкви і Києва стали вирішальними у військовій кар'єрі полковника. 26 вересня його призначено командувачем Дієвої армії УНР. Водночас В. Сальський не заперечував проти призначення на посаду очільника Міністерства військових справ УНР, оскільки вважав, що у цій сфері він зможе більше зробити для збереження самостійного статусу України.

Попри ідеологічні розбіжності з П. Скоропадським В. Сальський погодився увійти до складу Генерального штабу, який мав очолити нові, реформовані Збройні Сили. Однак повалення гетьманської влади перешкодило реалізації задуму. Створення і підтримання боєздатної армії стало пріоритетним завданням В. Сальського на посаді міністра військових справ УНР. Проте через хитке внутрішньополітичне становище, фінансові та санітарні проблеми всередині країни він зосередив свою увагу на підготовчих моментах, зокрема на розробці законодавчої бази для функціонування майбутніх оновлених Збройних Сил УНР. В. Сальський ініціював розгляд урядом і подальше ухвалення низки законопроектів, що передбачали внутрішню реорганізацію армії. У полі його зору були й питання діяльності понтонних частин, покращення технічного стану військово-повітряного флоту, організація діяльності „запасових” бригад, на які покладалось завдання ведення бойових дій у більшовицькому запіллі.

РОЗДІЛ 3

ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ В. САЛЬСЬКОГО НА ПОСАДІ МІНІСТРА ВІЙСЬКОВИХ СПРАВ УНР

3.1. Володимир Сальський – військовий міністр УНР (1919–1920 рр.)

В. Сальський обійняв посаду міністра військових справ УНР 5 листопада 1919 р., у надзвичайно складний для Директорії час [263, с. 103]. Наприкінці осені армія зазнала низки поразок у боротьбі з більшовиками. Загальну деморалізацію в державі посилювало, без перебільшення, надзвичайно скрутне матеріальне становище, що супроводжувалося епідемією тифу і справжньою гуманітарною катастрофою. Дуже влучно схарактеризував тогочасну ситуацію в Україні А. Окопенко. Він зауважив: «Україна стала тереном всіх, які тільки можна уявити собі, пошестей. Всіх найменувань тифу, віспа, холера, чума, дезінтерія нищать населення, виривають з рядів українського суспільства найкращих людей» [190, с. 575].

На останній спільній нараді урядів УРН і ЗО УНР, що відбулася 12 листопада 1919 р. у Кам'янці-Подільському, міністр військових справ з жалем констатував: «Війна для нас скінчена. Поконали нас не мілітарна сила ворога, а тиф. Наддніпрянська армія не має заспокоєних навіть елементарних вимог, вона опору ставити не може. [...] Становище у військовому відношенні тяжке, коли всі потреби армії не будуть задоволені, то не можна сподіватися досягнути що-небудь військовою силою, треба шукати інших шляхів, аби не згубити й того, що досягнуто тяжкою дворічною боротьбою» [94, с. 312]. Стрімке поширення епідемії серед війська і цивільного населення, відсутність необхідних фінансових і санітарних засобів для боротьби із нею стали головними причинами поразки Директорії. Як згадував командувач Дієвої армії УНР М. Омелянович-Павленко, земля просто була вкрита тілами померлих: «Дороги стали цвинтарем не лише для людей, а й коней і худоби. Часом що сто кроків можна було бачити їхні задубілі трупи» [107, с. 69].

В. Сальський не втручався у командування бойовими діями. Ці функції виконував командувач дієвої армії М. Омелянович-Павленко. Однак полковник завжди старався мислити стратегічно, пропонував свої ідеї для врегулювання внутрішньої ситуації в країні. Розуміючи всю катастрофічність становища армії УНР, невдачі на фронті восени 1919 р., на засіданні уряду В. Сальський запропонував власний план подальших дій війська. Він базувався на факторі раптовості, організації і координації дій у тилу супротивника, а водночас був спрямований на збереження людського і матеріального потенціалу. Полковник пропонував ліквідувати регулярний фронт через безнадійність становища Армії УНР, трансформувати його у повстанський рух. Згідно з планом міністра, небоєздатні частини мали перейти кордон, а залишки активних бойових підрозділів УНР та здатні до збройної боротьби цивільні – розпорошитися, невеличкими групами проникнути через наступальний денікінський фронт, у запіллі з'єднатися з повстанськими загонами і завдати спільний удар по ворогові. Однак уряд чолі з І. Мазепою відхилив цей план, як такий, що шкодив саме йому. Адже армія прикривала громіздкий державний управлінський апарат, який відступав. Ухвалення пропозиції В. Сальського означало, що чиновники, покинувши майно, документацію, мали б самотійно, без підтримки військових, пробиратись за кордон [109, с. 364]. Натомість прийнято рішення продовжувати регулярну боротьбу.

Протягом 1919–1920 рр., очолюючи Міністерство військових справ, В. Сальський зосередив свою увагу на таких напрямках діяльності: реорганізація війська, покращення його матеріального становища, реформа військового судочинства і кадрове питання.

Пріоритетним завданням для В. Сальського стала реорганізація війська, забезпечення його боєздатності у протистоянні із зовнішніми ворогами. Однією із складових реформ він вважав зміни у системі вищого військового керівництва. Вони стосувалися як окремих структур, так і системи загалом. Зокрема, В. Сальський намагався реформувати деякі підрозділи, змінюючи їхні функціональні обов'язки, підпорядкування тощо. Він усвідомлював, що головна

складова ефективної діяльності будь-якої інституції – кадровий потенціал. Тому ініціював розгляд РНМ проекту нового штатного устрою Міністерства військових справ. Обговорення цього документу відбулось 14 березня 1920 р. Згідно з проектом, у складі військового відомства мали функціонувати 6 управ із загальним штатом 133 особи [39, арк. 11]. На жаль, втіленню задуму зашкодила активізація бойових дій, відсутність необхідних умов і ресурсів.

Для покращення матеріального забезпечення армії міністр навіть намагався шукати допомогу за кордоном. Зокрема, 11 червня 1920 р. на засіданні РНМ він виступив із доповіддю, у якій обґрунтував необхідність відрядження української військової місії до Бельгії для налагодження контактів і вирішення питань, пов'язаних з організацією армії УНР [78, с. 63].

У травні – червні 1920 р. В. Сальський вніс на розгляд уряду низку законопроектів про зміни у функціонуванні військових судів. Наприклад, на засіданні РНМ від 21 травня міністр запропонував на обговорення аж чотири нормативні акти – «Про поступовання у військових штабових судах», «Про встановлення штатів військового штабового суду і Вищого військового суду», «Про заснування курсів для військових правників та асигнування на це коштів», «Про асигнування коштів на переклад і кодифікацію військового судного Статуту». Перший законопроект уряд відправив на доопрацювання, всі інші – набули чинності [78, с. 34–35]. На наступних засіданнях, 3 та 5 червня, В. Сальський знову ініціював реформування деяких аспектів військового судочинства. Уряд ухвалив законопроекти «Про відновлення діяльності головної військової судової управи і про встановлення її штатів» [78, с. 54] та про деякі зміни закону від 26 січня 1919 р. «Про надзвичайні військові суди» (з незначними поправками). А розгляд проекту, що стосувався прискореної процедури у Вищих військових судах, відклали до узгодження з іншими міністерствами [78, с. 56–57]. Для належного функціонування судової системи також передбачалося створення Головної Військової Прокуратури. Необхідність її створення уряд розглядав ще у березні 1920 р., однак втілення цього проекту відклав через загострення воєнної ситуації [272, с. 125].

Одним із пріоритетних у політиці В. Сальського було питання належної підготовки військових кадрів. Для його реалізації міністр намагався використовувати всі доступні ресурси як в Україні, так і за кордоном. Ще 1920 р., коли український уряд змушений був переїхати до Тарнова, В. Сальський усвідомлював неминучість поразки України у війні з більшовиками, водночас розумів, що завдання № 1 для продовження боротьби – збереження кадрового потенціалу армії, набуття нових знань у воєнній галузі, підготовка до відтермінованого, але неминучого збройного протистояння з ворогом. Військовий міністр у березні 1920 р. активно обговорював з Головним отаманом заснування військової школи та підстаршинської школи для молодшого офіцерського складу [84, с. 265]. Втративши перспективи розбудувати систему військового шкільництва на Україні, він вирішив використати потенціали сусідніх держав, щоб вояки різних рангів – від солдата до старшини – могли здобути вищу чи вищу військову освіту. Зокрема 23 серпня 1920 р. В. Сальський вніс на розгляд РНМ УНР два подання: про командировання сотника Чайківського (ім'я не встановлене – Д.К.) на навчання у румунську вищу школу і поручника Федака (ім'я не встановлене – Д.К.) у підпорядкування військового аташе в Празі з метою закінчення там вищого військового закладу освіти. Міністр просив в уряді виділити на ці цілі кошти (7 800 000 та 960 000 гривень відповідно). Однак РНМ відклала вирішення цієї справи, мотивуючи рішення необхідністю більш детального ознайомлення з життєписами та характеристиками кандидатів [78, с. 177].

Варто зауважити, що деякі рішення на посаді міністра В. Сальському доводилося приймати у доволі складному морально-психічному стані. З одного боку, усвідомлення безперспективності боротьби з Москвою, відсутність для цього всіх, навіть найелементарніших ресурсів, активна пропагандистська діяльність більшовицьких агентів і водночас поширення проросійських настроїв навіть серед вищого керівництва УНР, певною мірою відчуття безпорадності, а з іншого – віра в українську справу, спонукали міністра задуматись над відходом від активної політичної діяльності. Особливо деморалізуюче у березні 1920 р. на

нього вплинули скептичні настрої урядовців, що перебували у Кам'янці-Подільському, щодо польсько-української співпраці. Очевидно, міністр скаржився на це С. Петлюрі. Головний отаман у своєму листі від 31 березня закликав В. Сальського не втрачати віри в успіх справи і неухильно дотримуватись обраного курсу: «Настрої кам'янецьких декотрих людей чи навіть груп не повинні Вас вибивати з колії державної праці і тієї рівноваги, яку повинно додержати в цей рішучий долю України момент. Мені не раз доводилось говорити з Вами на тему польсько-українського порозуміння. Це той етап, через який ми повинні перейти...» [84, с. 263]. Звертаючись до В. Сальського, С. Петлюра наголошував на тому, щоб у жодному разі не піддаватись на провокації симпатиків Москви.

Ще одна проблема, з якою довелось зіткнутися В. Сальському на посаді міністра, були повстанські загони. Повстанський рух на території України наприкінці 1919 – у першій половині 1920 рр. набув доволі широких масштабів. В. Сальський розумів необхідність налагодження співпраці з ними, а ще краще – залучення повстанців до складу регулярних частин. Це б дозволило посилити особовий склад Армії УНР. За ініціативи міністра у травні 1920 р. С. Петлюра звернувся з відозвою до отаманів повстанських загонів, у якій закликав з'єднатися з армією для спільних дій проти ворога. Це звернення опублікували часописи по обидва боки Збруча [189, с. 2; 194, с. 1; 195, с. 1]. Однак підтримки з боку повстанців воно не отримало.

В. Сальський значну увагу приділяв активізації воєнно-історичної роботи в Армії УНР. Він розумів її винятковість у процесі формування національної свідомості, патріотизму солдатів, відданості українській справі. За цей сегмент роботи у військовому відомстві відповідав Воєнно-історичний відділ (з 1920 р. реорганізований у Військово-історичну управу) Генерального штабу. Упродовж короткого часу він налагодив збір документів і матеріалів з історії збройної боротьби. Суттєвою перешкодою для ефективного здійснення воєнно-історичної роботи стали складні умови безперервних запеклих бойових дій на території України. У 1920 р. В. Сальський як міністр військових справ особисто

опікувався діяльністю підрозділу, зважаючи на виняткове виховне значення результатів його роботи для війська [378, с. 89–90; 394, с. 10]. Цю думку поділяв і С. Петлюра. Він, зокрема, звертаючись у серпні 1920 р. до військового міністра вимагав активізувати діяльність зі збору і збереження документальних матеріалів, яку здійснювали Воєнно-історичні відділи при штабах Армії УНР [45, арк. 9].

Оцінюючи діяльність В. Сальського на посаді міністра, необхідно підкреслити, що йому довелось очолювати чи не найважливіше, з точки зору того часу, відомство. В. Сальський намагався обмежити постійне втручання різних структур у функціонування війська. Зокрема 17 травня 1920 р. він виступив на черговому засіданні уряду із доповіддю про поширення небажаних політичних настроїв в армії. Вимагав від Ради Міністрів підтвердження на офіційному рівні того, що військо УНР є аполітичним, а всі особи, які силуватимуться втягнути його в політичне протистояння, підлягатимуть карній відповідальності. Для вирішення цього питання була створена спеціальна комісія у складі голови уряду І. Мазепи, самого В. Сальського та міністра юстиції А. Ливицького. Однак через активізацію бойових дій на фронті вона так і не внесла жодних пропозицій уряду [78, с. 28].

Усвідомлення безперспективності подальшої боротьби до останнього не змусило В. Сальського опустити руки. Він і надалі залишався вірним своїм поглядам і переконанням, продовжував відстоював ідею незалежності України, був ініціатором порозуміння з суперниками за допомогою дипломатичних засобів, брав участь у роботі урядової делегації в Польщу, що вела перемовини про спільну боротьбу проти більшовиків [263, с. 104; 369, с. 142]. Активно розробляв плани наступальних операцій, працював над розбудовою Української армії [355, с. 85–87]. Запорукою її успіху вважав злагодженість дій між наддніпрянцями й Галицькою армією. Навіть коли між їхнім керівництвом виникли суперечності, намагався налагодити співпрацю, зокрема провів кілька спільних нарад у Жмеринці [154]. Але найбільшу увагу В. Сальський зосередив на організації роботи Військового міністерства, налагодженні стосунків з

українськими повстанськими загонами, що діяли в тилу Червоної армії. Це дозволило з початком російсько-польської війни координувати і пришвидшити просування українських і польських частин до столиці [355, с. 80]. Поразка Київської наступальної операції у квітні – червні 1920 р. морально виснажила В. Сальського і він у вересні того ж року пішов у відставку з посади військового міністра [154]. Попри це, зважаючи на військові здобутки, професіоналізм і величезний вклад у справу Української національної революції, 5 жовтня 1920 р. йому було присвоєне звання генерал-хорунжого УНР [368, с. 385]. Згодом В. Сальський разом з іншими урядовцями та залишками армії залишив територію України і виїхав до Польщі, де продовжив активну громадську й політичну діяльність.

Таким чином, 5 листопада 1919 р. В. Сальський обійняв посаду міністра військових справ УНР у надзвичайно складний для Директорії час, коли її армія зазнала низки поразок у боротьбі з більшовиками. Загальну деморалізацію в державі посилювало надзвичайно скрутне матеріальне становище, що супроводжувалося епідемією тифу і справжньою гуманітарною катастрофою. У цей період В. Сальський зосередив свою увагу на чотирьох напрямках діяльності: (а) реорганізація війська, (б) покращення його матеріального становища, (в) реформа військового судочинства і (г) кадрове питання. Поразка Київської наступальної операції у квітні – червні 1920 р. морально виснажила В. Сальського і він пішов у відставку з посади військового міністра.

3.2. На чолі Міністерства військових справ УНР в екзилі (1924–1940): основні напрями діяльності

У листопаді 1920 р. після поразки у радянсько-польській війні залишки армії УНР змушені були перейти р. Збруч, опинившись в еміграції. Але це не означало припинення боротьби за Українську державність, лише наступний етап у її продовженні. Такий крок зіштовхнув військових із низкою проблем, розв'язання яких було першочерговим для збереження цілісності військових структур держави. Уряд УНР в силу своїх можливостей намагався хоча б якимось

вирішити першочергові проблеми: відсутність необхідних приміщень для розквартирування військових та урядових структур, їх фінансове забезпечення. Більшість українських вояків опинились на території суміжних з Україною держав – Польщі, Чехословаччини, Румунії. Перебуваючи в таборах для інтернованих, вони сприймали нові труднощі як тимчасові, сподіваючись невдовзі повернутись додому. Основна частина цих таборів розташовувалася в Польщі – у містах Каліш, Александрув, Вадовіци, Ланцут, Пйонтркув, Домб'є, селах Стшалків, Пікуличі, Щипйорно тощо [351, с. 137]. Осередком значної кількості старшин та урядовців різних міністерств стало м. Ченстохова. Вони не були інтерновані, а розквартирувалися у приватних помешканнях. Лише дуже мала кількість солдат перебували в таборі в Ченстоховій [88, с. 420]. Загалом, за підрахунками Української ліквідаційної комісії, у січні 1921 р. на території Польщі було інтерновано 18 тис. українців. Найбільше вояків перебувало в таборах у Каліші (4399), Александруві (3208), Вадовіцах (2873) [88, с. 427]. Поодинокі військові підрозділи опинилися на території інших держав – Чехословаччини, Румунії, Болгарії, дехто емігрував до Франції, Швейцарії, Бельгії. Друга Річ Посполита не випадково стала основним місцем консолідації військових емігрантів. Вирішальну роль у виборі С. Петлюрою тактичного союзника в подальшій боротьбі проти радянської влади в Україні відіграла відверто антибільшовицька позиція тодішнього державного керівництва Польщі. Воно ж вважало інтерновані на своїй території українські військові частини додатковим «політичним козирем у боротьбі проти більшовицької Москви» [351, с. 138].

Упродовж тривалого часу дислоковані в Польщі залишки Армії УНР зберігали свою організаційну структуру – поділ на дивізії, бригади, полки [299, с. 11–12]. Проте вони стикнулись із значними матеріальними і моральними проблемами. Нестача харчів, одягу, холод у приміщеннях, поширення хвороб значно ускладнювало перебування інтернованих у таборах. Яскравою ілюстрацією катастрофічного становища, у якому опинились інтерновані вояки, є рядки із звіту місії Українського Червоного Хреста, яка в 1920 р. оглядала

табір у Стшалкові. Там зазначено: «В 289 бараках, положених кількометр від села, на багnistій низині знаходиться звиш 12 300 полонених і інтернованих (адміністрація табору не хотіла подати докладно числа Українців). Інтерновані і полонені живуть в довгих, зовсім темних землянках, викопаних в мочаристім ґрунті. Сплять вони на дошках, поміщених в двох поверхах, покритих нужденними сінниками без всяких покривал. Нема ні печей ні кухонь. З під дощок добувається вода і покриває долівку, а також перетікає через стелю. Полонені примушені вичерпувати воду, яка одначе все наново підходить. Мешканці цих підземних землянок одіті в брудне лахміття, по більшій частині без біля і майже всі босі. Води до питя в таборі зовсім нема. Положення цих нещасних, живцем закопаних в землі, просто безнадійне» [202, с. 37].

Та ще гіршим був морально-психологічний стан, що супроводжувався невизначеністю та загальною деморалізацією військових після поразки [351, с. 137]. М. Прасіцький у своїх спогадах описав ті почуття, які довелось пережити інтернованим у Каліші в перші місяці перебування на чужій території. Він зазначив: «Самопочування його мешканців було мабуть гірше, як у самогубців. Положення рятувало і дещо підбадьорювало перебування в оточенні своїх товаришів недолі, з котрими недавно ділилося радість і горе. Вони своїми жартами і вірою в остаточну перемогу започаткованого великого діла скріплювали на душі всіх зневірених» [197, с. 18]. Загалом поразка, перехід на територію Польщі, перебування в таборах для інтернованих вкрай гнітюче вплинуло на колишніх солдат Армії УНР.

Завдяки ентузіазму окремих старшин, які намагались якось покращити становище вояків, у таборах дуже швидко активізувалось культурно-освітнє життя. Для інтернованих почали функціонувати різні гуртки, читальні, бібліотеки, хори, виходили часописи. Старшина також дбала про підвищення освітнього рівня військових, засновуючи школи грамоти (початкові) для зниження рівня неписьменних, середні школи. Подекуди організовували й різні лекційні курси для тих, хто мав середню освіту. Наприклад, у таборі в м. Александрові діяли курси іноземних мов, де можна було вивчити німецьку,

французьку чи англійську мови. Там же значну увагу приділяли фаховій підготовці військових – функціонували старшинські курси для гарматників і техніків, а також читали лекції на різні теми військової науки – топографії, фортифікації, тактики, артилерії тощо [359, с. 223–224].

Разом із керівництвом УНР у листопаді 1920 р. на територію Польщі змушений був перейти й генерал-хорунжий В. Сальський. Утім, у перші роки перебування на еміграції генерал дещо дистанціювався від політичного і військового життя [154]. В. Сальський опинився з іншими вояками у таборі в Каліші [287, с. 232].

Осередком діяльності військового відомства, а також інших міністерств стало м. Тарнів. За сприяння польської влади їх розквартировано у готелях міста. Головним центром діяльності уряду УНР в екзилі став готель «Брістоль», де у кількох кімнатах розташовувалось і міністерство військових справ. Там же оселилися й члени уряду. З 1922 р. польська влада виділила для українських установ будинок у міському парку Тарнова, де вони розташовувались до 1923 р. [299, с. 11–12].

Міністерству військових справ у цей час так і не вдалося розгорнути активної діяльності. Чи то через брак кваліфікованого керівництва і плинність кадрів*, чи через фінансові й зовнішньополітичні обставини. Його робота, в основному, зводилася до вирішення першочергових проблем інтернованих вояків і збереження військового потенціалу армії. Важливим фактором, що вплинув на діяльність військового відомства і Державного центру УНР загалом, був Другий Зимовий похід (жовтень – листопад 1921 р.) і поразка військ генерала Ю. Тютюнника у битві під Базаром. Зважаючи на утвердження більшовицької влади на території України й зовнішньополітичні обставини, це було чи не найважчим психологічним ударом для військових і державних

---

* Упродовж листопада 1920–1923 рр. змінилось 8 керівників міністерства військових справ УНР: 7 виконуючих обов'язків (липень – грудень 1920 р. – О.С. Галкін, грудень 1920 – лютий 1921 р. – М.Л. Юнаків, лютий березень 1921 р. – С.І. Дядюша, березень – травень 1921 р. – М.В. Омелянович-Павленко, травень – липень 1921 р. – М.Д. Безручко, листопад 1921 р. – П.К. Єрошевич, листопад 1921 р. – травень 1922 р. – А.М. Вовк) і 1 міністр (з травня 1922 р. – міністр М.Л. Юнаків).

структур в еміграції та зумовило припинення діяльності Тарнівського осередку, ліквідацію таборів для інтернованих (окрім Каліша), а також виїзд решти військових за межі Польщі – у Францію, Бельгію, Швейцарію, Болгарію, Чехословаччину тощо. Уряд А. Лівіцького у 1923 – на початку 1924 р. переїхав до Варшави, зайнявши помешкання колишнього посла УНР у Польщі. А С. Петлюра разом із заступником голови уряду В. Прокоповичем – через Будапешт, Відень і Женеvu переїхав у Париж [299, с. 16–18].

Вказані події мали величезний деморалізуючий вплив навіть на найбільш відданих прихильників уряду УНР. А відсутність фінансування і будь-яких засобів для існування сіяли зневіру у можливість продовжувати подальшу боротьбу. Яскрава ілюстрація тогочасного становища уряду – уривок з листа М. Чеботаріва від 22 жовтня 1924 р.: «В момент виїзду Пана Головного Отамана з Польщі стан нашої справи в Польщі, а значить і нашого Державного Центру був катастрофальний. [...] Не один день сиділи без води, без газу, а то і без електрики. Настрій був розпачливий, бо всім хотілось їсти, а купити не було за що. Дійшли до того, що коли один виходив до міста, то другий мусив сидіти в хаті, бо приличне убрання було одне» [74, арк. 14]. Така ситуація змушувала вдаватись до пошуку будь-яких способів, щоби покращити становище. Через фінансову скруту працівникам урядового апарату доводилось влаштовуватись на роботу в польських установах і на підприємствах, щоб хоч якось звести кінці з кінцями. Генерал-хорунжий В. Сальський у цей час виїхав з Варшави. Він працював на будівництві – займався геодезичними (геометричними) роботами [74, арк. 14]. З часом фінансова ситуація дещо покращилась і уряд на чолі з А. Лівіцьким почав відновлювати свою діяльність. В. Сальський повернувся у Варшаву [74, арк. 14].

Відтоді перед ДЦ УНР постало завдання призначення дієздатного керівника військового відомства, який би у складних тогочасних обставинах, в умовах перебування на території інших держав, внутріпартійної боротьби, постійних чвар і боротьби за владу в уряді і серед військового керівництва, неузгодженості подальшої стратегії серед командування колишньої армії УНР,

зміг би зберегти кадровий потенціал та боєздатність армії, забезпечити можливість її мобілізації, у випадку необхідності, для воєнних дій. Саме тоді вибір випав на В. Сальського – щирого патріота, прихильника ідеї самостійності і соборності України, одного з найбільш відданих послідовників політики С. Петлюри.

Рисами, які вплинули на друге його призначення керівником Міністерства військових справ на початку 1924 р., очевидно, були щирий патріотизм, відданість демократичним ідеям та принципам, справі побудови самостійної Української держави, професіоналізм, і врешті-решт порядність. Чи не найкращу характеристику В. Сальському дав половник Армії УНР М. Чеботарів. Характеризуючи військових діячів, спроможних очолити Міністерство військових справ, одних він назвав «трупом, мертвою силою, котру треба втягнути в роботу», інших – як таких, що подекуди цікавляться українською справою, «але цікавості мало», «всі вони в ансамблі можуть грати якусь роль постільки, поскільки». І лише «Ген. Сальський з них всіх являється дійсним українським генералом демократом, який відчуває дихання життя нашого народу...» [75, с. 173].

Головним аргументом на користь В. Сальського стала його цілковита толерантність до С. Петлюри. Варто зауважити, що від самого початку цих двох діячів об'єднувала не лише ідея самостійності, а й віра в те, що єдиним дієвим механізмом її реалізації є боєздатна армія. Не останню роль відіграв і той факт, що, попри чвари в тогочасному українському політикумі, генерал завжди ставав на бік С. Петлюри. Навіть, коли у серпні 1920 р. активізувалася опозиція на чолі з командармом армії УНР М. Омеляновичем-Павленком, яка прагнула усунути від влади Головного отамана, В. Сальський та інші посадовці військового міністерства підтримали С. Петлюру [285, с. 100]. Водночас необхідно зауважити, що в політичному таборі УНР в еміграції В. Сальський мав чимало противників, які постійно звинувачували його у недалекоглядності, інтриганстві, сепаратизмі, революційному кар'єризмі [68, арк. 67зв.]. Ці наклепи посилювались

після смерті С. Петлюри, часто були предметом особистих конфліктів між генералом та Президентом УНР в екзилі А. Ливицьким.

Після призначення на посаду міністра військових справ В. Сальський зосередився, в першу чергу, на організації діяльності підконтрольного відомства. Через фінансові труднощі майже увесь уряд розташовувався у помешканні колишнього посла УНР у Польщі у Варшаві. Там міністри та інші службовці працювали, приймали різні делегації, в тому числі й закордонні, та одночасно мешкали з родинами [299, с. 19]. Це значно уповільнювало можливості повноцінної роботи уряду та його структурних підрозділів.

За нових обставин головне завдання ДЦ УНР полягало у підготовці «до відновлення суверенної української держави і до встановлення української влади на території України» [299, с. 21]. У його реалізації Міністерству військових справ відводилася першочергова роль. Адже без відновлення дієздатних українських збройних сил досягнути цього було б украй важко [299, с. 22].

Водночас В. Сальський розумів усі недоліки становища УНР – перебування на території Польщі і цілковита залежність від її політики. Згодом його часто звинувачували у надто лояльному ставленні до Другої Речі Посполитої. Особливо критикували деякі галицькі політики за ігнорування і не засудження польської антиукраїнської політики на «східних кресах» [159; 191; 204, с. 152–154]. Відповіддю на ці закиди є зафіксовані радянською розвідкою уривки розмови В. Сальського з Ф. Мелешком у вересні 1930 р. Вони – яскраве свідчення глибокої політичної проникливості міністра. В. Сальський визнав долю правди у всіх звинуваченнях на його адресу. Але наголосив, що інтереси українців для нього понад усе. Водночас стверджував, що уряд УНР не може відкрито вступати у боротьбу з поляками, бо «ми тут лише емігранти і більше ніхто». В. Сальський розумів, що відкрита опозиція означатиме втрату територіального осередку і можливості бодай якимось згуртувати емігрантів і працювати на благо рідного народу. Він не виправдовував польську політику пацифікації на західноукраїнських землях, але наголошував, що в жодному разі не можна заради «малого відмовлятися від великого» [32, т. 1, арк. 176 зв.–177].

Упродовж 1924–1926 рр. В. Сальський тривала організаційна робота військового відомства: підбір кадрів, налагодження діяльності структурних підрозділів, розмежування сфери їх компетенцій, розбудова агентурної мережі, особливо в радянській Україні та європейських країнах, де проживали українські емігранти, визначення пріоритетних напрямів діяльності. Поштовхом для активізації діяльності Міністерства стало вбивство С. Петлюри 25 травня 1926 р. Ця подія призвела до переформатування уряду і корегування його основних завдань. Вище керівництво УНР усвідомлювало необхідність консолідації зусиль для збереження боєздатності армії та її готовності до можливого й невідворотного протистояння з радянськими військами. 14 січня 1927 р. Рада Міністрів затвердила пропозицію В. Сальського про створення при Міністерстві військових справ Генерального штабу («Штабу міністра військових справ»). Ця інституція почала функціонувати з 1 березня цього ж року. Головну мету її діяльності окреслив В. Сальський у наказі Головної команди війська і флоту УНР від 28 лютого 1927 р.: «Праця до якої покликано Штаб, є змістом нашого перебування на еміграції й від неї буде залежати належне використання можливостей, що в недовгому часі можуть перед нами повстати. В роботі Штабу лежать найперші й найголовніші підстави успіху в прийдешній боротьбі за визволення Нашої Батьківщини з-під московського ярма й досягнення вічного ідеалу нашої нації – незалежної державності» [11]. Сфера компетенцій Генштабу охоплювала питання керівництва життям Армії УНР на еміграції та підготовки до майбутньої збройної боротьби з більшовиками. Основні його завдання полягали в тому, щоб при потребі якнайшвидше мобілізувати необхідні для військових дій сили, відтак займатися вирішенням організаційних проблем та вишколу війська, матеріального забезпечення армії на початковому етапі воєнних дій, а також вивчати і створювати сприятливі умови в Україні для військових успіхів Армії УНР. На штаб покладалися й завдання міжнародної співпраці. Він, відповідно до вказівок військового відомства, мав підтримувати взаємовідносини з аналогічними інституціями держав-союзниць, особливо Польщі, обмінюватися досвідом. Генеральний штаб (далі – ГШ)

підпорядковувався безпосередньо міністрові військових справ, а у своїй діяльності обов'язково мав дотримуватися принципу секретності. Початково складався з двох відділів (секцій): організаційно-мобілізаційного (займався різними питаннями функціонування збройної сили, зокрема реєстрації, вишколу й підготовки українських вояків до майбутніх бойових дій), інформаційного (займався питаннями військової, політичної та економічної розвідки на території радянської України, налагодженням контактів з організаціями та окремими діячами, що поділяли ідеї УНР, і контррозвідки за кордоном, зокрема вивченням настроїв серед емігрантів, діяльності російської розвідки в українському середовищі) [6]. Згодом у Генштабі почав функціонувати й третій відділ – ідеологічно-пропагандистський [289, с. 55; 290, с. 19–20]. Його діяльність поділялась на теоретичну (дослідження соціально-політичних і національних відносин в УРСР та СРСР загалом, ролі УНР у світовій політиці, виявлення на радянських теренах тих, хто симпатизував ідеям незалежності України, вивчення історичних методів ідеологічної пропаганди, розробка на їх основі нових) та практичну (поширення української політичної літератури – періодики, листівок, брошур, – на території УРСР) складові [9]. В. Сальський одночасно призначив керівництво штабу. Начальником і керівником I-го відділу став генерал-хорунжий В. Куш. Він обіймав посаду начальника Головного штабу лише кілька місяців, згодом став редактором військового часопису «Табір». ГШ Міністерства військових справ УНР по чергово очолювали генерали П. Шандрук та А. Валійський. Референтом організаційно-мобілізаційних справ з березня 1927 р. був призначений генерал-хорунжий М. Безручко, референтом справ персонального складу армії – генерал-хорунжий П. Шандрук, керівником II-го відділу – полковник М. Чеботарів [9]. Ідеологічно-пропагандистський відділ після його створення очолив полковник А. Кмета, який був керівником цього структурного підрозділу до 1937 р. [299, с. 23–24]. ГШ не був надто чисельним, до його складу входили 19 осіб [6].

Крім налагодження роботи військового відомства, В. Сальський активно займався питаннями підготовки до війни. Він був переконаний, що збройне

протистояння з Радянським Союзом неминуче, а тому своє головне завдання вбачав у формуванні боєздатних українських військових частин. У жовтні 1926 р. В. Сальський видав спеціальний наказ про ведення систематичного обліку командного та солдатського складу військових частин. Командири дивізій отримали вказівку про надання вичерпної інформації про вище керівництво, чисельність старшин і козаків, готовність частин до бойових дій. Більше того, їх зобов'язали щомісяця, не пізніше 15-го числа, подавати відомості про будь-які зміни особового складу, а також додаткові дані про стан дивізії [30, арк. 182–183].

В. Сальський розумів, що без союзників сформувати боєздатні українські частини неможливо. Він зробив ставку на Польщу, яка готувалася до збройного протистояння з СРСР і нарощувала військову потугу. В. Сальський всіляко домагався створення українських збройних підрозділів, що на випадок війни увійшли до складу польської армії. З цього приводу він вів активні переговори не лише з Польським генштабом, а й військовими відомствами інших країн. Для координування зв'язку між міністерствами УНР та Польщі щодо питань формування українських частин спеціально було визначено 6 осіб, які репрезентували інтереси ДЦ. Коли керівництво Другої Речі Посполитої вирішило залучити до антибільшовицького фронту і колишні врангелівські сили, веденням переговорів з полковником А. Лівеном та генерал-лейтенантом, начальником штабу генерала П. Врангеля в Парижі Є. Міллером займався саме В. Сальський [34, т. 1, арк. 20].

З самого початку на посаді міністра військових справ УНР на еміграції генерал дотримувався попередньої стратегії – розробляв плани по створенню Української армії за кордоном, детально продумував її штатну чисельність, технічне забезпечення [12]. За задумом В. Сальського, нове військо мало складатись з восьми корпусів, а також допоміжних сил: посиленого корпусу прикордонної охорони і корпусу жандармерії. При цьому планову чисельність війська періодично збільшували від 26 тис. бійців до понад 90 тис. [4]

Міністр також особисто розробляв статuti, інструкції та положення про організацію і склад, керівництво майбутнього війська і флоту УНР [20]. Мав намір залучити до війська не лише колишніх вояків УНР, а й Української Галицької Армії, навіть прихильників гетьманського руху та денікінців. Радянська розвідка оперувала інформацією про активну діяльність на теренах Галичини і Волині агентів В. Сальського, які вербували колишніх січових стрільців у лави нового війська УНР [32, т. 8, арк. 332].

Водночас міністр значну увагу приділяв питанню підготовки до мобілізації. Зокрема за його участю було розроблене «Положення про чинности мобілізаційних військових органів по підготовці та проведенню мобілізації еміграції з б. вояків Армії УНР», де чітко окреслено повноваження і функції мобілізаційної референтури при ГШ, уповноважених мобілізаційних районів, збірних пунктів, мобілізаційних груп та їх керівництва [18]. У 1927 р. В. Сальський видав наказ про добровільний вступ вояків до лав майбутнього війська [10]. Кожен доброволець при цьому заповнював спеціальну аплікаційну форму, на основі якої спеціальна комісія зараховувала на військову службу чи відмовляла претендентові [24]. Так, до квітня 1929 р. Міністерство взяло на облік 1481 офіцера та 700 осіб молодших військових чинів [17].

В. Сальський був одним із розробників (разом з О. Удовиченком, Р. Сушком та В. Кедровським) плану організації Українського легіону і цю ідею поступово втілював під час нарад з посадовцями Міністерства військових справ Польщі. А наприкінці 1920 – початку 1930-х рр. вона неодноразово була предметом обговорення на зустрічах Ю. Пілсудського з військовими представниками Румунії.

Згідно з планом, Український легіон мав складатись із трьох оперативних груп: Волинської (під командуванням О. Удовиченка), Галицько-Буковинської (на чолі з О. Луцьким) та Бессарабської. Дві перші підпорядковувались польському, а третя – румунському командуванню. Місцем дислокації та організаційним осередком легіону був визначений район Станіславів – Коломия – Снятин. У плані також передбачалась участь у функціонуванні підрозділу

французьких та британських офіцерів: перші мали працювати при штабі легіону в Польщі, а другі – Румунії. Організація медичної служби покладалась військове міністерство УНР за фінансового сприяння української діаспори з Америки. Чисельність легіону мала становити 35 тис. осіб, з яких 5 тис. – колишні вояки армії УНР, 2 тис. – денікінці, 20 тис. – добровольці із Західної України і 5 тис. – добровольці із середовища українських емігрантів з США і Канади [32, т. 14, арк. 380].

Невдовзі постало питання про створення не одного, а кількох легіонів. В. Сальський активно просував цю ідею, шукаючи підтримки в польських урядовців різних рівнів. Наприклад, у липні 1930 р. він їздив до Луцька, де особисто зустрівся з волинським воєводою Г. Юзефським. Предметом обговорення політиків стало питання формування українських частин (у складі наддніпрянців і галичан) на території Волині. При цьому В. Сальський домагався, щоб штаб новостворених загонів розташовувався в Луцьку. Така позиція призвела до певного непорозуміння з А. Лівіцьким, який вважав, що осередком українських частин має стати Львів [32, т. 1, арк. 60]. Різнилися і їхні погляди на пріоритетний напрям діяльності штабу українських частин. В. Сальський, як кадровий офіцер, був прихильником активних дій: вважав, що штаб повинен складатись виключно з військового активу Армії УНР та займатись формуванням диверсійних груп з подальшим їх проникненням на територію УРСР. Натомість А. Лівіцький був прихильником поміркованого плану: заперечував можливість інтервенційно-терористичної тактики, а пріоритетною називав інформаційно-розвідувальну роботу [32, т. 1, арк. 449].

В. Сальський, усвідомлюючи військову й кадрову перевагу СРСР, розумів, що лише власними силами УНР не зможе протистояти ворогові. Тому, крім союзу з Польщею, допускав можливість вступу до лав Армії УНР вояків бувших російських добровольчих формацій генералів А. Денікіна, М. Юденича, П. Врангеля, адмірала О. Колчака тощо. 1927 р. у Військовому міністерстві навіть розробили спеціальне положення, яке регулювало процедуру зарахування цих осіб до війська УНР [22].

Політик приділяв значну увагу тактиці майбутньої боротьби з більшовиками, зокрема діяльності диверсійних загонів. Саме вони, на думку В. Сальського, з початком війни першими мали проникнути на територію УРСР, згуртувати противників більшовицького режиму і підготувати плацдарм для наступу регулярних частин. Виняткова важливість покладених на диверсійні загони завдань вимагала дуже прискіпливого підбору кадрів. Діяльність цих груп регулювало «Положення про організацію й завдання диверсійних загонів» [21].

В нових умовах урядові довелось значну вагу приділити вирішенню питання фінансового забезпечення діяльності ДЦ УНР. В. Сальський активно займався пошуком матеріальних ресурсів для роботи підконтрольного йому відомства та відновлення армії. Він неодноразово очолював делегації, які шукали фінансової підтримки з боку держав – суперниць СРСР. Головний аргумент, який використовував В. Сальський у переговорах, – кошти необхідні для створення боездатних Збройних Сил, що відіграють провідну роль у стримуванні просування СРСР на Захід. Завдяки переконливості і наполегливості міністр під час зустрічі з У. Черчілем та іншими впливовими англійськими політиками у Лондоні зумів домогтися асигнування Великобританією 100 тис. фунтів стерлінгів на потреби ДЦ УНР [32, т. 17, арк. 451]. Радянська розвідка оперувала інформацією про те, що в результаті переговорів у Римі керівництва УНР з Б. Муссоліні італійський лідер обіцяв екіпірувати і фінансувати один корпус армії УНР [32, т. 17, арк. 342]. Та найбільші надії В. Сальський покладав на Польщу. Під час переговорів з високопосадовцями військового відомства та інших урядових підрозділів Другої Речі Посполитої він наголошував, що у випадку неминучого конфлікту з СРСР головний удар збройного протистояння припаде саме на польські війська. Тому пропонував «доповнити» їх українськими частинами, для комплектування яких необхідні кошти. Відкрито фінансово підтримувати Міністерство військових справ УНР польський уряд не міг, тому ресурси виділяли як допомогу українським біженцям, що постраждали від радянського терору. Під цим

приводом Український центральний комітет у Варшаві (який очолював В. Сальський) отримав 200 тис. злотих [28, арк. 184–185]. Іноді доводилось вдаватись і до певних маніпуляцій заради фінансової підтримки. Зокрема, відомо, що В. Сальський у 1932 р. особисто документально перебільшив чисельність штатів ГШ, щоб отримати більше фінансування від польського уряду [34, т. 2, арк. 55].

В. Сальський у своїй та у діяльності підпорядкованого йому Міністерства кадрове питання вважав пріоритетним. Він усвідомлював, що однією з умов існування незалежної Української держави є національно свідомо висококваліфікована армія, а тим паче офіцерство. Тому значну увагу приділяв практичному вирішенню саме цього питання. Ще за часів Гетьманату В. Сальський був членом урядової комісії з організації військових шкіл та академій в Україні. А після приходу до влади Директорії на початку 1919 р. увійшов до складу Головної шкільної управи Генерального штабу [251, с. 130]. На посаді військового міністра УНР в екзилі В. Сальський також вважав кадрове забезпечення армії, а особливо її офіцерського складу одним із пріоритетних завдань свого відомства. Тим паче, що думка генерала повністю збігалася з поглядами С. Петлюри, який в тогочасних умовах запорукою незалежності держави називав дієдатне військо, а першочерговими завданнями при його побудові – піднесення престижу військового фаху і зростання у суспільстві авторитету й довіри до офіцерського корпусу й армії загалом [81, с. 395–396]. На основі власного досвіду, набутого в різних битвах і кампаніях, В. Сальський розумів значення особистісних якостей командирів для згуртування вояків, вироблення у них довіри до керівництва, а відтак – піднесення бойового духу [113, с. 121]. Тому практичному втіленню цієї ідеї міністр приділяв чимало уваги.

Ще під час перебування у таборі для інтернованих у Каліші, В. Сальський започаткував для офіцерів спеціальні курси, що поєднували в собі практичні і теоретичні заняття [123, с. 100]. Курси функціонували під керівництвом С. Дядюші, а згодом перетворились на школу для офіцерів, де навчалось 28 осіб.

В. Сальський, розпочавши роботу в уряді, підтримував освітній заклад, не систематично, але дуже часто читав лекції для учнів [32, т. 1, арк. 365].

На обліку в Міністерстві військових справ перебувало понад 4 тис. офіцерів колишньої Армії УНР. І-й відділ Генерального штабу підтримував із ними постійні контакти, організовував для них своєрідні курси «підвищення кваліфікації» у різних галузях військової справи, заняття у відділах, інструктажі тощо [299, с. 24]. Однак з часом стало зрозуміло, що цих заходів украї замало для забезпечення боєздатності війська; попри усі сподівання, вони не можуть замінити службу в регулярній армії.

Найбільша проблема, що постала перед міністром, полягала у переході військових до цивільного життя. Керівництво ДЦ УНР і генерал В. Сальський чітко усвідомлювали, що брак фахової діяльності й переорієнтація на мирні професії для колишніх офіцерів може обернутися поступовою втратою війська. Зважаючи на реалії часу (втрата державності, перебування на еміграції, фінансові проблеми, ідеологічний розкол в середовищі українських політичних сил тощо), В. Сальський усвідомлював неспроможність уряду УНР здійснити дієві кроки щодо вишколу української армії. Єдиний вихід із такої ситуації міністр убачав у створенні можливості, хоча б для незначної частини українських військових, здійснювати службу у регулярних арміях інших країн, насамперед союзників. Погодившись на співпрацю з польською адміністрацією, військове відомство проводило з нею активні переговори щодо прийняття українських офіцерів на службу до польської армії на контрактній основі. Це б дозволило не втратити військових навиків, а одночасно – набути нового досвіду участі у воєнних кампаніях. Активне співробітництво в цьому напрямі розпочалося у 1926 р., коли генерал В. Сальський та президент УНР в екзилі А. Лівницький за посередництвом полковника В. Славека звернулися до Ю. Пілсудського із доповідною запискою, у якій детально обґрунтували необхідність активізації подальшої польсько-української співпраці у військовій сфері. Зокрема, українська сторона наголошувала на необхідності прийняти на військову службу в польську армію близько ста українських старшин. Ця

пропозиція отримала схвальні відгуки з боку Ю. Пілсудського, оскільки збігалася з його планами розпочати за сприятливих обставин за допомогою українських емігрантів антибільшовицьке повстання на Україні [271, с. 3]. Однак польський уряд значно скоротив число українців, яких прийнято на військову службу, – до 35 осіб [290, с. 19]. У наступні роки співпраця Міністерства військових справ УНР і Польщі у цьому напрямі активно продовжувалася. Варто зауважити, що деякі працівники Генерального штабу військового відомства пройшли контрактну службу в Польській армії і навіть здобули вищу військову освіту у школах для підхорунжих. Одним із них був генерал П. Шандрук, начальник Генерального штабу, який під час служби у 1938 р. закінчив ще й Вищу військову школу (Wyższa Szkoła Wojskowa) у Варшаві [299, с. 24].

Необхідно наголосити, що процедуру відбору кандидатів для навчання у військових освітніх закладах Польщі, яка й так не була надто об'єктивною, ускладнювали ще й особистісні протистояння політиків і військових діячів, особливо після смерті С. Петлюри. Політичні опоненти неодноразово звинувачували В. Сальського у тому, що він прагнув «просунути» кандидатури вояків, які підтримували його діяльність на посаді міністра, або могли у майбутньому «стати в нагоді». Противники, відповідно, відстоювали свої кандидатури. Доволі курйозна боротьба за кандидатів відбулася 1925 р. між міністром військових справ та М. Чеботаровим. Перший активно рекомендував для навчання у вищих військових закладах освіти Польщі особи П. Шандрука та О. Доценка. Другий протегував В. Шевченка, А. Кмету та А. Іваніва. Врешті-решт, В. Сальський рекомендував польській стороні кандидатури П. Шандрука, О. Доценка та В. Шевченка. Проте, М. Чеботарів побоювався якихось підступів з боку міністра і закликав свого підопічного якнайшвидше підготувати і надіслати генералові всі необхідні документи [75, с. 207–208]. Через постійні перепони з боку польської сторони вирішення питання затягнулось до кінця 1926 р. Натомість М. Чеботарів у всіх невдачах на освітньому фронті звинувачував В. Сальського. На сьогодні, через брак джерел доволі важко з'ясувати причину

такого протистояння. Можемо визначити лише ставлення М. Чеботарова до військового міністра за особистим листуванням. Натомість протилежна позиція не відображена у жодних документах. Можна припустити, що в основі протистояння – амбіційність обох діячів і навіть суперництво за вплив на С. Петлюру, А. Лівницького, а згодом – й на український політикун в екзилі. Особистісний фактор зіграв неабияку роль у загостренні відносин між політиками. Та чи не найбільшою причиною конфлікту стало нібито недостатнє визнання заслуг М. Чеботарова*, який до 1928 р. перебував у безпосередньому підпорядкуванні В. Сальського, очолюючи II секцію II відділу Генерального штабу. Перший покладав на другого цілковиту відповідальність за невдачі у вирішенні освітнього питання для колишніх вояків, особливо у доступі до польських військових навчальних закладів. У грудні 1926 р., коментуючи «застій» у цій справі, М. Чеботарів зауважив: «Ще й до сього часу справа не вирішена остаточно, але, коли і вирішиться в негативний бік, то цьому треба завдячувати тільки Сальському» [75, с. 216]. Очевидно, так однобоко трактуючи ситуацію, він ігнорував чинник польської сторони, яка в цьому плані проводила дуже неоднозначну, обережну політику. Польська влада, хоч і дала згоду на навчання та службу українців у війську Другої Речі Посполитої, але при цьому створювала різні перепони. Зокрема дуже детально перевіряла кандидатів, їхнє політичне і військове минуле, «лояльність» до Польщі. Цілком зрозуміло, що вона аж ніяк не була зацікавлена у великій кількості українців, які б удосконалювали свою військову майстерність на її території, а згодом (з огляду на багатолітнє українсько-польське протистояння) становили б потенційну загрозу територіальній цілісності Польщі. У подальших своїх листах М. Чеботарів і надалі звинувачував В. Сальського в усіх невдачах: що він робив

---

* Необхідно зауважити, що М. Чеботарів – доволі неоднозначна особистість, що відіграла не останню роль у революційних подіях на території України. Упродовж квітня – липня 1919 р. очолював відділ контрозвідки штабу Дієвої армії УНР, згодом – комендант запілля. Надзвичайно енергійна, цілеспрямована, рішуча особистість, наділена неабияким військовим талантом, щирий патріот, а водночас – безкомпромісний, занадто самовпевнений, жорстокий, непримиренний з опонентами та ворогами і дуже схильний до конфронтації. Серед вояків мав прізвисько «петлюрівський чекіст». За непідтвердженими даними володів компроматом на багатьох колишніх командирів армії УНР, а згодом посадовців ДЦ УНР в екзилі [180].

«абсурди», «помилки, які доходять до злочинів», і взагалі не було жодного випадку, коли б міністр «не сів у кальошу» [75, с. 218]. Критикував майже кожен крок генерала, вбачав у них підступи і якусь гру. Особливе незадоволення викликала публічність дій міністра у кампанії з відбору кандидатів до вищих військових шкіл Польщі. У листі до А. Кмети від 20 грудня 1926 р. М. Чеботарів наголошував: «Для чого піднімати такий галас, розпочинати ціле листування, викликати у старшин надії, мрії, коли добре знав, що з великими труднощами можна було б улаштувати тільки трьох найбільше, а то два і навіть одного. Чудово знав, що для улаштування двох-трьох старшин можливе при абсолютній конспірації, при умові, коли все буде зроблено шито-крито. Ні. Пише Вам, як голові товариства, вимагає виборів, опіній, заохочує багатьох... Для чого. Тільки, як провокацією, не можу такого поведження назвати» [74, арк. 26–27]. Через брак джерел важко визначити мотиви дій В. Сальського. Очевидно, вибір публічної стратегії, частково зумовили зростання байдужості, апатія до національної боротьби у середовищі колишніх вояків Армії УНР, які дедалі частіше адаптувались до цивільного життя, здобували професійну освіту у вищих школах, зокрема в Українській господарській академії в Подєбрадах, змінювали фах і роботу. Публічність мала стати свідченням того, що українська справа на еміграції не втратила своєї актуальності, а водночас – сприяти зростанню національної свідомості у військових колах.

Варто зауважити, що питанням підбору відповідних кадрів для навчання у польських школах для підхорунжих займався особисто В. Сальський*. Здебільшого, кандидатів він обирав з числа «політично благонадійних» випускників гімназії ім. Т. Шевченка у м. Каліш, часто корегуючи, у вигідному для польської сторони ракурсі, їхні біографії. Яскравою ілюстрацією такого

---

* Такий одноосібний підхід до вирішення справи наштовхувався на критику з боку інших посадовців. Зокрема, в цьому ракурсі негативно висловлювався про В. Сальського М. Чеботарів. У листі до В. Шевченка від 12 листопада 1925 р. він писав про неорганізованість і несистематичність роботи військового міністра з підбору кандидатів на навчання. М. Чеботарів наголосив, що цю справу сперши доручили В. Кушу, але той так і не знайшов потрібних кандидатів. Тому справу поспішно вирішив генерал: «Тоді полетів сам Сальський до Станиці (в Каліші – Д.К.) і ублагав 7 чоловік, запевнивши їх, що в Чехії їх не приймуть, що там не дадуть стипендій і т.п.» [75, с. 207].

зарахування на навчання є спогади одного із перших українських вихованців школи для підхорунжих В. Татарського: «На урочистість видавання матуральних* свідоцтв приїхали до Каліша: св. пам. Президент А. Лівіцький і св. пам. генерал Сальський. Під час розмов, високі гості запропонували матурантам вступити до польської школи підхорунжих (офіцерська школа). [...] Поляки поставили нам умову, що кандидат повинен мати матуру, має бути неодружений і що в українському війську не мав старшинської ранги. Останнє могло мені перешкодити при вступі до школи, бо я був поручником в українському війську і в часі наших визвольних змагань я командував сотнею, пізніше – курінем, а в кінці війни – був начальником постачання Богданівського куреня 2-ї Бригади Запорізької дивізії. Ген. Сальський порадив мені не признаватися до старшинства, а подати, що був писарем в полковій канцелярії. Так я і зробив» [118, с. 86].

Проблемі добору кандидатур для навчання у школах для підхорунжих В. Сальський приділяв особливу увагу. Але масового характеру військова освітня підготовка українців так і не набула. Це частково було пов'язано із політикою Польщі, яка з тих чи інших причин «забраковувала» українських кандидатів, а частково з низьким рівнем підготовки випускників гімназії та відсутністю у них стимулів для продовження навчання і кар'єри військового. Врешті-решт, у середині 1930-х рр. генерал В. Сальський взагалі зіткнувся з проблемою відсутності кандидатур для рекомендації на навчання. Навіть зміна принципів відбору** осіб, рекомендованих до військових шкіл, не покращила ситуації. Про катастрофічний стан цієї ділянки роботи міністра свідчить дуже незначна чисельність тих, хто врешті завершив навчання у школах для підхорунжих. Загалом упродовж 1926–1939 рр. рекомендації отримали 42

---

* Матуральне свідоцтво, матура – свідоцтво про здобуття повної середньої освіти.

** З початку 1930-рр. міністр В. Сальський, зважаючи на дедалі частіші скарги польської сторони на фізичний та інтелектуальний рівень кандидатів, зосередив свою увагу на представниках молодшого покоління, дітях і родичах учасників національно-визвольної боротьби, які здобули середню освіту вже в еміграції, в польських середніх закладах освіти. Також враховувалися особисті рекомендації військової еліти УНР та осіб, з якими В. Сальський був знайомий особисто.

кандидати, були прийняті на навчання 22, а закінчили повний курс і отримали призначення на службу в регулярні частини польської армії лише 12 осіб [340, с. 116]. Ідея В. Сальського залучити якомога більше українських військових на контрактну службу у Військо польське також зазнала невдач. Станом на кінець 1938 р. таких контрактників-українців налічувалося всього 40 осіб [290, с. 19].

Ще одне питання, що перебувало на особистому контролі генерала В. Сальського, – збереження ідейної стійкості військових, підтримання їхнього бойового духу при переході до цивільного життя. В умовах політичного розколу в середовищі емігрантів, посилення впливу монархістів, а особливо націоналістичної ідеології міністр вважав за доцільне зосередитись на посиленні пропагандистської роботи серед колишніх військових. Одним із найдієвіших її засобів стала систематична публікація матеріалів з історії українського війська на сторінках українських часописів «Гуртуймося», «За державність», «Табір» тощо та їх популяризація в емігрантському середовищі.

Іншим питанням компетенції міністра В. Сальського було налагодження діяльності розвідки й контррозвідки. Необхідно зауважити, що військова спецслужба ДЦ УНР була заснована ще 1921 р., однак через політичні реалії, а головню брак фінансування, не функціонувала. Відновила свою діяльність 1926 р. у складі II відділу Генерального штабу Міністерства військових справ, який спершу очолював полковник М. Чеботарів, а згодом – генерал В. Змієнко [326, с. 29]. Головними завданнями цього структурного підрозділу було налагодження агентурної сітки у країнах Заходу та Півдня (Чехословаччина, Болгарія, Франція, Німеччина, Сербія, Туреччина) та організація нелегальної роботи емісарів на території України зі збору інформації та відновленню давніх зв'язків на випадок антибільшовицького повстання. Відповідальним за діяльність на східному напрямку був сектор «Наступ» II відділу. Його працівники зосередились на агентурному проникненні до урядових та партійних структур УРСР з метою вивчення подальших кроків радянського керівництва у зовнішній та внутрішній політиці, накопиченні даних про боездатність і технічне оснащення окремих родів військ Червоної Армії тощо.

Контррозвідувальна діяльність входила до сфери компетенції сектора «Оборона», що забезпечував захист інформації перед розвідкою інших держав, насамперед Радянським Союзом [290, с. 20]. В. Сальський контролював діяльність II відділу та його секторів, аналізував повідомлення агентів про стан справ та політичні настрої серед керівництва європейських держав, на території яких проживали українські емігранти, а також інформацію про вплив монархічних та націоналістичних сил на настрої всередині української громади [299, с. 27]. Подекуди особисто листувався з агентами про поточну ситуацію, надавав інформацію та інструкції відносно подальшої діяльності [87, с. 320–321, 326–328, 331–332, 340, 351–352, 360–361, 362–363, 366–368, 533, 541, 559, 569]. А іноді навіть сам їздив за кордон для ознайомлення із ситуацією на місцях. Зокрема відомо про такі візити міністра В. Сальського на Балкани, у Францію й Чехословаччину [299, с. 36].

Генерал, зважаючи на нові обставини міжнародної політики і становище еміграції, повністю переформатував діяльність розвідки. Він відмовився від старих принципів роботи, які були неефективними. Петлюрівська розвідка функціонувала за новою схемою. В. Сальський відмовився від єдиного центру, що керував усіма таємними організаціями на території СРСР та інших країн. Натомість сприяв роботі окремих, чисельно малих, груп, які мали чітко визначені завдання і не знали про існування одна одної. Це убезпечувало від ліквідації усієї мережі. Коли одну групу викривали, інші продовжували функціонувати [26, арк. 39].

Значну увагу Генеральний штаб приділяв також пропаганді, в основному на підконтрольних більшовикам територіях. За це відповідав III відділ, у складі якого працювало всього 5 осіб. Він видавав пропагандистську літературу (відозви, карикатури, летючки, квартальний журнал), яку поширювали на території України для боротьби з комуністичною агітацією та підриву престижу радянської влади [299, с. 31–32]. В. Сальський опікувався як роботою цього відділу, так і підтримував антибільшовицьку діяльність окремих осіб та емігрантських організацій. Зокрема, у 1929 р. він порадив одному з активістів

Петрові Сікорі як краще організувати канал переправлення на Велику Україну примірників українського антирадянського часопису «Незалежна Україна», який виходив у Женеві. Міністр пропонував залучити до цього В. Филоновича, який мав підшукати надійних людей у Болгарії та Туреччині, що б організували пересилку / передачу журналу в Україну. Спершу планували доставляти літературу у Прагу. Потім – через В. Филоновича, до надійних людей у Варні та Константинополі, а звідти поштою (по кілька примірників), або особисто, через довірених осіб, в УРСР [73, арк. 169–169 зв.].

В. Сальський на посаді міністра військових справ УНР зарекомендував себе як фахівець, людина цілковито віддана демократичним засадам і принципам, ідеї побудови незалежної України. Центром його інтересів завжди була Україна. Генерал також відомий як один із найактивніших учасників прометеївського руху у середовищі української еміграції [328, с. 241].

В. Сальський як політик і військовий діяч становив неабияку загрозу для Радянського Союзу, оскільки був одним з найактивніших прихильників співпраці з Польщею та її наступу на УРСР. Постійно перебував у полі зору більшовицької розвідки, яка трактувала його як «головного організатора військових кадрів петлюрівців для інтервенції проти СРСР», керівника шпигунсько-диверсійної роботи на території радянської України [34, т. 6, арк. 190]. У січні 1926 р. ім'я міністра навіть потрапило до переліку лідерів української еміграції, проти яких радянські спецслужби планували здійснити терористичні акти [30, арк. 255].

Попри звинувачення політичних противників у кар'єризмі, недалекоглядності, служінні Польщі В. Сальський зумів за досить короткий час налагодити діяльність Міністерства військових справ УНР, актуалізувати питання українських емігрантів на міждержавному рівні, здійснити масштабну роботу по підготовці до війни з СРСР, активно працюючи в напрямі створення об'єднаного антирадянського фронту. Та найбільшим його здобутком стала робота з відновлення Української армії. В. Сальський не лише особисто долучився до розробки правової бази нового війська, він розпочав здійснювати

практичні кроки по його створенню, активно вирішував кадрове та фінансове питання, навіть працював над тактичними планами наступальних операцій на випадок збройного протистояння з Радянським Союзом.

Таким чином, на еміграції В. Сальський дистанціювався від політичного і військового життя. Спершу В. Сальський опинився з іншими вояками у таборі для інтернованих в Каліші. Через фінансову скруту деякий час працював на будівництві – займався геодезичними роботами. Згодом переїхав у Варшаву, де перебував уряд УНР. У 1924 р. знову очолив Міністерство військових справ. Упродовж 1924–1926 рр. В. Сальський зосередився на організації роботи військового відомства. У той час пріоритетними для нього стали питання підбору кадрів, налагодження роботи структурних підрозділів, розмежування сфери їх компетенцій, розбудови агентурної мережі, особливо в радянській Україні та європейських країнах, де проживали українські емігранти. Важливого значення міністр надавав налагодженню діяльності розвідки і контррозвідки: розбудові агентурної сітки у країнах Заходу та Півдня (Чехословаччина, Болгарія, Франція, Німеччина, Сербія, Туреччина). Особливу увагу він звертав на організацію антибільшовицької пропаганди в Україні, особисто опікувався роботою III відділу Генерального штабу, який відповідав за цей сегмент роботи.

3.3. В. Сальський і військова еміграція: налагодження співпраці і конфронтація (1921–1940)

Втрата своєї державності, вимушене перебування на еміграції зіштовхнуло військових із низкою проблем, розв'язання яких було першочерговим для збереження цілісності військових структур УНР. Уряд в міру своїх можливостей намагався хоча б якось вирішити першочергові проблеми: відсутність необхідних приміщень для розквартирування військових й урядових структур, їх фінансове забезпечення. Більшість українських вояків опинились на території суміжних з Україною держав – Польщі, Чехословаччини, Румунії. Перебуваючи в таборах для інтернованих, вони сприймали нові труднощі як тимчасові, сподіваючись невдовзі повернутись додому. Друга Річ Посполита не випадково

стала основним місцем консолідації військових емігрантів. Вирішальну роль у виборі С. Петлюрою тактичного союзника у подальшій боротьбі проти радянської влади в Україні відіграла відверто антибільшовицька позиція тодішнього державного керівництва Польщі. Воно ж вважало інтерновані на своїй території українські військові частини додатковим «політичним козирем у боротьбі проти більшовицької Москви» [351, с. 138].

Упродовж тривалого часу дислоковані в Польщі залишки армії УНР зберігали свою організаційну структуру – поділ на дивізії, бригади, полки [299, с. 11–12]. Разом тим вони стикнулись із значними матеріальними і моральними проблемами. Нестача харчів, одягу, холод у приміщеннях, поширення хвороб значно ускладнювало перебування інтернованих у таборах. Та ще гіршим був морально-психологічний стан, що супроводжувався невизначеністю та загальною деморалізацією військових після поразки [351, с. 137]. Завдяки ентузіазму окремих старшин і військових вищих рангів, які намагались бодай якось покращити становище вояків, у таборах дуже швидко активізувалось культурно-освітнє життя. Для інтернованих почали функціонувати різні гуртки, читальні, бібліотеки, хори, виходили часописи. Старшина також дбала про підвищення освітнього рівня військових, засновуючи школи грамоти (початкові) для зниження рівня неписьменних, середні школи. Подекуди організовували й різні лекційні курси для тих, хто мав середню освіту. Наприклад, у таборі в м. Александруві діяли курси іноземних мов, де можна було вивчити німецьку, французьку чи англійську мови. Там же значну увагу приділяли фаховій підготовці військових – функціонували старшинські курси для гарматників і техніків, а також читали лекції на різні теми військової науки – топографії, фортифікації, тактики, артилерії тощо [359, с. 223–224].

В. Сальський розумів, що найбільшою перешкодою для продовження справи побудови Української держави стала розпорошеність еміграції, яка ще не усвідомила нових обставин і специфіки боротьби. Тому вважав пріоритетним завданням перехід до нових організаційних форм діяльності за кордоном. Зокрема, під час виступу на I-му З'їзді української еміграції в Польщі (15–18

серпня 1923 р.), В. Сальський зауважив: «Наслідком недавньої боротьби було те, що наше громадянство, перейшовши в 1920 р. за Збруч, деякий час по інерції боротьби залишалось в попередніх організаційних формах політично-державного характеру. Під впливом пережитого неспіху в зв'язку з згаданими обставинами і ліквідацією державних установ громадянство розпорошилось фізично і морально. Між тим, нові умови життя вимагали на еміграції нових форм організації для задоволення гострих потреб еміграції під виглядом правним, моральним і матеріальним» [193, с. 161–162]. Саме цьому генерал приділяв свою увагу на початку 1920-х рр. Він вважав найголовнішим своїм завданням згуртувати емігрантів, особливо колишніх військових, на місцях, створення осередків їх культурного, а відтак і політичного життя.

Очоливши Міністерство військових справ, В. Сальський сконцентрував діяльність підпорядкованого йому відомства і свою особисто у напрямі збереження кадрового потенціалу армії УНР. Він усвідомлював, що головне завдання уряду УНР – відновлення незалежної України – багатьом може видатись ефемерним і нереальним. Та вважав, що попри всі песимістичні прогнози, Рада міністрів повинна неухильно йти за визначеним курсом.

Зважаючи на розпорошеність колишніх вояків армії УНР по Європі, В. Сальський розпочав активну роботу щодо створення на місцях дислокації українських військових емігрантів центрів, які б мали консолідувати їх, підтримувати патріотичний дух. А на випадок війни з більшовицькою Росією – швидко перетворити на більш-менш боєздатну силу. З цього приводу у листі до свого представника у Болгарії В. Филоновича міністр зауважив: «добре було б через Ваших відпоручників установити можливості до закладення в районах еміграції там хоч би малих, але цілком певних з боку національно-державного осередків, які б в майбутньому змогли б розгорнути наші сили» [87, с. 351].

В. Сальський активно працювало над створенням громадської організації, яка б об'єднала й координувала діяльність колишніх військових на еміграції. Тим паче, що чимраз більше колишніх вояків Армії УНР набували статусу цивільного населення, а за відсутності засобів до існування змушені були

емігрувати у європейські країни у пошуках заробітків. Упродовж першого півріччя 1924 р. на роботу на заводах та сільських господарствах Франції виїхало понад 600 українських старшин з теренів Польщі, а протягом липня – серпня того ж року ще 353 особи [85, с. 557]. Ідея заснування такого товариства зародилася ще після переходу армії через р. Збруч. Але практично втілити вдалося лише у 1924 р. За сприяння генерала В. Сальського, упродовж 1924–1927 рр. почали функціонувати декілька організацій, що об’єднували у своїх лавах українську старшину й рядових солдатів: Товариство вояків Армії УНР в Польщі з осередком у м. Каліш, Товариство вояків Армії УНР у Франції (м. Париж), Товариство вояків бувшої Армії УНР в Румунії, Союз українських старшин у Чехословаччині, Союз українських старшин у Бельгії тощо [208, с. 26]. У філіях товариств на місцях створювались наукові гуртки, у яких колишні вояки поглиблювали знання з військової справи, набували нових компетентностей, необхідних в умовах ведення бойових дій [32, т. 15, арк. 274–274 зв.].

У цьому напрямі роботи В. Сальський і його представники зіткнулись із низкою проблем. Значною перепорою у належній організації українських громад в еміграції були, по-перше, зовнішньополітичні обставини (про- чи антирадянська орієнтація урядів держав, розвідувальна й вербувальна діяльність більшовицьких спецслужб), а, по-друге, внутрішні чинники (протистояння і боротьба за вплив різних політичних угруповань у середовищі емігрантів). Наприклад, у вересні 1929 р. В. Филонович повідомив В. Сальського про певні невдачі роботи серед емігрантів у Югославії внаслідок зміни уряду, запровадження його прорадянської політики та «посиленої травлі москалів» [87, с. 366]. Іноді й самі українські військові долучалися до творення негативного образу емігранта. А це сприяло активній протидії урядів країн щодо організації національно-культурного життя українців за кордоном. Зокрема у листі до В. Сальського сотник Гарячий (ім’я не встановлене) змальовував таку ситуацію у Братиславі. Це місто було центром української і російської еміграції. Та відмінність між представниками обох національностей полягала в тому, що

росіяни, в основному інтелігенція, обіймали ключові посади у місті. Натомість для української еліти Братислава на початку 1920-х років була своєрідним перевалочним пунктом на шляху до навчання у вищих школах Чехословаччини. У місті на постійно залишалися переважно рядові або старшина нижчих рангів, т. зв. «анархічно-розбещений елемент». Тому «сварки, бійки, пиятика і навіть крадіжки були звичайним явищем в історії української колонії в перших роках існування її [...] більша частина ворохобні виходила од старшин, як раз од тих, що мають служити прикладом для мас козацьких» [87, с. 376].

Іноді суттєвою перешкодою для втілення планів щодо організації культурного й суспільно-політичного життя емігрантів було ставлення влади, а подекуди й громадян держави до українських товариств та об'єднань. Така несприятлива для української громади ситуація склалася в Болгарії. Ця країна мала стати одним із потужних центрів концентрації і діяльності українських емігрантів. Там зосередились, в основному українці, що воювали у козацьких формуваннях та армії П. Врангеля. На початку 1920-х рр. завдяки діяльності військового агента УНР у Болгарії підполковника В. Филоновича їх вдалося згуртувати у 12 національних громад та гуртків, які функціонували на підставі затвердженого болгарським урядом статуту. Варто зауважити, що В. Филонович активно контактував з В. Сальським, консультувався з ним, узгоджував проекти і стратегію майбутніх дій. Зокрема, агент планував для підтримання бойового духу серед колишніх військових організувати заочні курси підстаршин і старшин, а також створити єдину організацію, яка б об'єднала всіх вояків Армії УНР [69, арк. 6–7]. Однак у середині 1920-х рр. через сильні проросійські впливи ситуація змінилась не на користь українських емігрантів. Значна кількість росіян, що оселились у Болгарії, та русофільська політика влади посприяли тому, що толерантне ставлення до українців змінилось нетерпимістю. Організація українських емігрантів була розпущена за «пропагування більшовицьких ідей» (а фактично за організацію поминальної панахиди по

С. Петлюрі, якого названо «большевиком»), а В. Филоновичу заборонено перебувати на території Болгарії*.

Така ситуація вкрай непокоїла В. Сальського. 31 березня 1927 р. він звернувся з листом до міністра закордонних справ УНР О. Шульгина з проханням вплинути через болгарських дипломатів на уряд країни, зокрема на його ставлення до української громади [70, арк. 49]. Щоб покращити ставлення до українців у Болгарії, В. Сальський рекомендував О. Шульгину розгорнути діяльність підконтрольного йому відомства у трьох напрямках. По-перше, якомога ширше інформувати болгарських послів, що перебували у європейських столицях, про уряд УНР, його завдання і діяльність. По-друге, провести роз'яснювальну роботу про те, що українські емігранти у більшості є противниками комуністичної ідеології та режиму, а також цілком лояльні до болгарської влади. По-третє, клопотати, щоби посол Другої Речі Посполитої, чи іншої держави, в Софії заопікувався українськими емігрантами, дотриманням їхніх прав і свобод [70, арк. 50].

Та ці перешкоди не спинили В. Сальського у його намірі організувати національно-культурне життя військових емігрантів. Для вибору більш-менш вдалої стратегії він розгорнув діяльність агентурної сітки у країнах Європи, і деяких державах Азійського континенту, де проживала українська діаспора. За цю сферу компетенцій безпосередньо відповідав підпорядкований міністрові II відділ Генерального штабу. В. Сальський розіслав із чіткими інструкціями своїх представників на місця для вивчення ситуації, виявлення сприятливих сторін і недоліків щодо консолідації колишніх вояків. Він аналізував повідомлення агентів про стан справ та політичні настрої серед керівництва європейських держав, на території яких проживали українські емігранти, а також інформацію про вплив зовнішньо- і внутрішньополітичних факторів на настрої всередині української громади [299, с. 27]. Здебільшого міністр особисто листувався з агентами, надавав здобуту розвідкою інформацію та інструкції щодо подальшої діяльності [87, с. 320–321, 326–328, 331–332, 340, 351–352, 360–361, 362–363,

---

* Він змушений був переїхати до Чехословаччини.

366–368, 533, 541, 559, 569]. Активно консультувався з ними щодо якнайкращого вирішення справ, давав вказівки й поради, фінансово підтримував своїх агентів. Ті, зі свого боку, постійно звітували про виконану роботу, про перешкоди у діяльності, а також надсилали оглядові й детальні плани роботи [3; 5; 87, с. 308]. В. Сальський навіть сам їздив за кордон для ознайомлення із ситуацією на місцях. Відомо про візити міністра військових справ на Балкани, у Францію й Чехословаччину [299, с. 36]. Під час таких подорожей міністр особисто інспектував діяльність українських військових організацій. Згодом звітував про свої поїздки на засіданні уряду. Наприклад, 25 січня 1928 р. він доповідав про результати візиту у грудні 1927 р. у Францію, Чехословаччину, Болгарію, Румунію та Югославію. В. Сальський схвально оцінив роботу українських товариств, що об'єднували колишніх вояків УНР. Констатував, що у випадку початку бойових дій, вони готові виступити проти більшовиків. Міністр наголосив, що всередині цих товариств за короткий час відбулося перегрупування вояків за родами зброї, поділ на дивізії, полки та технічні частини. І хоча вони розкидані територіально, мають командний склад, готовий до активних дій [32, т. 17, арк. 48].

Одним із головних завдань В. Сальський вважав підбір надійних кадрів для організації життя українських військових емігрантів. Для цього, на його думку, потрібні були люди, що мають необхідні фахові знання, а найголовніше – є щирими патріотами України і безкорисно готові покласти своє життя на вівтар служіння ідеї її незалежності. Пошук саме таких кадрів В. Сальський вбачав пріоритетною метою. У листі до В. Филоновича від 28 лютого 1928 р. міністр виклав чітке бачення основних етапів роботи на місцях: «Керування справою з віддалення вимагає, мені здається, мати на місцях, себто в Болгарії та Сербії, – відповідних від поручників, які в безпосередньому контакті з масою будучи, потрібну роботу переводили б. Якраз таких людей, доводиться констатувати зі справоздання, Вам і бракує. Чи не доцільним би було, пане полковнику, всю увагу і енергію свою скерувати передовсім на розшукування на місцях відповідних людей, налагодженне зв'язку з ними та пізнання їх. Погодивши, так

би мовити, інструкторів, можна було б ступнево пролазити і в маси. Постачання літературою, хоч як важливим воно не є, може досягнути цілі лише тоді, коли література попаде на відповідний ґрунт, коли на місцях використана буде стосовно до загально-культурного рівню та національно-політичної свідомості даної маси. Останнє можливим є лише при умові, коли на місцях будуть хоч більш-менш свідомі наші люде» [71, арк. 63].

Із значними труднощами і зусиллями В. Сальському на початку 1930-х років вдалося створити цілу мережу своїх представників, які легально / не легально працювали на місцях. Вони підшукували відповідних людей, однодумців, для втілення політики уряду УНР. Працювали навіть там, де українська громада була нечисленною (складалася з кількох десятків емігрантів). Вивчали настрої населення, урядів держав, де жили українці, влади на місцях, а також аналізували, а подекуди й активно протидіяли пропагандистській роботі представників інших політичних сил (націоналісти, монархісти, «білі» тощо). Якщо не вдавалося розгорнути легальну діяльність, представники В. Сальського намагались хоча б заснувати якийсь приватний заклад – кав'ярню чи ресторан, – які з часом перетворювались на осередок українського культурного життя. Саме так вчинили колишні військові Армії УНР у Болгарії, де завдяки поширенню прорадянських тенденцій політичний істеблішмент негативно сприймав будь-які громадські ініціативи українців. Незважаючи на протидію з боку влади щодо заснування товариств, у Софії вони відкрили кав'ярню «Чорне Море» (бо «пити каву ніхто не може заборонити»), а при ній нелегальну читальню, яка стала центром українського життя у болгарській столиці [87 с. 340].

Усвідомлюючи всі небезпеки для своїх агентів, подекуди В. Сальський надавав пріоритет нелегальній роботі над офіційною, навіть співпраці з прихильниками інших політичних угруповань. Особливо це стосувалося формування національної свідомості й патріотизму серед широкого загалу. Міністр у листуванні з агентами постійно наголошував на доцільності такої роботи і правильному використанні кадрового потенціалу. Він вважав дієвим

скерування компетентних і здатних до ефективної національно-просвітницької діяльності людей в осередки компактного проживання українців, а найбільш доцільним методом роботи серед мас – агітацію (живе слово): постійні бесіди, розмови, дискусії. На думку В. Сальського, неорганізовані форми діяльності в тогочасних реаліях були більш ефективними. Зокрема, у листі до В. Филоновича від 28 лютого 1928 р. міністр зауважив: «такий метод праці психологічно в своїх наслідках був би більш дійсний і не напотикав би на жадну організовану протипагу з боку протипного. В потрібному моменті дав би він не менші, якщо не більші ефекти, а ніж організації легальні. Підготовка як найбільшого кадру людей до такої роботи здібних та приміщення людей цих до певних осередків праці, – є, мені здається, найактуальнішим на сьогодні завданням нашим. Лише при такій організації справи, можемо з певністю лічити на відповідні наслідки нашої роботи ...» [71, арк. 64].

Пріоритетними для розгортання діяльності серед емігрантів територіями генерал вважав Балканські країни – Сербію, Болгарію, Хорватію, навіть Туреччину. Робота з консолідації українців, яку організував міністр, попри певні перешкоди і труднощі, невдовзі принесла позитивні результати. Наприклад, у листі до В. Филоновича від 6 вересня 1928 р. В. Сальський констатував поступ у цьому напрямі: зростання інтересу емігрантів до української справи, збільшення кількості людей, залучених до національно-просвітницької роботи [72, арк. 1].

Зазвичай агентам генерала доводилось працювати у доволі складних обставинах, в оточенні радянських спецслужб, які не тільки намагалися звести нанівець усі зусилля щодо консолідації емігрантів, завербувати колишніх військових армії УНР, або й узагалі їх ліквідувати. З такою небезпекою 1927 р. зіткнувся підполковник В. Филонович, про що його попереджав особисто військовий міністр [87, с. 308].

В. Сальський активно налагоджував відносини на державному рівні, намагався співпрацювати з військовими відомствами та міністерствами різних країн, до компетенцій яких належали питання, пов'язані з життям емігрантів. Зокрема влітку 1928 р. він двічі побував у Празі, де провів переговори з

представниками чеського Генерального штабу і Міністерства закордонних справ щодо можливості проведення у країні мобілізації серед українських емігрантів [87, с. 329].

Прагнення організувати життя українських військових емігрантів часто змушувало В. Сальського шукати різні способи «задобрювання» керівників європейських держав, механізми впливу на них, йти на певні поступки. Зокрема, у червні 1929 р. він висунув ідею, щоб для унормування стосунків із болгарським урядом організувати урочисту академію, приурочену до річниці утворення Болгарської держави. Міністр наголошував на необхідності серйозного підходу у підготовці до святкування. Пропонував укласти «відповідний програм: чіткий, смаковитий», навіть виголосити реферат про історичні зв'язки України з Болгарією [87, с. 363].

Неабияка робота проводилася і серед емігрантів у Румунії. Успіх її цілковито залежав від винахідливості та наполегливості агентів. Наприклад, полковник Г. Порохівський, який очолював Комітет допомоги українським емігрантам ім. С. Петлюри у Бухаресті за доволі невеликий відрізок часу зумів згуртувати навколо себе колишніх вояків Армії УНР. Розподіливши між ними функціональні обов'язки, він нелегально укомплектував дивізію, яка з початком бойових дій і належним забезпеченням зброєю змогла б виступити як самостійна бойова одиниця [7]. Необхідно наголосити, що майже усі члени таких організацій безпосередньо підпорядковувались В. Сальському [26, арк. 111].

Генерал намагався консолідувати емігрантів навіть у найвіддаленіших куточках світу. Тому дуже цікавився можливістю творення осередків для українських вояків у країнах Сходу. Особливо його цікавили терени Туреччини та Ірану [73, арк. 47–47 зв.]. Варто зауважити, що відповідальним за турецькі території міністр призначив свого агента В. Филоновича [87, с. 332]. Міністерство військових справ активно працювало в напрямі налагодження стосунків з українськими організаціями і на Далекому Сході, особливо в Харбіні. О. Алмазов, за дорученням і сприянням В. Сальського, надсилав місцевій організації «Просвіти» літературу, зокрема часопис «Тризуб» [87,

с. 388]. Радянська розвідка оперувала інформацією, що на початку 1930-х років генерал підбирав надійних осіб, яких планував послати у Маньчжурію для налагодження там контактів з українцями та вивчення їхніх політичних настроїв. Також вони мали визначити можливість пропагандистської роботи у місцях компактного проживання українського населення на території Зеленого Клину [32, т. 8, арк. 332 зв.].

Також міністр усвідомлював важливість для організації українського життя за кордоном консолідації зусиль військових емігрантів з іншими громадськими організаціями, зокрема «Просвітою», об'єднаннями інвалідів війни, молодіжними товариствами, «Соколом». Тому активно працював у цьому напрямі [87, с. 360].

Робота у середовищі військових емігрантів охоплювала різні напрями – від покращення побутових умов до вирішення проблем культурного життя. Чи не найбільш пріоритетним для В. Сальського було питання освіти. Він усвідомлював значення належного рівня знань й освіченості для становлення особистості, формування її ідентичності, зокрема й національної. А в умовах перебування в еміграції це питання набувало особливої ваги. Для військового міністерства першочерговим був вишкіл і кадрова підготовка офіцерів колишньої армії УНР. Та В. Сальський це питання розумів по-іншому. Він усвідомлював, що для забезпечення життєздатності українських політичних і громадських структур в екзилі потрібна національна еліта, яка на практиці послідовно втілюватиме ідею незалежної України. Творення цієї соціальної верстви було вкрай необхідним для української справи, адже значна частина колишніх військових не мали належної фахової підготовки, а їхній освітній рівень обмежувався початковою школою. Тому В. Сальський значну увагу приділяв розширенню можливостей емігрантів навчатися. Попри всіляке сприяння колишнім військовим під час вступу до українських вищих шкіл, міністр підтримував заснування і функціонування середніх навчальних закладів. Взагалі він сприяв будь-яким просвітнім ініціативам – недільним школам, різноманітним лекційним курсам для цільової аудиторії й для широкого загалу

населення, самоосвітнім гуртками при військових товариствах тощо. Особливо схвалював розвиток фахової освіти для військових. Підтримав ініціативу В. Филоновича про заснування курсів для старшин і підстаршин у Болгарії. Та врешті-решт цей задум так і не вдалося втілити через несприятливу для українців політичну кон'юнктуру у цій країні [87, с. 308].

Необхідно зауважити, що В. Сальський, незважаючи на відсутність у нього педагогічної освіти, усвідомлював необхідність дотримання дидактичного принципу систематичності й послідовності навчання: «Працю в тих шкільних групах, які розпочали свою чинність, треба побудувати так, щоб було додержано в системі викладів певної поступовості: від загальнішого й основного до докладного студіювання поодиноких дисциплін, до спеціалізації» [87, с. 362]. Він також опікувався матеріально-технічним забезпеченням освітніх курсів, намагався розширити можливості емігрантів навчатися рідною мовою. Для цього В. Сальський особисто вишукував і пересилав організаторам курсів необхідні підручники, художню й наукову літературу українською мовою [87, с. 362].

Важливим завданням військового міністерства було питання збереження професійних навиків вояків, які дедалі частіше призвичаювались до мирного життя та задля покращення власного добробуту переорієнтовувались на цивільні професії. В. Сальський розумів небезпеку такої ситуації, яка врешті-решт може призвести до поступової втрати українського військового потенціалу. Також він усвідомлював неспроможність уряду УНР здійснити дієві кроки щодо вишколу національної армії. Єдиний можливий вихід із такої ситуації міністр убачав у залученні українців до регулярних армій союзників, особливо Польщі [271, с. 3]. Співпраця урядів Ю. Пілсудського та А. Лівіцького у цьому напрямі тривала з 1926 р. і до початку Другої світової війни.

Ще одним завданням, що стосувалось організації життя військових емігрантів і над реалізацією якого працював В. Сальський, було працевлаштування колишніх військовиків, а особливо як фахівців у державних структурах країн, на території яких проживали українські емігранти. З цього

приводу він систематично листувався із своїми представниками й делегатами ДЦ УНР на місцях, консультував з приводу якнайкращого поладження справи [87, с. 376–377]. В. Сальський добре розумів, що проникнення якомога більше українців у державні структури на місцях згодом може позитивно змінити ставлення влади до них. Це дасть можливість їм повною мірою реалізувати свої національні права на території інших країн.

В. Сальський також прагнув налагодити зв'язки з кубанськими козаками, грузинами та представниками інших народів, солідарних з українцями у боротьбі з більшовицькою Росією. Про це він неодноразово наголошував у листах своїм представникам у різних країнах [87, с. 412]. Міністр скрупульозно вивчав інформацію про потенційних союзників, постійно консультував щодо порядку ведення з ними переговорів про співпрацю, аналізував звіти про перемовини. Наприклад, у квітні 1930 р. голова «Союзу організацій бувших вояків у ЧСР Армії УНР» О. Алмазов повідомив В. Сальського про перебіг і результати переговорів з представниками незалежної козацької групи «Союзу вільних козаків». Він наголосив на спільності поглядів щодо подальшої боротьби з радянським режимом, позитивному враженні від зустрічі загалом [87, с. 400–401].

Невід'ємною складовою організації життя військових емігрантів була ідеологічна робота в їхньому середовищі, покращення їх морально-психологічного стану, культивування патріотичних почуттів, готовності до самовідданої боротьби й праці на благо майбутньої незалежної України. В умовах плюралізму політичних настроїв, розколу серед емігрантів у баченні шляхів подальшої боротьби, посилення впливу монархістів, а особливо націоналістичної ідеології, В. Сальський приділяв цьому питанню особливу увагу. Одним із дієвих засобів ідеологічної роботи в емігрантських колах він вважав систематичну публікацію матеріалів з історії України, українського війська на сторінках українських часописів, зокрема «Гуртуймося», «За державність», «Табор» тощо та їх популяризацію в емігрантському середовищі. Про важливість для військових емігрантів власних друкованих органів міністр наголосив на конференції уряду 10 березня 1927 р.: «Для поширення наших ідей

і підготовки маси до прийняття їх має бути відновлений журнал «Табор»*, який буде впрост витлумачувати розроблені Штабом (Генеральним штабом – Д.К.) питання провадження боротьби» [7]. Він також вважав, що ефективність пропагандистської роботи зросте, якщо журнал поширювати безкоштовно, а його зміст зробити цікавим для читачів. Адже не кожна емігрантська організація мала достатньо коштів для передплати періодичних видань.

Міністр також був дописувачем до часопису «Табор», залучав до роботи у ньому якомога більше офіцерів. Зокрема у листі до підполковника В. Проходи В. Сальський зауважив: «Мене завжди тішило й почасти дивувала та велика напружена праця, яку переводять наші вояки в стінах своєї Високої школи, уділяючи ще час на громадську працю й літературно-військове співробітництво в наших виданнях, зокрема в “Таборі”» [87, с. 360].

В. Сальський надавав великого значення поінформованості емігрантів про усі, навіть найменші, здобутки українського уряду в екзилі. І використовував для цього різні засоби – від друкованих органів, радіопередач, телефонограм до особистих контактів. Яскрава ілюстрація такої ідеологічної роботи – безпрецедентна подія, яка відбувся 28 листопада 1929 р.: група сенаторів США, виступивши на підтримку самостійності України, внесла на розгляд верхньої палати парламенту відповідну пропозицію з вимогою уповноважити Президента США призначити дипломатичного представника при уряді УНР, а також асигнувати для цього відповідні кошти. В. Сальський вважав піднесення українського питання на міжнародному рівні, увагу до нього з боку впливової держави важливим чинником підтримання патріотичних почуттів у середовищі українських емігрантів. З цього приводу у листі до голови Союзу бувших вояків Армії УНР у Чехословаччині О. Алмазова міністр наголосив: «Не потрібую витлумачення, яке значіння має тепер для нашої справи не тільки визнання незалежності нашої Вітчизни, але навіть факт поставлення такого внеску на засіданні Сенату й ухвала його передання до Комісії по справах заграничних»

---

* «Табор» – військово-науковий та літературний часопис, заснований Українським військово-історичним товариством у Польщі за ініціативи С. Петлюри. Виходив у 1923–1924 рр. у Каліші. Згодом припинив свою діяльність. Відновлений у 1928 р. Спершу (1928–1929) його редакція розташовувалась у Каліші, а 1930 р. її перенесено до Варшави. Журнал виходив до 1939 р., за увесь час його існування світ побачили 37 випусків часопису.

[87, с. 373]. Тому всіляко сприяв популяризації цієї події серед українців в еміграції. Звертаючись до представників українських військових організацій у різних державах, В. Сальський закликав їх у формі вітальних адресів чи телеграм подякувати сенаторам за підтримку та резонанс української справи на міжнародному рівні: «Така акція буде не тільки подякою, вона покаже дійсні настрої нашого громадянства, за маніфестує нашу незламну волю до дальшої боротьби» [87, с. 373].

В. Сальський також надавав великого значення при формуванні позитивного морально-психологічного настрою колишніх вояків залученню їх до проведення й організації різних національно-патріотичних урочистостей, свят. Наприклад, Товариство бувших вояків Армії УНР у Франції у 1930 р., за сприяння Міністерства військових справ і уряду УНР, виступило з ініціативою з нагоди 222-ліття битви під Полтавою здійснити покладання вінка на могилу шведського короля Карла XII. Керівництво організації у цій акції вбачало не лише патріотичну складову, а вважало, що так українські вояки нагадають «відповідним політичним європейським чинникам про відрубність українського народу від московського, та про невпинне продовження боротьби нащадками гетьмана Мазепи за волю України...» [87, с. 387]. Воно також звернулося до військових емігрантів у Румунії і Чехословаччині із закликом підтримати цю акцію.

Необхідно зауважити, що активна робота по згуртуванню українців за кордоном часто наштовхувалась на певні перепони. По-перше, це конфлікти як у колах послідовників С. Петлюри, так і непорозуміння з іншими за ідеологією політичними силами. По-друге, значно дискредитувала діяльність В. Сальського радянська контррозвідка, яка періодично поширювала різні чутки про «розкол української еміграції» та не останню роль у цьому військового міністра. Так, улітку 1930 р. закордонна преса рясніла повідомленнями про «непорозуміння в уряді УНР», «конфлікт між А. Лівіцьким та В. Сальським», контакти останнього з білогвардійським генералом Є. Міллером, та можливий переворот в ДЦ УНР, проголошення військової диктатури на чолі з В. Сальським. Розуміючи

небезпеку таких публікацій для української еміграції, генерал у листі до В. Филоновича спростував усі чутки і наголосив, що уряд в жодному разі не зійде з накресленого С. Петлюрою курсу. Одночасно В. Сальський звернувся до свого агента з проханням роз'яснити ситуацію в українських колах і наголосити на наклепницькому характері зазначених публікацій [32, т. 1, арк. 4, 48].

Самовіддана праця на полі української справа поверталася своєрідними дивідендами у формі щирої поваги й авторитету серед військових. У 1931 р., коли через особистий конфлікт з А. Лівіцьким постало питання про можливість відкликання В. Сальського з посади міністра військових справ, його противники цього так і не зробили. По-перше, побоювалися протестів у військових колах. По-друге, просто не було ким замінити В. Сальського – всі здібні генерали й полковники були його прибічниками або симпатиками [32, т. 9, арк. 327].

Чимало хто з вищого військового командування вважав міністра саме тією кандидатурою, що зможе остаточно консолідувати українську еміграцію, організувати її для подальшої спільної праці, боротьби за незалежну національну державу. Це яскраво ілюструє епізод зі спогадів В. Проходи. У 1939 р. піз час перебування В. Сальського у Празі група військових емігрантів запропонувала генералові, з огляду на можливість втягнення Польщі у військовий конфлікт Німеччини та СРСР, переїхати в Чехословаччину, щоб «він міг діяти цілком незалежно в інтересах об'єднання чинности всієї української еміграції, якій бракує авторитетна особа для витворення незалежного від різних орієнтацій осередку» [111, с. 164]. Вони навіть готові були гарантувати В. Сальському фінансове забезпечення (погодилися віддавати 10% своєї платні щомісячно), щоби він міг повністю присвятити себе окресленим цілям. Та генерал вважав такий сценарій занадто романтичним й утопічним.

Своєрідним визнанням вищими колами УНР заслуг В. Сальського стало поширення думки про необхідність подальшої реорганізації військового відомства так, аби створити передумови і можливість для проголошення міністра диктатором майбутньої України [331, с. 63]. Вперше ця ідея пролунала у військових колах ще 1932 р., коли в результаті тривалих переговорів В. Сальського із начальником штабу П. Врангеля Є. Міллером та представником

Донського козацтва, отаманом А. Богаєвським вдалося домовитися про організацію єдиного фронту у боротьбі проти СРСР. Саме тоді було запропоновано у разі звільнення України від більшовиків проголосити там військову диктатуру на чолі з В. Сальським. Та втіленню ідеї перешкодила Друга світова війна [34, т. 2, арк. 36].

Із початком наступу німецьких військ на Польщу, В. Сальському не вдалося виїхати в Румунію. Разом з А. Лівицьким він змушений був залишитись у Варшаві. Обмеження у пересуванні, розчарування від усвідомлення втрати всіх попередніх здобутків та неможливості реалізації подальших планів з відновлення незалежної України завдали важкого удару здоров'ю генерала. Через рік після початку війни, 5 жовтня 1940 р. міністр помер в окупованій Варшаві [386, с. 329–330]. Похований там же, на території православного кладовища «На Волі».

Таким чином, пріоритетним завданням В. Сальського на посаді військового міністра стало згуртування військових емігрантів, налагодження з ними контактів. Він сприяв створенню центрів українських військових емігрантів на місцях дислокації, які б мали консолідувати їх, підтримувати патріотичний дух. Пріоритетними територіями для розгортання діяльності серед емігрантів генерал вважав Балканські країни – Сербію, Болгарію, Хорватію, хоча цікавився можливістю творення осередків для українських військових у країнах Сходу – Туреччині, Ірані, навіть у Китаї.

Висновки до Розділу 3.

У 1919–1920 рр. В. Сальський намагався реорганізувати військо, покращити його матеріальне становища, реформувати військове судочинство, вирішити проблему кадрового забезпечення. Поразка Київської наступальної операції у квітні – червні 1920 р. морально виснажила В. Сальського і він пішов у відставку з посади військового міністра. Однак, зважаючи на військові здобутки, професіоналізм і величезний внесок у справу Української національної революції, 5 жовтня 1920 р. йому було присвоєне звання генерал-

хорунжого УНР. Згодом В. Сальський разом з іншими урядовцями та залишками армії залишив територію України і виїхав до Польщі.

Перебуваючи на чолі Міністерства військових справ УНР в екзилі (1924–1940) у перші роки він дещо дистанціювався від політичного і військового життя. Спершу В. Сальський опинився з іншими вояками у таборі для інтернованих в Каліші. Через фінансову скруту деякий час працював на будівництві – займався геодезичними роботами. Згодом переїхав у Варшаву, де перебував уряд УНР. У 1924 р. знову очолив Міністерство військових справ. Упродовж 1924–1926 рр. В. Сальський зосередився на організації роботи військового відомства. У наступні роки пріоритетним для міністра стало кадрове питання: збереження в нових умовах старшинського складу армії.

Важливого значення В. Сальський надавав проблемі згуртування військових емігрантів, налагодження з ними контактів. В. Сальський сприяв створенню центрів українських військових емігрантів на місцях дислокації, які б мали консолідувати їх, підтримувати патріотичний дух. Із значними труднощами і зусиллями В. Сальському на початок 1930-х років вдалося створити цілу мережу своїх представників, які легально / нелегально працювали на місцях. Міністр ініціював створення мережі товариств колишніх вояків армії УНР у країнах компактного проживання українських емігрантів – Польщі, Чехословаччині, Болгарії, Франції тощо. Невід’ємною складовою організації життя військових емігрантів вважав ідеологічну роботу в їхньому середовищі – популяризацію знань з військової історії та історії України, зокрема на шпальтах українських часописів.

РОЗДІЛ 4

НАПРЯМИ ГРОМАДСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

4.1. Публіцистична діяльність В. Сальського

В. Сальський, як і багато його сучасників (С. Петлюра, М. Капустянський, П. Шандрук, В. Куц, В. Филонович, О. Удовиченко, В. Прохода тощо), незважаючи на військову й політичну кар'єру, активну участь у громадському житті, займався публіцистикою. Ця сфера дозволяла донести до широкої громадськості погляди й думки про тогочасний стан справ у міжнародних відносинах, хід українсько-російської війни, проблеми і перспективи українського державотворення тощо. В. Сальський усвідомлював, що просвіта населення, підвищення рівня його національної свідомості, є важливою складовою побудови національної держави. А єдиним засобом для досягнення цього в умовах війни й еміграції була преса. Усебічне інформування на шпальтах газет і часописів про події на фронті, про ставлення сусідніх країн, міжнародних організацій до УНР, підвищувало рівень політичної обізнаності населення. Національно-державна тематика публікацій сприяла зростанню патріотизму і збереженню вірив переможність боротьби за незалежну Україну, попри несприятливу внутрішньополітичну ситуацію.

В умовах політичного плюралізму, перманентної боротьби за владу часописи нерідко були ареною, яку національно- і соціал-демократичні, федералістські, зрештою більшовицькі та інші політичні сили використовували для ідеологічної пропаганди, для популяризації своїх ідей і постулатів, збільшення числа adeptів та прихильників. Воєнно-політична нестабільність в Україні, вимушена чи добровільна еміграція значної кількості інтелігенції за кордон зумовили той факт, що осередками функціонування редакцій багатьох періодичних видань були європейські міста, зокрема Відень, Париж, Прага, Варшава. Та й роль, яку відігравали ці часописи для згуртування українців за межами Батьківщини, була надзвичайно великою. Емігранти, розпорошені на великих географічних просторах, перебуваючи в чужому для них

етнокультурному середовищі, постійно відчували брак так необхідної комунікації рідною мовою. А українські видання за кордоном були чи не єдиними доступними та ефективними засобами спілкування, а відтак – вагомим консолідуючим фактором для українців.

Статті В. Сальського об'єднують національно-державницька тематика, щира віра в успіх української справи і конечність побудови незалежної соборної України. Утім, центральним лейтмотивом майже всіх публікацій є військо. Автор розумів, у яких обставинах опинилися військові після втрати української державності – без належного фінансового забезпечення, розпорошені по територіях різних держав, деморалізовані, без жодних перспектив. Тому у своїх статтях прямо чи опосередковано намагався оспівати звитягу армії, її незламний дух, щоб у складних суспільно-політичних умовах запобігти моральному занепаду вояків, зберегти в їхніх лавах патріотизм, віру в перемогу.

Одна з перших публікацій В. Сальського «Східне питання. Аналіз стратегічно-політичного становища на Україні в 1919 році» побачила світ у лютому 1920 р. на сторінках віденського тижневика «Воля»*. Це стаття політологічного характеру, що базується на власних спостереженнях автора, набутих під час воєнних операцій. Вона присвячена актуальній на той час проблемі – російському більшовизму та його поширенню на території України. В. Сальський подає детальний політологічний аналіз цього явища, з'ясовує його природу, причини популярності (суспільний антагонізм, соціальна й гуманітарна криза, загострені світовою війною), перспективи розвитку. З перших рядків автор звертає увагу на глобальний, а не локальний (обмежений територією Росії), характер більшовизму. Наголошує на небезпеці цього явища для Європи і світу загалом, адже Росія – це лише «база для підготовки і організації світової

---

* «Воля» – український тижневик, що виходив у Відні від червня 1919 р. до листопада 1921 р. Часопис широко висвітлював події суспільно-політичного та культурного життя в Україні, а також детально інформував читачів про хід боротьби за українську незалежність. Головним редактором був Віктор Піснячевський (псевдонім – Андрій Горленко), до редакції входили: Федір Слісаренко, Лев Шопак, Іван Кедрин, Михайло Єремів. Часопис сповідував політичний плюралізм. На його сторінках публікувалися представники різних політичних течій (крім комуністичної), об'єднаних соборницькими позиціями.

соціальної революції» [142, с. 342]. В. Сальський підкреслює, що більшовики не зупиняться перед жодними перепонами на шляху до реалізації поставленої мети – встановлення світової диктатури пролетаріату. Вибір Росії як плацдарму з військової точки зору вкрай вигідний: величезна територія колишньої полінаціональної імперії, розпорошеність більшовицьких осередків ускладнюють боротьбу з ними. В. Сальський навіть проводить своєрідні паралелі між більшовицькою ідеологією та фанатичними релігійними течіями, зокрема радикальним ісламізмом: «Большевизм, як нова, до божевілля сміла ідея, майже релігія, яка обіцяє своїм адептам ледве не рай на землі, по істоті своїй надзвичайно активний і імперіялістичний [...]. Большевизм не може довгий час лишатися пасивним, бо для зміцнення і росту йому потрібні рух вперед і боротьба; в бездіяльності большевизм загине» [142, с. 342]. Звідси висновок: ця політична сила реалізовуватиме свої цілі всіма доступними, гуманними й антигуманними засобами, доки не досягне поставленої мети. В. Сальський аналізує два можливі шляхи боротьби з більшовицьким рухом. Перший – мирний, шляхом соціальних реформ та утвердження демократії, другий – збройного протистояння, який обрали європейські країни, але не змогли реалізувати до кінця. Основна перешкода, на думку автора, – неконсолідованість політичних сил, що протистояли більшовизму, а також роль національного чинника. Підтримка Антантою білогвардійських армій з їхніми лозунгами «единой неделимой» Росії суперечила націєтворчим і державотворчим процесам, що активізувалися на не російських територіях колишньої імперії – в Прибалтиці, Україні, Польщі, Білорусії, Кубані, Грузії, Азербайджані тощо [142, с. 347]. Спроба колишніх імперських сил відновити status quo, взяти під свій контроль боротьбу з більшовизмом викликали осторогу в керівництва щойно проголошених національних держав, які побачили в цьому загрозу власному існуванню. В. Сальський зауважив, що головна проблема у взаєминах білогвардійських генералів та очільників нових держав – абсолютне нехтування демократичних принципів: «Добра воля цих народів повинна була-би відіграти рішачучу роль в цьому процесі. Всі повставші народи могли-би

сконсолідуватись в той чи інший спосіб добровільно, в свідомості необхідності і користи цього для себе, але ні в яким разі механічним шляхом примусу, приборкання і панування над всіма націями одної» [142, с. 344]. Але прагнення до гегемонії, віддавна властиве психології росіян, на думку В. Сальського, з ними ж по злому жартувало. Замість того, щоб підтримати державотворчі процеси в новостворених національних державах, білогвардійські генерали й Антанта обрали силовий сценарій відновлення колишньої імперії. Це яскраво ілюструють події в Україні влітку 1919 р. Вибір невдалої тактики денікінськими військами був на руку більшовикам. Білогвардійці, замість того, щоб, заручившись підтримкою українського війська, цілої мережі повстанських загонів, остаточно розбити більшовиків, почали роззброювати мирно налаштовані до них українські бойові підрозділи. Усі спроби української сторони дійти якогось консенсусу, наштотувались на неприйняття. Головною умовою продовження діалогу денікінські командири безапеляційно називали визнання українською армією гасла «єдиной и неделимой России». Прагнення влади, «політиканство» затьмарило здоровий глузд російських генералів, які через сліпу «ненависть до українського національного руху» «відкинули елементарні принципи військової теорії» і тим самим сприяли перемозі більшовиків [142, с. 348]. В. Сальський наводить приклади, коли денікінські загони виступали проти загонів УНР, і, водночас ігнорували просування більшовицьких військ на північ, не чинячи жодного опору. Зрештою, Українська сторона оголосила війну білогвардійським з'єднанням. До неї долучились численні повстанські загони з Лівобережжя й Півдня України.

В. Сальський з сумом констатує: влітку 1919 р. на території України зіштовхнулись дві сили, характер яких наперед визначив результат боротьби: антибільшовицькі загони з «нежиттєвим пляном» дій, відсутністю «єдності і спільності в операціях проти спільного ворога», охоплені взаємною недовірою і ворожнечею, та більшовики з «єдиною волею, енергією», добре продуманою стратегією, систематично втілюваною в життя [143, с. 406–407]. Тож результат протистояння був заздалегідь очевидний.

Частково відповідальність за невдачі у боротьбі з більшовизмом В. Сальський поклав на неправильну стратегію старої російської дипломатії, яка не розуміла, а почасти й не хотіла, всупереч здоровому глузду, розуміти реальної дійсності, всіляко відкидала національні прагнення народів колишньої Росії, наполегливо лобіювала інтереси неіснуючої держави. Закордонні дипломати всіма доступними ресурсами «воскрешали труп», намагаючись не допустити, щоб Антанта симпатизувала новим державам, чи навіть дослухалася до них.

Підсумовуючи свої думки, автор приходять до висновку, що жодна із держав, що постали на хвилі національних революцій після падіння Російської імперії, не готові чинити спротиву ідеології пролетаріату, більше того, «зараз нема реальних сил для активної боротьби з большевизмом» [143, с. 407]. Найголовніше завдання, що стоїть перед молодими державами, – збереження своєї державності перед більшовицькою навалою. Лише консолідація зусиль за підтримки світової громадськості й Антанти уможливить дати гідний відсіч ворогові і відтермінувати реалізацію ідеї світової диктатури пролетаріату.

Водночас В. Сальський бачить єдиний можливий шлях для України – поступова розбудова власної держави з національно зорієнтованою владою на демократичних засадах. Саме це і є «відвічна вимріяна мета українського народу, за досягнення якої пролито багато крові кращих синів України, і яка повинна бути здійснена на чім то не стало. Чим більш перешкод буде до цього, тим більш тільки буде пролито крові. Запорукою цього рішуча воля і кольосальна потенція повставшого свіжого народу, який не стерпить на своїй шії ніякого чужого ярма» [143, с. 410].

Найяскравіше публіцистичний талант В. Сальського розвинувся на еміграції. У листопаді 1920 р., перейшовши кордон із залишками Армії УНР, генерал опинився на території Польщі в таборі для інтернованих у м. Каліші. Попри скрутні матеріальні обставини, нестачу їжі, поганий санітарно-епідеміологічний стан військових В. Сальський розумів, що на той час одне із пріоритетних завдань – збереження ідейної стійкості вояків, підтримання

їхнього бойового духу при переході до цивільного життя. І досягнути цього можна за допомогою належної організації культурно-просвітнього життя, видання української преси. Перші таборіві часописи були виданнями військово-історичного чи військово-літературного характеру. Вони виходили невеличкими тиражами, від кількох до сотні номерів, спершу самвидавні – тиражовані на друкарських машинках, рідше на шапірографі*. Згодом для їх випуску засновували цілі видавництва. Деякі видання виходили заледве рік, інші – навпаки перетворились на потужні осередки української суспільно-політичної і культурної думки за кордоном, пропагуючи ідею української державності та падіння СРСР.

Одним із журналів, редакція якого мала на меті згуртувати українську військову еміграцію та сприяти збереженню патріотизму інтернованих вояків, а також активно пропагувала українську національну ідею, був військово-літературний часопис «Табір». Його протягом 1923–1939 рр. видавало Українське військове товариство в Тарнові [379, с. 6]. Перше число журналу побачило світ у м. Каліші в липні 1923 р. В. Сальський опосередковано був причетний до організації видання, адже в липні 1924 р. там же став головою правління Української станиці**. Генерал став дописувачем «Табора», співпрацював із часописом навіть після призначення міністром військових справ УНР. Усі його публікації об'єднані державною тематикою. Так, у статті «Головні підстави творення Армії УНР в минулому і майбутньому» В. Сальський торкається ключових моментів зародження Українських збройних сил у 1917–1920 рр. Взагалі питання національної армії, збереження її

---

* Шапірограф – пристрій для розмноження рукописного або друкованого тексту без друкарського набору.

** Українська станиця в Каліші – осередок українських інтернованих вояків в Польщі, утворений після ліквідації військових таборів у Каліші і Щипйорно, на підставі угоди, підписаної 31 липня 1924 р. між Українським центральним комітетом (УЦК) та Міністерством праці й соціальної опіки Польщі. Очолювало його призначене УЦК правління. Першим головою правління став генерал В. Сальський, згодом його змінили генерал В. Куш, М. Ковальський, генерал І. Омелянович-Павленко, полковник І. Литвиненко. Існувала Станиця за рахунок субсидій УЦК, мала власне господарство. Спершу налічувала понад 780 мешканців, у 1939 р. – 277 осіб [183].

потенціалу і боєздатності було пріоритетним у діяльності генерала. Адже як військовий він усвідомлював, що саме збройні сили є запорукою існування незалежної держави, а тому уряд і громадськість повинні докласти максимум зусиль для їх організації й забезпечення. У статті, здійснивши екскурс в історію українського війська, зупиняється на ключових принципах побудови сучасної боєздатної армії, пошуку нових форм боротьби в нових обставинах суспільно-політичного життя й міжнародної політики. Автор аналізує основні проблеми і перешкоди, з якими довелося зіштовхнутися в процесі становлення армії, порівнює український досвід і довід європейських країн, навіть наводить певні паралелі й аналогії [131, с. 3–8].

Ще одна стаття «З приводу 10-х роковин Української національної революції (15.XI.1918 – 15.XI.1928)» присвячена здобутками і прорахункам боротьби за національну державу. Аналізуючи початок революційних подій в Україні, В. Сальський проводить певні паралелі з Росією (яку називає Московщиною). І одразу ж приходить до висновку про особливість, якісну відмінність характеру революції в Україні – а саме її яскраве національне забарвлення. На противагу східному сусідові, де у суспільних перетвореннях домінував соціальний чинник, для українців об'єднавчим фактором стало національне питання. В. Сальський навіть дещо міфологізує початок революційних перетворень, називаючи їх чудом «пробудження Української нації з летаргичного сну» [134, с. 7]. І справді, він аж ніяк не може пояснити зростання національної свідомості населення і таке стрімке розгортання національного руху. Адже, попри активне придушення ще від 1709 р. російською владою будь-яких національних інтенцій українського народу, його активну русифікацію, асиміляцію та культивування аполітичності, лояльності до російського монархізму й імперіалізму, прагнення до творення власної держави все ж узяло гору. Відзначаючи винятковість подій весни – літа 1917 р., В. Сальський наголосив: «Це був вибух приспаної до того часу національної енергії, як би вибух вже від віків згаслого вулкану; вибух нечуваної сили, яка й допровадила до 4-го Універсалу...» [134, с. 8]. Друга особливість революції – це

її стихійність, опора на соціальні низи, інертність, байдужість суспільної еліти до політичних перетворень.

Значну частину статті автор присвятив аналізу чинників, які негативно вплинули на перебіг революційних подій в Україні. Одним із головних факторів В. Сальський назвав поміркованість тодішніх провідників українського революційного руху, а ще брак національно свідомих політиків, кадрів для організації роботи державних структур та армії. Такий стан був зумовлений зрусифікованістю колишніх державних чиновників, які всіляко намагалися ігнорувати революційні перетворення, а ще відсутністю власне української інтелігенції як провідної верстви, еліти, яка виступає провідником народу. В. Сальський взагалі вважав національне питання, а саме значну кількість зросійщеного елемента та росіян, які негативно сприймали ідею проголошення самостійної Української держави, або й відверто критикували її, однією з причин подальшої поразки. Слабкість проукраїнських елементів, відсутність консолідації, одностайності в прийнятті рішень сприяли приходу до влади правих сил на чолі з гетьманом П. Скоропадським, яких підтримали німецькі війська. Вкрай негативно оцінюючи гетьманський переворот у 1918 р., В. Сальський наголошував: «фактично прийшла і стала до влади російська національна реакція, скерована проти українського національно-державного руху». Основу нового державного апарату склали колишня російська бюрократія та заможні елементи, які емігрували в Україну з території всієї колишньої Російської імперії, рятуючи «своє життя од московської ЧК» [134, с. 9]. Не поділяючи ідеї побудови Української держави, вони не змогли порозумітись, дійти компромісу з національно-революційними чи навіть помірковано-демократичними політичними силами в Україні. Це врешті-решт позбавило їх будь-якої соціальної підтримки.

Відверто антиукраїнська позиція гетьманської влади, на думку В. Сальського, звела нанівець усі зусилля щодо створення сильної національної армії. Найбільш боєздатні, а водночас національно свідомі та патріотично налаштовані частини, які виникли у вирі революційних подій і могли скласти

ядро нового війська, були розформовані (синьожупанники) або відправлені на фронт (сірожупанники) як ударна сила проти більшовицьких загонів. Автор особливо жорстоко критикує національну політику П. Скоропадського: «Для цієї влади Українська Державна Незалежність була не більше як питанням певної тактики; Українська Незалежна Держава не була в очах цієї влади найвисшою формою національного життя, до якої неминуче стремить кожна нація в наслідок свого органічного розвитку, яку конче кожна нація мусить посідати, і яка вже через це саме стає самоціллю, вище якої ніщо для нації не може стати і якій все інше в життю нації мусить бути підпорядкованим» [134, с. 11].

В. Сальський значну вагу приділяє роздумам над антигетьманським повстанням 1918 р., його причинами і наслідками. На думку автора, ставка П. Скоропадського на білогвардійські сили й німецькі війська, яким абсолютно чужими й незрозумілими були державницькі, соборницькі й самостійницькі прагнення українського народу, а також готовність до співпраці з Росією, стали вирішальним фактором повалення гетьманської влади в Україні. Причини короткочасності, непевності становища і невдач уряду Української держави В. Сальський вбачав у відсутності національної еліти, дублюванні її іноземцями, які не усвідомлювали історичної специфіки цих територій та української ментальності взагалі. Водночас автор високо оцінює історичне значення антигетьманського повстання, називаючи його «святом блискучої перемоги української національно державної ідеї в середині, так би мовити, самого Українського Народу» [134, с. 12]. І хоча подальша боротьба з Москвою закінчилася «хвилевою поразкою», вона зміцнила державницькі прагнення української нації. Події 1918–1919 рр., на думку В. Сальського, вирішально вплинули на зростання національної самосвідомості всіх прошарків українського населення – від селянина до інтелігента. Автор переконаний, що революційні події мали неоціненний вплив на справу розбудови української державності. Він підкреслив, що попри більшовицьку окупацію, на території України стихійно формувались, діяли і продовжують діяти групи, мета яких – реалізація української національно-державної ідеї.

Головний лейтмотив цієї статті – спроба В. Сальського з'ясувати причини поразки революції в Україні і втрати державності. Автор ставить перед читачем риторичне запитання: Чим українці відрізняються від інших народів колишньої Російської імперії – поляків, естонців, латишів, фінів тощо, які таки вибороли незалежність і зуміли зберегти її? Після довгих міркувань, зрештою, В. Сальський дає висновок, що вирішальним чинником усіх невдач став недостатній рівень національної свідомості і самосвідомості населення, «брак того справжнього національного почуття», яке згуртовує, консолідує заради спільної мети. Загалом уся стаття пронизана щирим патріотизмом, оптимізмом, незгасимою вірою в українську справу, майбутню Українську державу, усвідомленням необхідності самовідданої, навіть жертвовної праці на національній ниві. Написана в еміграції, вона стала немовби закликком до всіх небайдужих продовжувати боротися за національну державу: «мусимо готувати свою волю до перемоги над зненавидженою Москвою і бути всебічно готовими прислужитися своєму народові в прийдешній боротьбі за його світле майбутнє» [134, с. 13].

Третя публікація В. Сальського на державницьку тематику, яка побачила світ на сторінках «Табора», присвячена постаті Головного отамана С. Петлюри. У цій статті генерал акцентує на ролі С. Петлюри у процесі творення національного війська. Генерал усвідомлював, що в переламні й кризові моменти політичного життя нації, про перебування значної частини населення на еміграції, для підтримання патріотизму й віри у майбутнє, для згуртування колишніх вояків Армії УНР, розкиданих по різних країнах, вкрай необхідний об'єднавчий ідеал. І таким символом нації у статті він подає саме С. Петлюру, який, попри внутрішні непорозуміння між членами Директорії, завжди залишався вірний ідеям соборної і самостійної України, а його жертвна смерть від руки більшовицького агента ще більше посилює цей символізм. В. Сальський помітно героїзує Головного отамана, наголошуючи, що саме могутні Українські Збройні Сили були головною метою його діяльності як у 1917–1920 рр., так і в екзилі. Адже він усвідомлював необхідність і роль

дієздатної армії в збереженні національної державності. Зокрема, автор зазначає, що С. Петлюра, не військовий за фахом, не маючи воєнної підготовки, був «єдиний зпоміж наших діячів політичних, хто з самого початку російської революції, зрозумів значіння і потребу збройної сили для України, в нових умовах її історичного життя» [130, с. 5]. В. Сальський із захопленням говорить про його ініціативу та організаційні дії під час проведення українських військових з'їздів, про активну участь у виокремленні ще під час Першої світової війни з російської армії різних структурних підрозділів, де домінували українці, творення на їх основі українських збройних частин на фронті. Про значення національної армії для С. Петлюри свідчить і той факт, що свою політичну кар'єру він розпочав із посади Генерального секретаря військових справ.

Для В. Сальського ця постать – уособлення самовідданості, рішучості, безкомпромісності, вірності своїм ідеалам. Адже у кризові для України часи С. Петлюра був не просто політиком, він зарекомендував себе і як здібний полководець. Перекоаний прихильник Антанти, наприкінці 1917 р., перебуваючи в опозиції до більшості членів уряду, які розпочали переговори із державами Центрального союзу, він залишив посаду військового міністра, організував 1-й Гайдамацький Кіш Слобідської України (Харківський Корпус) і в перші дні січня 1918 р. вирушив із ним на фронт проти російських радянських частин генерала М. Муравйова, які стрімко просувалися територією України. У своїй статті В. Сальський постійно змальовує образ ідеального лідера, який ніколи не дистанціювався від своїх підлеглих, завжди був нарівні з ними у вирі революційних подій. Ці твердження він підсилює власними спогадами про придушення комуністичного повстання у Києві: «С. Петлюра, будучи на чолі Кошу, в критичних хвилях нераз, з рушницею в руці, ставав до бою яко звичайний козак. Мені особисто доводилось бачити Його в шерехах відділу, що штурмом здобував Київський Арсенал, фортецю комуністів, заняття якої вирішило дальшу долю повстання» [130, с. 7].

Для автора Головний отаман – уособлення безкомпромісної боротьби за державну незалежність України, джерело моральної сили армії. Він постійно наголошує, що С. Петлюра завжди, за сприятливих чи несприятливих обставин, у кризові моменти, час перемоги й поразок працював для втілення ідеї національної держави. Навіть після приходу до влади П. Скоропадського, дещо відмежувавшись від політики й військової справи, він продовжував працювати на громадській ниві (як голова Союзу земств України). За часів Директорії С. Петлюра знову продовжив роботу над створенням боєздатної армії. Це питання, за твердженням автора, було ключовим у діяльності політика. Усі свої зусилля він присвятив розбудові та зміцненню війська. Водночас В. Сальський дещо містифікує «ідеального лідера», приписуючи йому надзвичайний вплив на оточення, володіння таємницею влади над людьми масами: «душу і серце Армії тримав у своїй руці, як рівнож сам був душею і серцем своєї Армії» [130, с. 11]. Оцінюючи заслуги С. Петлюри у революційній боротьбі, автор називає його «найбільшим Мужем, Лицарем» цього короткого, але дуже насиченого подіями періоду в житті українського народу. Його виважені кроки, продумана кадрова політика у війську, оптимізм навіть у найбільш безвихідних ситуаціях, вимогливість до себе й інших, а іноді небажання сприймати очевидність поразки заряджали позитивом підлеглих, давали наснагу для подальшої боротьби. У творенні такого позитивного образу лідера не останню роль відіграли й особисті якості: компетентність, виваженість, наполегливість, безкомпромісність, іноді упертість. Щодо цього В. Сальський дуже влучно зауважив: «Без суворости, завжди лагідний, о чарівній індивідуальности, він лише своїм впливом особистим побуджував творчу думку своїх співробітників, брав від них все, що тільки дати вони могли і цим досягав надзвичайних наслідків» [130, с. 11].

У статті генерал стверджує, що С. Петлюра – справжній революціонер, державник, вождь, моральний авторитет, який у кризових для України обставинах зміг згуртувати націю, військо, зберегти залишки української державності на еміграції, вселити у серцях українців віру в боротьбу і подальшу перемогу. Свої роздуми В. Сальський завершує доволі оптимістично: хоча

смерть Головного отамана стала непоправною втратою для народу, все ж його справа, його ідеї, думки, самовіддана праця є своєрідним прикладом для багатьох українців, насагою для дальшої безкомпромісної боротьби за незалежну Україну.

Незважаючи на значну завантаженість обов'язками на посаді військового міністра, генерал у другій половині 1920-х рр., окрім «Табора», продовжує публікуватися на шпальтах інших емігрантських журналів. В умовах політичного розколу в середовищі емігрантів, посилення впливу монархістів, а особливо націоналістичної ідеології міністр вважав за доцільне зосередитись на посиленні пропагандистської роботи серед колишніх військових. Одним із найдієвіших засобів стала систематична публікація матеріалів з історії українського війська на сторінках української преси та її популяризація в емігрантському середовищі. У цей час В. Сальський співпрацював з військовим журналом «Гуртуймося». Це неперіодичний тематичний часопис українських військових емігрантів, який підтримував і фінансував уряд УНР в екзилі. Спершу він виходив у Празі (1929–1938), а потім – у Софії (1939). Головним редактором журналу був близький соратник генерала Василь Филонович [379, с. 5–13]. На сторінках журналу публікували свої дописи відомі військові й громадські діячі: Віктор Куш, Петро Зленко, Василь Прохода, Олександр Доценко, Павло Шандрук, Степан Сірополко, Степан Смаль-Стоцький, Андрій Яковлів та ін.

Публікації В. Сальського у часописі «Гуртуймося» об'єднує проблема, яку генерал вже раніше неодноразово піднімав на сторінках інших видань – формування української армії. Зокрема, у статті «22 травня 1932 р.», присвяченій 15-им роковинам створення національних збройних сил, він наголошує на винятковому їх значенні в історії Української революції 1917–1921 рр. Поставши у складних військово-політичних обставинах, кристалізувавшись в умовах постійної і запеклої боротьби з більшовицькими та білогвардійськими загонами, армія, за висловом генерала, «дійсно була становим хребтом нашої молоді Державности, була її опорою, була завжди

слухняним зняряддям єдиного національного Уряду» [126, с. 6]. І хоча це твердження дещо завуальовувало реальний стан справ, відкидало внутрішні конфлікти і проблеми, з якими зіткнулися військові на практиці, все ж воно аж ніяк не применшувало значення збройних сил у збереженні позицій УНР під тиском ворожих армій. Намагаючись акцентувати на унікальності українських збройних сил, В. Сальський навіть порівняв їх із тогочасною китайською армією, яка була інструментом внутрішньополітичної і міжусобної боротьби численних генералів і ватажків у їхніх змаганнях за владу. Це посилювало децентралізацію всередині країни, значно послаблювало її перед зовнішніми ворогами. Українське ж військо, навпаки, було об'єднавчим фактором революції. Навіть численні повстанські загони, зазвичай, діяли спільно з армією у війні проти білогвардійських і більшовицьких військ. Та найбільшим здобутком В. Сальський вважав збереження після 1921 р. потенціалу збройних сил. Титанічна праця військових старшин щодо цього напрямі виявилася доволі результативною. Навіть опинившись на еміграції, армія продовжувала існувати, набувши нових організаційних форм (військові товариства, військові групи, що функціонували як робітничі організації, шкільні гуртки, підпорядковувались урядові та Головній команді війська УНР), продовжувала плекати військові традиції, «демонструвати свою духову та ідеологічну єдність, своє бойове братерство, гідно тримати прапори минулих збройних змагань» [126, с. 6]. Генерал наголошує, що попри всі невдачі і випробування, військо й надалі залишається «становим хребтом» визвольних змагань українців, носієм державницької ідеології. І навіть смерть генерального отамана С. Петлюри не зламала дух військових, а навпаки – додала наснаги у подальшій боротьбі. Така віра у військо, сподівання на його вирішальну роль в українських національно-визвольних змаганнях, цілком виправдані. В. Сальський вважав армію єдиною силою, здатною у вирішальних моменти стати на захист національної ідеї. Цю тезу обґрунтовував у всіх своїх публікаціях, у яких простежуємо незламну віру в майбутню перемогу, в утвердження історичної справедливості й проголошення незалежності України.

Найтісніше В. Сальський співпрацював із часописом «Тризуб». Більшість друкованих видань, що виходили в еміграції, мали чітке політичне забарвлення, репрезентували ту або іншу політичну силу, політичну ідеологію. С. Петлюра усвідомлював, що така розпорошеність завдає непоправної шкоди українській справі. Розумів, що для згуртування різних соціальних груп потрібний друкований орган, що уособлюватиме Україну, репрезентуватиме інтереси всіх емігрантів, незважаючи на їхні переконання. С. Петлюра ініціював заснування часопису «Тризуб», який мав об'єднати українців за кордоном. Таким консолідуючим фактором стала ідея відродження Української держави. Саме її редакція журналу декларувала як своє ключове гасло. Водночас часопис став речником ідей УНР в екзилі. На його сторінках висвітлювалися найважливіші події громадсько-політичного, культурно-освітнього та наукового життя українців в еміграції, новини міжнародної політики тощо.

Перший номер «Тризуба» побачив світ 15 жовтня 1925 р. в Парижі за редакцією В'ячеслава Прокоповича. Часопис виходив у форматі щотижневика до травня 1940 р. до окупації Франції німецькими військами [303, с. 347]. Видання було рупором ідей УНР, стояло на самостійницьких позиціях і ставило за мету не допустити, «щоб українська державна ідея лишалася беззахисною, щоб замість правдивого голосу національної еміграції було чути фальшиві фальцети демагогів і пройдисвітів, щоб замість проповіді, було чути лише вигуки невідповідальних руїників і хворих властолюбців» [177, с. 31; 178, с. 3]. В. Сальський разом із С. Петлюрою, О. Саліковським, В. Садовським, Є. Чикаленком був одним із перших співробітників журналу [178, с. 4]. У наступні роки він продовжував, хоча й рідше, вміщувати свої дописи в «Тризубі».

Публікації генерала доволі широкі за змістом, присвячені в основному військово-історичній тематиці, проблемі національної ідеї та постаті С. Петлюри. Усі вони об'єднані єдиною тезою – винятковість ролі української армії у збереженні державного потенціалу і боротьбі за незалежність та суверенність України.

Наприклад, у статті «Про оборону наших північних кордонів» В. Сальський постає як відмінний військовий теоретик і знавець історії воєн. Він аналізує роль природних кордонів в обороноздатності країни загалом та України зокрема. Автор аргументовано спростовує значення ландшафтно-географічного фактора у стратегії ведення бойових дій, що пов'язано з розвитком інженерної справи, технології зброярства і військового мистецтва. Особливо він відкидає твердження деяких військових теоретиків про вирішальну роль наявності/відсутності природних кордонів в обороноздатності країни. Рішуче відкидає думку про те, що брак чітких ландшафтних бар'єрів на українсько-російському прикордонні – це «доказ того, що Україна не може існувати як самостійна держава, окремо від Росії» [137, с. 9]. На думку В. Сальського, на початку ХХ ст. природний фактор суттєво поступається інтелектуальній складові воєнних дій. Тому кожна держава повинна вибудовувати чітку стратегію оборони, продумуючи до найменших дрібниць усі можливі небезпеки й загрози у близькій і, навіть, далекій перспективі. А з огляду на хиткість паритету сил у сучасній міжнародній політиці, ця проблема – одна з найактуальніших для кожної держави. Запорука успіху у війні – готовність до неї. В. Сальський наголошував, що «військова сила, як всяка сила, шукає виходу своїй енергії в напрямі найменшого опору, цебто, де найменше перешкод, але далеко не завжди поняття перешкоди з погляду військового утотожнюється з поняттям природньої перешкоди. Воєнна вартість природних кордонів залежить від багатьох обставин, а в першу чергу від підготовки та організації держави до власної оборони» [137, с. 11]. На підтвердження цієї думки наводить приклад Франції, яка після поразки у війні з Пруссією у 1871 р. перейшла до розробки нової оборонної стратегії, зорієнтованої на наступальні дії і досягнення технічного прогресу. В. Сальський ледь не захоплюється скорпульозністю французької влади у цьому питанні. Зокрема, він наголошує, що за 40 років французи розробили 20 планів дій у можливому протистоянні з Німеччиною. Вони переглядали, виявляли недоліки, корегували їх, вносили нові пропозиції так, що останній стратегічний план, ухвалений 1913 р., майже цілком суперечив

першому. Добре продумана мобілізація, вдало обрана стратегія дозволили Франції під час Першої світової війни вистояти під натиском набагато сильнішого і чисельнішого супротивника – Німеччини [137, с. 11]. Провівши певні паралелі між Францією й Україною, В. Сальський вважав, що останній слід багато що запозичити при розробці власної оборонної стратегії. Генерал розумів винятковість і необхідність дієвої політики захисту для молодої держави. Усі її помилки на міжнародній арені, невдачі при врегулюванні внутрішньої ситуації – це наслідок бездержавного статусу, агресивної колонізаційної й асиміляційної політики Росії. Щодо цього В. Сальський зазначав: «Шляхом з одного боку надзвичайно зручної політики, а з другого, безоглядності, використовуючи всі обставини, що були вислідом всіх попередніх бурхливих подій, Москва позбавила Україну суверенних прав і довела до того, що вже в другій половині 18 сторіччя Україна стала звичайною складовою Росії і була такою на протязі коло 150 років» [138, с. 3]. На його думку, найкращий вихід для України у боротьбі з північним сусідом – діяти за принципом «ворог мого ворога – мій друг»: налагодити стосунки з Польщею, Румунією, Туреччиною, Кавказькими країнами, Білорусією, Військом Донським і спільно виступити проти Росії. Особливої ваги генерал надавав взаємовідносинам із Польщею. У тогочасних умовах підтримку і розпалювання віковичної боротьби між українцями і поляками він вважав «погибельною для обох». Натомість союз між двома народами дасть Україні потужного союзника у війні з Росією, а Польщі – гарантію самостійності і впливове становище у Східноєвропейському регіоні. Пріоритетне завдання України В. Сальський окреслив так: «“Чолом проти півночі” в порозумінні і дружбі з сусідами зліва, справа і з тилу! Це є завдання не тільки для нашої дипломатії, але ним повинна бути пронята вся наша державна будівля...» [138, с. 5–6]. А засобами досягнення цілі він бачив створення боєздатної армії («повне використання всіх ресурсів своєї батьківщини і зовнішнього світу») та ефективного плану операцій, в основі якого – захист пріоритетних осередків та розбудова залізничного сполучення з урахуванням розвідданих. У кожній своїй статті на військову тематику

В. Сальський наголошує на неоціненній ролі війська, людського потенціалу в боротьбі проти ворога: «Не натуральні перешкоди боронитимуть державу від зовнішнього нападу, а живі і творчі сили нації, свідомість у нації поважності для неї цієї справи, героїчний дух нації та воля її до перемоги, і, як зматеріялізований вислід всього цього – національна армія, добре зорганізована, забезпечена і здатна до маневру» [138, с. 7].

Друга група статей присвячена проблемі національної ідеї. В. Сальський вважав її стрижнем нації, «бо без ідеї нація існувати не може» [141, с. 15]. Тому й акцентував на цій тематиці. Розуміючи, наскільки важливу об'єднавчу і консолідуючу роль у суспільстві відіграє національна ідея в умовах бездержавності, він спробував висвітлити окреслену проблему у низці дописів. Як особа публічна, В. Сальський брав активну участь у громадському житті емігрантів, водночас цікавився культурними й політичними подіями в Польщі. Одна із них – публічна лекція «Ягеллонська ідея і справа національних меншостей» польського історика Вітольда Каменецького* – спонукала генерала написати про стратегію майбутніх взаємин українців з їхніми сусідами. У статті «Старі мрії і нові пісні» В. Сальський, здійснивши короткий екскурс в історію Польщі, роздумує над актуальністю та доцільністю / недоцільністю «ідеї національного визволення» Речі Посполитої в умовах нового світового порядку. Особливо його хвилює доля національних меншин, їх боротьба за свої права. В. Сальський наголошує, що сформована ще у середньовіччі ягеллонська ідея із відновленням польської державності втратила свою актуальність. Реалії ХХ сторіччя вимагають створити нову ідею, яка б врахувала прагнення

---

* Вітольд Каменецький (Witold Kamieniecki) (1883–1964) – польський історик, дипломат, політик. Вищу освіту здобував у Варшавському, Ягеллонському (Краків), Віденському університетах. Працював завідувачем Географічно-історичного кабінету Академії наук в Кракові (1909–1910), віцедиректором бібліотеки Фондації Красінських у Варшаві (1910–1914). Під час Першої світової війни викладав у Варшавській політехніці (1916–1917). У 1919 р. вчителював у школах м. Бялисток (навчав історії). У 1926 р. у Львівському університеті габілітувався з історії Східної Європи. Викладав у різних вищих школах. Одночасно брав активну участь у політичному житті Польщі. У 1919–1922 р. був обраний до сейму, від липня 1920 р. до 1922 р. паралельно представляв інтереси Речі Посполитої як повноважний міністр в Литві; у 1928–1935 рр. – сенатор (II і III каденцій).

національних меншин, усувала гегемонію однієї нації над іншою. Насамперед, це порозуміння з «українською нацією, яка неповстриманно прямує до здійснення свого національного ідеалу – незалежної державности. Першим же кроком на цьому шляху є унормування стосунків з українською меншістю, що перебуває в Польщі» [141, с. 15].

Роздуми над проблемою національної ідеї В. Сальський продовжує у статті «Пророк національного визволення». Кожен пригноблений народ у найбільш кризовий період існування, перед загрозою цілковитої асиміляції чи знищення породжує символ – непересічну особистість, що уособлює історичну долю народу, об'єднує його у боротьбі за своє відродження. Для українців, підкреслює В. Сальський, таким пророком є Т. Шевченко. Аналізуючи творчість визначного поета, автор наголошує на винятковості його ролі у процесі українського націотворення. Кобзар з'явився в час тотального занепаду народного духу, зневіри, коли самому буттю нації загрожувала небезпека, своєю творчістю відродив національну душу, знайшов ключ до її найглибших підвалин. Автор вважав письменника уособленням самої України: «В його великому серці сконцентрувалося все сучасне і минуле нації, вся її недоля, всі її ідеали та змагання» [139, с. 5]. Своїми поезіями Т. Шевченко немов повертає народ до його славного героїчного минулого, із забуття відроджує образи славних лицарів – борців за волю, що самовіддано і жертовно виборювали самостійність України. Кобзар сформулював національну ідею: «В своїх творах Шевченко не тільки яскраво ставив перед нацією ідеал політичної волі, незалежності і запалював жагу боротьби за неї, але він ще плекав в нації традицію боротьби, героїчний дух; як раз ті прикмети національного характеру, що так властиві були нашому козацтву і без яких визволення нації єсть гарною мрією» [139, с. 6]. На думку В. Сальського, саме завдяки творчості Кобзаря, її популярності серед широкого загалу, на початку ХХ ст. український національний рух набув небачених масштабів. А героїчна і завзята боротьба під час Національної революції 1917–1921 рр. – безцінний моральний здобуток українського народу. Цими думками автор прагне відродити патріотичні почуття

своїх читачів, сказати, що перемога більшовизму – ще не остаточна поразка українців. Він наголошує: кількарічна збройна боротьба – це лише початковий етап довгого і нелегкого шляху до власної незалежності [139, с. 7].

Не оминув у своїх публікаціях В. Сальський і постать С. Петлюри. Вони були одностайними, щиро вірили у незалежність України і втілювали цю ідею на практиці. Взаємно поважали один одного. В. Сальський користувався значним авторитетом у С. Петлюри за свої звитяги на полі бою, військовий досвід і майстерність. Натомість сам був вірним соратником Головного отамана, цілковито підтримував його ідеї, кроки щодо створення Української армії. У своїх нарисах на сторінках часописів «Тризуб» і «За Державність»^{*} В. Сальський помітно героїзує постать С. Петлюри, називає його не диктатором, а «вождем з ласки Божої», «вибранцем свого народу» [127, с. 9, 10], що народився і виріс «в огні національної революції, в боротьбі за досягнення вічних ідеалів української нації» [128, с. 17], був покликаний втілити прагнення до незалежності. Він активно розвиває тезу про месіанство Генерального отамана, саможертвення на благо України. Одночасно помітне щире захоплення постаттю С. Петлюри, його роллю у відродженні українського війська («створив армію, що вкрила себе вічною славою» [128, с. 17]) та Національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. «Кристално чистий з боку морального, він фанатично був відданий ідеї української державности і в очах військ він був втіленням цієї ідеї. Він був фокусом, в якому концентрувалися найсвятіші почуття українського вояка, як фокус дзеркала, відбиваючи яскравим промінням любови до Батьківщини ці сконцентровані в ньому почуття. Він ще більше підносив почуття вояцтва до височини самопожертви і завзяття і скеровував енергію маси на надлюдські подвиги. Він тримав у своїх міцних і чистих руках серце та душу армії, як рівнож можна сказати, що він сам був серцем і душею армії», – саме таким бачив С. Петлюру В. Сальський [128, с. 16]. Після прочитання цих рядків

---

^{*} «За Державність» – збірник, присвячений історії українського війська. Виходив з 1929 р. під егідою Українського військово-історичного товариства у м. Каліші. На його сторінках в основному публікували спогади учасників Національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Відповідальним редактором збірника був полковник Михайло Садовський.

уява малює ідеальний образ ідеального вождя. Розуміючи значення справжніх лідерів і героїв у патріотичному вихованні та формуванні національної самосвідомості народу, В. Сальський своїми публікаціями сприяв перетворенню постаті визначного військового й політичного діяча на символ незламності, непереборності й нескореності української нації. Особливо важливі такі символи у кризові моменти існування народу. Генерал розумів, що смерть С. Петлюри, з яким чимало людей ототожнювали продовження боротьби за українську державність, – великий деморалізуючий чинник для емігрантів, особливо військових. Щоб не допустити цього, він прагнув своїми публікаціями з акцентом на пророцтві, месіанській ролі вождя, згуртувати залишки розпорошеної армії УНР, зберегти віру в перемогу, в успіх спільної боротьби. Автор усвідомлював, що «ім'я Петлюри, культ Петлюри – це величезна рушійна сила українського національного руху, це неминуча боротьба, це безоглядне прагнення до остаточної перемоги» [127, с. 11]. І такий психологічний маневр виявився доволі ефективним, оскільки згуртував українських вояків в еміграції, які активізували свою роботу щодо відродження національної державності.

Таким чином, публіцистика – невід'ємна складова громадської й політичної активності В. Сальського. Захоплення нею в інтелектуальних колах початку ХХ ст. стало певною даниною тогочасній суспільній моді. Журналістика була важливою складовою просвітницької діяльності, чи не єдиним дієвим способом популяризувати, донести ту чи іншу інформацію до громадськості, вплинути на рівень її національної свідомості. Активна публіцистична діяльність В. Сальського припадає на емігрантський період його життя, особливо на другу половину 1920-х років. Військовий міністр співпрацював з такими часописами як «Воля», «Габар», «Гуртуймося», «Тризуб», «За Державність», що виходили в Польщі, Австрії, Франції. Його дописи об'єднують національно-державницьку тематику, щира віра в успіх української справи. Проте головним лейтмотивом статей все ж є військо, його історія, а також вирішальна роль у боротьбі за незалежність України. Розвідки В. Сальського виявили неабиякий письменницький талант, аналітичність і

далекоглядність автора, а публікації на військово-політичну і військово-історичну тематику – глибокі знання з політології, теорії та практики військової справи. Його статті були покликані популяризувати українську національну ідею, зберегти й плекати в емігрантських колах віру в успіх української справи, а також спонукати до активної роботи в цьому напрямі. Попри пропагандистський характер деяких публікацій В. Сальського, вони відіграли важливу роль у розвитку культурно-просвітницького й національного життя українців в еміграції.

4.2. Наукова праця

У першій половині ХХ ст., у період доленосних історичних змін, насичений бурхливими подіями: війнами, політичними протистояннями, змінами режимів, зростає зацікавлення історичними наративами. Чимало громадських, політичних та військових діячів, усвідомлюючи, у який важливий час їм довелось жити, прагнуть долучитися до історії. Вони є авторами різного роду мемуарної літератури, у яких відображають події, очевидцями яких були.

Захоплення В. Сальського наукою своїм корінням сягає ще часів навчання в Петербурзькій академії Генштабу. Відомо, що його кваліфікаційне дослідження «Значення місцевості у сучасному бою» тоді отримало високу оцінку професорів М. Юнаківа* та А. Андрогського і навіть було опубліковане у збірнику кращих робіт випускників цього навчального закладу [76, с. 102–103].

Збереглися дуже цінні нотатки, які уможливають схарактеризувати В. Сальського як науковця. Це – критичні зауваження на книгу його сучасника М. Капустянського, який також брав активну участь у бойових діях проти більшовиків на території України у 1919 р. Написані у червні 1922 р., вони є

---

*Юнаків Микола Леонтійович (1871–1931) – український військовий та громадсько-політичний діяч, генерал-полковник. Крім військової кар'єри значну увагу приділяв науковій і викладацькій роботі. Досліджував історію Північної війни, особливо воєнні операції шведської армії на українських землях у 1708–1709 рр. В 1907 р. після успішного захисту дисертації («Похід Карла XII в Україну в 1708–9 роках»), був призначений екстраординарний професором у Воєнній академії Генштабу в Петербурзі. Згодом очолював кафедру російської воєнної історії.

своєрідною рецензією на дослідження «Похід Українських Армій на Київ – Одесу в 1919 році (Короткий воєнно-історичний огляд)». Більшість зауважень В. Сальського стосуються тих чи інших тверджень М. Капустянського про дії Запорізької групи армії під час боїв на Проскурівському напрямі.

Водночас спогади ілюструють авторське розуміння методології історії. В. Сальський усвідомлював важливість цієї наукової галузі в переломні моменти життя суспільства, народу, людства загалом. Адже вона дозволяє не лише встановити причинно-наслідкові зв'язки подій і процесів, зрозуміти їх суть, природу соціальних чи політичних рухів, ідеологій, а й виконує важливу для соціуму прогностичну функцію. Також у спогадах В. Сальський неодноразово наголошував на основних принципах, яких неодмінно повинен дотримуватися будь-який історик. Особливо важливим він вважав принцип об'єктивності. Тим паче при дослідженні військової проблематики, бо «воєнна історія єсть власне основне джерело воєнних знань» [113, с. 123–124]. Найскладніше, за твердженням В. Сальського, писати історію тоді, коли автор є безпосереднім учасником подій, які висвітлює. За таких умов дотримуватись принципу об'єктивності викладу дуже складно. Автор завжди буде певною мірою упереджений. А тим паче, якщо він відповідальний за прийняття доленосних рішень у ході бойових дій. У своїх спогадах В. Сальський критикує М. Капустянського саме за надто суб'єктивні твердження, крайню деталізацію подій і відсутність загальної картини, подекуди помилковість зроблених висновків [113, с. 124].

На думку В. Сальського, для того, хто вивчає історію, головним є «об'єктивно змалювати все, як було насправді: на підставі яких даних приймалось те чи інше рішення, яка обстановка була в дійсності, як дане рішення провадилось і до чого привело» [113, с. 123]. У військовій історії дослідникові слід обмежитися лише констатацією фактів, в жодному разі не осуджуючи і не схвалюючи. Історик насамперед повинен бути неупередженим та відкинути будь-які симпатії / антипатії, суб'єктивний досвід при оцінці подій, політиків, військових діячів тощо, залучивши при цьому якнайбільшу кількість

джерел, що висвітлюють проблему різнобічно і максимально всеохоплююче. Коли ж дослідник зіткнувся із браком матеріалів, то, за твердженням В. Сальського, повинен «обмежитись лише викладом усталених фактів».

Якщо автор при цьому робить наукові висновки, то повинен дотримуватись певних умов, щоби позбутися суб'єктивізму й упередженості. На думку В. Сальського, висновки у науковому дослідженні поділяються на два види: 1) зроблені на основі всеохоплюючих і різнобічних джерел, детально перевірених даних; 2) такі, що базуються на неповних даних, але є необхідними для більш загального, контекстуального розуміння подій і процесів.

Обов'язковим елементом будь-якого історичного твору, що підкреслював його науковий характер, В. Сальський вважав примітки. Цьому елементу історичної праці він приділив особливу увагу. Вони дозволяють конкретизувати інформацію, розглянути альтернативний до авторського погляд на події, розширити історичне тло процесів і явищ тощо. Натхненний лекціями свого учителя ще з Воєнної академії Генерального штабу, генерал-полковника М. Юнаківа, постійно наголошував на особливій важливості приміток у науковому дослідженні. У спогадах В. Сальський цілковито підтримав твердження М. Юнаківа про пріоритетність цього елементу історичного твору, його винятковість в об'єктивному висвітленні подій: «примітки з посилками на підстави висновків і оцінок (які можуть бути суперечні) часто мають більше наукове значення і мають більше місця, ніж самий виклад» [113, с. 123]. Такий підхід до написання історичного твору посилює відповідальність у роботі дослідника, застерігає від поспішних і не завжди достатньо аргументованих висновків, водночас полегшує наукові пошуки послідовників, які у світлі нових джерел можуть конкретизувати чи навіть спростовувати думки попередників. Увага до приміток також на користь майбутньому читачеві наукового твору. Вони вберігають від безоглядної довіри автору, його оцінок подій чи явищ, спонукаючи до критичного осмислення матеріалу та самостійних виважених висновків.

Саме ці недоліки історичного дослідження, на думку В. Сальського, характерні праці М. Капустянського. Розмірковуючи над тим, яку позицію обрав автор, він зауважує, що все ж «активний учасник переміг історика». Тому, незважаючи на історичне значення, твору притаманний хибний суб'єктивізм. Щодо цього В. Сальський зауважив: «Як у активного учасника, у автора склались під час його діяльності деякі враження і погляди (помилкові через незнання всієї обстановки на місцях); але як історик автор не зміг в деяких випадках зібрати всі приступні йому дані і прийти до інших поглядів, себто відмовитись від того, що в ньому вже твердо уклалося» [113, с. 124].

Щире зацікавлення Володимира Петровича історичною наукою знайшло відображення і в низці його публіцистичних праць. Так, у статті «Про оборону наших північних кордонів», він виступає знавцем історії військового протистояння Франції та Німеччини, зокрема детально аналізує збройні конфлікти цих країн від середньовіччя до Першої світової війни. У статті «Старі мрії і нові пісні» проявляється інтерес В. Сальського до історії Польщі, зокрема періоду I-ї Речі Посполитої, коли українські, білоруські й литовські землі увійшли до складу цього державного утворення. Він з наукових позицій намагається проаналізувати доцільність і актуальність пропагування у сучасних міжнародних політичних відносинах т. зв. ягеллонської ідеї, про що детальніше йшлося вище. Цікавиться й іншими історичними подіями, зокрема битвою українців з турками під Віднем 1683 р. [133, с. 5].

Зрештою, В. Сальський не лише мав власне розуміння методології історії, він спробував здійснити свій вклад в історичну науку.

Зрозуміло, що, обіймаючи посаду міністра військових справ, він змушений був вирішувати нагальні державні справи, а тому часу на повноцінну наукову роботу було вкрай мало. Однак В. Сальський розумів необхідність збереження для майбутнього пам'яті про події Української національної революції 1917–1921 рр., особливо неупередженого погляду на них. В. Сальський надавав великої ваги історичним джерелам під час написання наукового дослідження. Вважав головним завданням ученого залучити якомога більше матеріалів,

здійснити усесторонній, максимально об'єктивний аналіз подій, процесів і явищ. Тому свої проби на науковій ниві зосередив саме у царині джерелознавства. В. Сальський* спільно з генералом П. Шандруком видав збірку оперативних документів Штабу Армії УНР під назвою «Українсько-московська війна 1920 року в документах», що побачила світ 1933 р. у друкарні НТШ у Львові. У книзі вміщено документи виразно обмеженого хронологічного відтинку – літо – осінь 1920 р. Вони охоплюють події в Україні після повернення Армії УНР із «зимового походу» (6 травня 1920 р.), період спільних операцій з військами Другої Речі Посполитої до поразки, переходу за р. Збруч та інтернування на території Польщі (21 листопада 1920 р.). Такий підбір матеріалів, очевидно, пов'язаний з тим, що саме ці документи набули чинності під час перебування В. Сальського на посаді міністра військових справ. Більшість із них вдалося офіційними / неофіційним особам перевезти на польські землі після переходу кордону. У передмові до книги В. Сальський зауважив, що робота над укомплектуванням джерел була тривалою і кропіткою. Зокрема він писав: «Збірка і впорядкування цих документів тривала кілька років, бо приходилося їх збирати з ріжних справ (т. зв. «діла») ріжних штабів і від окремих осіб, яким за надіслання документів належить подяка та щире признання. Малося на увазі зібрати всі документи, що містили дані про ворога, свої сили й засоби, оцінку Армійським Командуванням ситуації та його оперативні накази, директиви, зарядження і т.п.» [90, с. І]. Особливу історичну цінність мають розвідувальні дані окремих частин армії УНР, зокрема Запорізької, Волинської, Київської, Херсонської дивізій та інших військових підрозділів.

Водночас В. Сальський наголошує на відсутності цілого масиву джерел, які просто втратили під час військових дій чи відступу на територію Польщі. Це директиви Головного отамана, Ради Міністрів й Начальної команди польських військ до Командування Армією УНР, щоденник воєнних дій, дані про морально-психологічний стан вояків тощо.

---

* В. Сальський був редактором видання, а також автором передмови до нього.

У передмові генерал окреслив головні завдання, які упорядники передбачали реалізувати під час впорядкування цього видання. По-перше, «врятувати документи від руйнуючого діяння часу (вицвітання, тління паперу і т.п.)». Він усвідомлював, що несприятливі матеріально-побутові умови перебування на еміграції (брак відповідного приміщення, недотримання температурного режиму, вологості, зміна локацій) часто були ключовим фактором, що прискорював фізичне руйнування джерел. Тому видання запобігало остаточному знищенню документів. Друге завдання, яке прагнули реалізувати упорядники, – заохотити колишніх військових чи цивільних осіб, яким вдалося зберегти якісь матеріали про хід воєнних дій в Україні, оприлюднити їх. Також спонукати до видання дивізійні, полкові, курінні збірники документів. Адже їх значення для майбутніх дослідників воєнної історії було б безцінним. Третє завдання, яке реалізували видавці, – популяризація документів, оприлюднення їх перед широким загалом. Це дозволило б кожному, хто цікавиться історією, не перебувати у полоні чийось суджень, насамперед авторів наукових творів чи спогадів, а сформувати власне неупереджене бачення проблеми, події чи явища. На думку В. Сальського, доступ до першоджерел у перспективі також спонукатиме учасників подій 1917–1921 рр. писати власні мемуари, базуючись на офіційних документах, що певною мірою гарантуватиме дотримання принципу об'єктивності при викладі фактів. Водночас генерал зауважив, що чи не найбільша проблема його сучасників – бути неупередженим під час оцінювання подій, стратегій і тактик командування: «Відомо, що найтяжче писати історію тим, що робили її, і, на жаль, доводиться ствердити, що властива кожній воєнно-історичній праці критична аналіза подій та поступовання учасників цих подій розростається внаслідок понесеної поразки до необмежених розмірів, до бажання всіх і все ганити» [90, с. II]. Загалом видання повинно було спонукати дослідників до більш детального вивчення окремих аспектів Української революції та українсько-більшовицького протистояння.

Збірник укладено за хронологічно-проблемним принципом. Документи згруповано у шість розділів. Для полегшення роботи з матеріалами на початку кожного розділу читачеві запропоновано схему й опис загального тла воєнних подій, а також короткий огляд військової операції, якій присвячено документи. Збірник також містить покажчики: іменний, географічний та військових одиниць і частини. Видання доповнене різноманітними таблицями, схемами бойових дій та розташування військових підрозділів, їх передислокації під час операцій.

Оригінали опублікованих документів передали на зберігання у Бібліотеку імені С. Петлюри в Парижі. Варто зауважити, що це видання отримало чимало схвальних відгуків у наукових колах діаспори.

Таким чином, зацікавлення В. Сальського військовою історією сягає ще часів навчання у Військовій академії Генерального штабу. свої проби на науковій ниві він зосередив у галузі джерелознавства, оскільки великої ваги під час написання праць, особливо з військової історії, надавав історичним джерелам. Спільно з генералом П. Шандруком В. Сальський зібрав, упорядкував і видав збірку оперативних документів Штабу армії УНР під назвою „Українськомосковська війна 1920 року в документах”, що побачила світ 1933 р. у друкарні НТШ у Львові. Щире зацікавлення В. Сальського історичною наукою знайшло відображення також і у низці його публіцистичних праць („Про оборону наших північних кордонів”, „Старі мрії і нові пісні”).

4.3. Участь в організації громадського життя українців в діаспорі

Попри зайнятість на державній посаді, В. Сальський проводив доволі активне громадське життя. Він підтримував діяльність різних емігрантських організацій – молодіжних, жіночих, військових, оскільки вважав їх важливими осередками гуртування українців за кордоном, збереження культурних традицій, звичаїв і цінностей українського народу поза межами Батьківщини. Долучався до пропаганди національної культури, мови, адже вважав, що лише так можна сформувати у світової громадськості позитивне уявлення про рідну націю.

Одним із головних напрямів своєї діяльності В. Сальський вважав комеморативні практики, особливо в середовищі колишніх солдат. Генерал щиро вірив, що перебування на чужій території тимчасове, а згуртованість і консолідованість українців на всіх рівнях державного і громадського життя – запорука відновлення Української держави. В. Сальський всіляко долучався до емігрантського життя, навіть коли ще працював на будівництві і не обіймав посади в державному апараті. Він взяв активну участь у I-му З'їзді української еміграції в Польщі, що проходив у Варшаві 15–18 серпня 1923 р. Зокрема, був обраний головою Президії з'їзду. У своєму привітальному слові В. Сальський висловив надію, що цей захід закладе міцні підвалини до консолідації еміграції «в ім'я культурно-національного і державного об'єднання» поневоленої України [193, с. 138]. Генерал також відіграв не останню роль у створенні Українського центрального комітету (УЦК), що був покликаний займатися питаннями репрезентації української еміграції за кордоном. В. Сальський навіть очолив один із структурних підрозділів цієї організації – секцію Інтернованих [31, арк. 115–123]. Під час голосування він отримав найвищий вотум довіри серед присутніх: за його кандидатуру проголосували 51 з 53 делегатів [168, с. 13].

Згодом, очоливши Міністерство військових справ ДЦ УНР в екзилі, генерал також брав активну в емігрантському житті. Завжди був присутній особисто на різного роду святкуваннях і заходах, які влаштовували українські організації, або надсилав свої привітання. Зокрема привітав учасників V-их загальних зборів Товариства вояків армії УНР в Польщі, які відбулися 18 вересня 1927 р. в Українській станиці в м. Каліші [209, с. 90]. В. Сальський намагався долучатися до всіх заходів, що організовували емігранти в Каліші, адже з часу створення станиці він був головою її правління (згодом на цій посаді міністра змінив В. Куш). Так, у липні 1928 р., не маючи змоги бути присутнім особисто, генерал надіслав вітальну телеграму Товариству вояків армії УНР з нагоди урочистого посвячення прапора організації [153, с. 129]; у квітні 1929 р. привітав учасників чергових загальних зборів цього Товариства [174, с. 88].

Також підтримав вітальним словом присутніх на V-ій конференції української еміграції в Румунії (14–16 вересня 1928 р., Бухарест) [182, с. 124].

Того ж року В. Сальський особисто взяв участь у двох святкуваннях – 10-их роковин проголошення незалежності УНР та антигетьманського повстання і створення Директорії. Перший захід відбувся у Каліші 22 січня [187, с. 79–80]. В. Сальський виступив на урочистій академії з нагоди святкування з промовою, у якій наголосив на вирішальній ролі армії у подіях, які відбулися на початку 1918 р. Він зауважив, що українське військо, сформоване в «обставинах боротьби і революційного хаосу», все ж на своїх плечах винесло головний тягар боротьби. Оцінюючи виняткове значення армії у житті народу, у змаганнях за соборну і самостійну державу, міністр наголосив, що саме ця структура «зв'язала наше героїчне минуле з світлим майбутнім» [160, с. 7]. На армію В. Сальський покладав головні надії і сподівання у подальшій боротьбі за національну ідею. І вважав найголовнішим завданням підтримати її бойовий дух, віру у свої сили, переконання і перемогу. Ці думки від підтвердив такими словами: «наше вояцтво лишилося вірним прапором, під якими боролосся, і ця вірність знов таки свідчить про велику внутрішню моральну силу його; вояцтво не тільки не втратило волі до боротьби і віри в остаточну перемогу, а воно ще більше загартувалося в непримиренній, гострій, некомпромісовій ненависті до Москви, якою-б вона не була» [160, с. 9]. 15 листопада 1928 р. у Варшаві генерал взяв участь у другому заході – урочистій академії з нагоди 10-ї річниці повалення влади гетьмана і створення Директорії. Він також виступив із промовою, у якій підкреслив історичне значення антигетьманського повстання як вияву високого рівня національної свідомості українського народу [175, с. 127].

Більшість таких заходів були спрямовані на підтримання бойового духу колишніх вояків і віри в успіх української справи. У лютому 1930 р. В. Сальський взяв участь в урочистостях з нагоди святкування 10-ліття створення 6-ої Січової Стрілецької дивізії. Зокрема, він був присутній на поминальній панахиді за полеглими козаками і старшинами. У своєму

вітальному зверненні з нагоди ювілею генерал згадав славу і героїчну історію цього збройного підрозділу. Водночас наголосив, що найбільшим здобутком дивізії є те, що вона продовжує існувати в нових умовах і надалі втілює ідею самостійності. Завершуючи промову, міністр вкотре висловив переконання неминучості подальшої боротьби з більшовиками: «Події йдуть на зустріч вам і незабаром матимете ви можливість пов'язати живу традицію вашої минулої боротьби з боротьбою прийдешньою» [185, с. 16].

В. Сальський привітав учасників VII-го чергового з'їзду Товариства бувших вояків армії УНР у Франції (19–31 грудня 1935 р., Париж) [27, арк. 015-0; 151, с. 4]. Він не оминув своєю увагою і X-й з'їзд, що відбувався 31 грудня 1938 р. – 1 січня 1939 р. в Парижі. Як почесний гість і голова, В. Сальський взяв участь у роботі VIII-го з'їзду Союзу бувших українських старшин у Чехії, який проходив 22 січня 1939 р. у Празі [184, с. 4]. Там же і того ж місяця разом з А. Лівіцьким побував на конференції уряду УНР з діячами Української радикально-демократичної партії (УРДП) [111, с. 162].

Особливо шанобливо ставився до відзначення пам'ятних дат в житті С. Петлюри. Він щиро поважав Головного отамана, вважав його символом боротьби українського народу на еміграції. Тому вбивство С. Петлюри у травні 1926 р. стало важким ударом для В. Сальського*. Генерал був одним із ініціаторів (разом з А. Лівіцьким та О. Ковальським) проведення траурного засідання з приводу смерті Головного отамана, яке відбулося 26 червня 1926 р. у Варшаві в приміщенні Будинку техніків (на вул. Чацького) [32, т. 16, арк. 260]. Згодом очолив Головну управу Товариства захисту імені С. Петлюри, заснованого у грудні того ж року. Ця організація займалася збором і підготовкою матеріалів для судового процесу над С. Щварцбардом [30, арк. 571; 32, т. 16, арк. 424; 33, арк. 113]. Особливо її цікавили документи (державні

---

*За агентурними даними радянської розвідки В. Сальський навіть закликав соратників С. Петлюри до кривавої помсти за його смерть. Цю думку генерал озвучив після повернення з Парижу на нараді вищого військового керівництва УНР у Варшаві 25 червня 1926 р. [206].

акти та свідчення) щодо єврейського питання в УНР та особистої позиції С. Петлюри [30, арк. 839–843].

Під час процесу над вбивцею, агентом ОДПУ С. Шварцбардом, генерал перебував у Парижі. Він повинен був свідчити в суді проти обвинуваченого, адже знав усі нюанси єврейських погромів в Україні в 1919–1920 рр., роль С. Петлюри в них, а тому міг спростувати оборонну стратегію С. Шварцбарда. В. Сальський дуже скурпульозно готувався до слухання, вивчав деталі справи. Однак через домовленість адвокатів йому так і не довелося свідчити [96, с. 237].

У 1936 р. генерал активно долучився до підготовки урочистого відзначення загибелі С. Петлюри. Зокрема, В. Сальський очолив Ділову комісію Комітету для вшанування 10-ої річниці смерті святої пам'яті Головного отамана військ УНР Симона Петлюри, яка була покладено відповідальною за організацію всіх заходів. До складу Комісії також увійшли професор Р. Смаль-Стоцький та генерал М. Безручко [164, с. 31]. Вона повинна була видати основні твори С. Петлюри, серію поштівок із зображенням Головного отамана, його посмертної маски та визначних місць, пов'язаних із життям тощо [169, с. 31–32]. Комісія також заснувала літературну нагороду імені С. Петлюри, яку мали присуджувати за кращий поетичний чи прозовий твір про життя отамана чи події, учасником яких він був. В. Сальський (разом із В. Прокоповичем, М. Славінським, Н. Холодною та А. Крижанівським) увійшов до складу спеціального журі, що оцінювало подані на конкурс літературні твори [186, с. 32].

Генерал всіляко активно підтримував громадське й культурне життя українців у діаспорі, заснування різних організацій, товариств тощо. Та й форми підтримки були різними – фінансова, участь у торжествах і навіть просвітницька діяльність. Наприклад, у 1930 р. В. Сальський погодився прочитати реферати на засіданнях новоствореної академічної організації – корпорації «Запоріжжя». Товариські сходини її членів відбувалися щосуботи у Варшаві. Відомо, що на одному з таких зібрань 22 березня генерал виступив із рефератом на тему «Червона збройна сила на Україні» [210, с. 22–23]. 12 лютого 1930 р. у Варшаві

як почесний гість взяв участь у відкритті курсів українських сестер-жалібниць. Цей захід відбувся з ініціативи корпорації «Запоріжжя» та Союзу емігранток у Польщі. У своїй промові В. Сальський наголосив на винятковій важливості таких курсів, адже вони є ще одним свідченням патріотизму не лише українського жіноцтва, а й громади загалом. Це спосіб активної підтримки армії, який, на думку генерала, вояцтво повинно належно оцінити [210, с. 23].

У травні 1932 р. В. Сальський виступив ініціатором святкування 60-літнього ювілею Богдана Лепкого. Він очолив спеціальний комітет для вшанування відомого українського письменника і громадського діяча. Комітет вирішив, що найкращим подарунком для ювіляра стане можливість здійснити подорож до Швеції для завершення літературних задумів і планів. Тому звернувся до української громади за кордоном із закликом долучитися до збору коштів, необхідних для здійснення поїздки [176, с. 55].

В. Сальський був активним функціонером громадських організацій, що об'єднували українських емігрантів, особливо військову старшину. Так, у лютому 1921 р. у м. Ченстохова разом з М. Капустянським, В. Сінклером, М. Удовиченком, В. Петрівим, В. Євтимовичем та іншими старшинами колишньої армії УНР він заснував Українське військове товариство (далі – УВТ). В. Сальський також очолив цю таємну конспіративну організацію, що мала на меті об'єднати українських військових у боротьбі за відновлення національної держави. Лише за три місяці діяльності вона згуртувала у своїх лавах 189 осіб [32, т. 1, арк. 233–235].

В. Сальський був членом правління заснованого 1924 р. у Варшаві Товариства бувших вояків армії УНР. До складу організації увійшла більшість членів УВТ, а П. Шандрук взагалі вважав її правонаступницею ліквідованого 1922 р. товариства [123, с. 99–100]. Це об'єднання мало на меті зберегти залишки Української армії на території Польщі [29, арк. 590–591]. Генерал через своїх агентів також ініціював створення аналогічних товариств в інших країнах, де проживала українська діаспора. І невдовзі функціонувала ціла мережа організацій, що репрезентували інтереси колишніх українських військових.

Та, напевне, найбільшим здобутком В. Сальського на громадській ниві стало створення Українського військово-історичного товариства (УВІТ). Ідея його виникнення зародилася ще від перших днів існування незалежної Української держави. Вище військове керівництво надавало важливого значення просвітницькій діяльності серед вояків. Для її належної організації за часів правління гетьмана П. Скоропадського у складі Головного управління Генштабу функціонувала спеціальна Військово-історична комісія, завданням якої було збирання, комплектування, обробка важливих документальних джерел щодо подій і битв Першої світової війни. Вона, зокрема, займалася впорядкуванням документів Південно-Західного та Румунського фронтів [287, с. 59]. Очолив цю структуру колишній професор Петербурзької академії Генштабу генерал-лейтенант М. Головин*. Він згуртував для роботи в комісії визначних військових діячів, зокрема генералів В. Сінклера, О. Галкіна, полковника М. Капустянського тощо. Одним із його співробітників був і В. Сальський. Очевидно, полковник ще з часу роботи у Військово-історичній комісії зрозумів виняткову важливість історичних джерел у військово-наукових дослідженнях [277, с. 103].

Тому, обійнявши посаду міністра військових справ УНР, В. Сальський активно протегував створення Українського військово-історичного товариства. Своєрідним поштовхом до вирішення питання стали особливості тогочасної політичної ситуації. Оскільки радянська влада активно застосовувала ідеологічну пропаганду на підконтрольних їй територіях, а одночасно на

---

*Головин Микола Миколайович (1875–1944) – військовий діяч першої половини ХХ ст. Генерал-поручник Армії УНР. Освіту здобув у Пажеському корпусі в Петербурзі (1893) та Миколаївській академії Генерального штабу (1900). Згодом служив у 2-й та 37-й піхотних дивізіях, Варшавській фортеці. Паралельно займався наукою, від 1908 р. – професор академії Генштабу. Під час Першої світової війни був начальником штабу Румунського фронту, брав участь у Брусиловському прориві. З початком революції активно сприяв українізації частин російської армії, а після більшовицького перевороту восени 1917 р. продовжив службу в українській армії. За часів гетьманату брав участь у розробці плану відновлення регулярної української армії, очолював Військово-історичну комісію, був співробітником журналу «Науково-військовий вісник». На початку 1919 р., після встановлення влади Директорії, перейшов на сторону білогвардійців. Брав участь у роботі урядів А. Денікіна й О. Колчака, зокрема обіймав посаду начальника штабу армії О. Колчака. У 1920 р., після поразки білої армії, емігрував у Францію, де займався науковою і педагогічною діяльністю.

шпальтах прорадянських чи інших (що не поділяли позицію Директорії) видань, з'явилося чимало публікацій, які доволі необ'єктивно, навіть заангажовано, висвітлювали тогочасні події, у військових і державних колах виникла думка щодо необхідності створення інституції, яка б документально фіксувала перебіг воєнних дій. Згодом ці матеріали можна було б використати для написання історії Української революції. Одним з ініціаторів та активних промоторів створення УВІТ став військовий міністр В. Сальський. На жаль, немає детальної інформації, хто займався організаційними питаннями. Відомо лише, що 5 серпня 1920 р. В. Сальський затвердив статут Українського військово-історичного товариства, у розробці якого взяли участь генерали С. Дядюша, С. Дельвіг, В. Сінклер, М. Юнаків та начальник Воєнно-історичного відділу Генштабу М. Обідний [301, с. 35]. Про це генерал повідомив своїм наказом № 216 від 14 серпня 1920 р. [40, арк. 229]. Новостворена організація функціонувала при Міністерстві військових справ УНР. Товариство мало на меті «досліджувати рідну історію і особливу її галузь – військову історію». Основними завданнями, задекларованими у Статуті, був збір найрізноманітніших матеріалів з військової історії як сьогодення, так і минулих епох (документи, малюнки, світлини, предмети матеріальної культури). Одночасно для їх зберігання УВІТ мало засновувати книгозбірні, музеї та архіви, видавати збірники історичних джерел, праці, а для популяризації історичних знань організувати публічні лекції, курси, екскурсії, археологічні розкопки, урочистості з нагоди важливих історичних подій, вистави тощо [40, арк. 230]. Як засновники Статут товариства підписали: генерал В. Сінклер, генерал-хорунжий С. Дядюша, генерал-поручник О. Галкин, підполковник А. Кмета, поручники М. Падалка та М. Іванів-Ганчук, віцедиректор Державного військово-історичного музею М. Обідний тощо. Одним із засновників УВІТ був і полковник В. Сальський [40, арк. 231].

Територіальні рамки діяльності новоствореного товариства охоплювали Україну та землі за її межами (очевидно етнічні українські території та місця компактного проживання української діаспори – Д.К.), а безпосереднім осередком мало бути місце перебування уряду УНР. У перспективі товариство повинно було розширити територію своєї діяльності, охопивши всі місцевості, де проживали українці, засновуючи при цьому автономні філії [86, с. 10].

Дійсним членом УВІТ могли стати «всі дорослі особи обох полів що в той чи іншій спосіб виявили свою прихильність до історії і історичних студій, відзначились своїми працями і внесли річний членський внесок в розмірі п'ятсот карбованців і одноразовий при вступі в розмірі шістьсот карбованців». Їх обирали на загальних зборах товариства після обов'язкової рекомендації двома дійсними членами. Крім того, були ще почесні та члени-співробітники УВІТ. Першими обирали осіб, які прославилися науковими дослідженнями в галузі історії або здійснили значні грошові пожертви на розвиток товариства (не менше 25 тис. карбованців одноразово). Співробітниками могли стати ті, хто цікавився історією України, відзначився перед УВІТ працею зі збору джерельних матеріалів або пожертвами цінних документів [40, арк. 230 зв.].

На жаль, на початках товариству так і не вдалося розгорнути активну діяльність. Цьому завадила активізація на українсько-більшовицькому фронті, втрата УНР своїх позицій, вимушений перехід на територію Польщі, втрата фінансової підтримки з боку уряду. Однак, опинившись у таборах для інтернованих, члени-засновники УВІТ не полишили задуму розвивати військову історію. Вони надавали перевагу індивідуально-дослідницькій роботі, організовували гуртки, засновували часописи, які часто виходили як самвидав, всіляко популяризували воєнно-історичну тематику [277, с. 105–106]. Урешті-решт, у січні 1925 р., за активного сприяння В. Сальського, який тоді очолював Управу Української станиці в Каліші, з ініціативи генералів А. Вовка, В. Змієнка, полковника М. Садовського та інших військових командирів були скликані установчі збори, які відродили діяльність УВІТ [173, с. 201]. Товариство остаточно легалізувало діяльність лише у березні 1926 р., коли польська влада затвердила його статут [173, с. 202]. Генерал В. Сальський, як міністр військових справ, зосередився в основному на державній політиці, хоча й надалі опікувався діяльністю УВІТ неофіційно, час від часу публікувався у часописах, які видавала ця організація.

Перебуваючи на еміграції, В. Сальський усвідомлював необхідність просвітницької роботи з населенням, зокрема підвищення рівня його національної свідомості і збереження віри в успіх побудови української держави. У цей час чимало політичних і військових діячів у різних містах, де

концентрувалася українська еміграція, виступали з доповідями і лекціями на державно-історичну тематику. Найбільше їх відбулося у Франції, де перебувала значна кількість українських емігрантів, а з жовтня 1924 р. там мешкав С. Петлюра. Він же започаткував у Парижі видання тижневика «Тризуб». В. Сальський, попри зайнятість на посаді міністра, надавав великої ваги просвітницькій роботі. Разом з такими громадськими й політичними діячами, як М. Славінський, П. Андрієвський, Л. Чикаленко, О. Лотоцький, О. Удовиченко, генерал читав публічні лекції для української громади у Франції [321, с. 108].

Важливою складовою громадського життя В. Сальського стала фінансова підтримка різних заходів та акцій українських емігрантів. Так, у 1933 р. він відгукнувся на заклик Музею Визвольної боротьби України в Чехословаччині, який організував збір коштів на будівництво Українського дому в Празі, ставши одним із перших жертводавців [188, с. 60–61].

Таким чином, В. Сальський активно підтримував громадське життя українських емігрантів: сприяв різним організаціям у заснуванні та функціонуванні, особливо тим, що об'єднували у своїх лавах колишніх військових, долучався до пропаганди національної культури, мови. Найбільшим його здобутком у цій сфері стало створення у 1920 р. Українського воєнно-історичного товариства (УВІТ). Ця організація мала на меті всіляко сприяти й ініціювати дослідження в галузі військової історії, особливо часів Національної революції 1917–1921 рр. Тому головним її завданням був збір, опрацювання і зберігання найрізноманітніших матеріалів із військової історії як сьогодення, так і минулих епох. Новостворена організація функціонувала при Міністерстві військових справ УНР. Організація відновила свою діяльність лише 1925 р. у м. Каліш за активного сприяння В. Сальського, який тоді очолював Управу Української станиці.

Висновки до Розділу 4.

Значну увагу В. Сальський приділяв публіцистиці. Військовий міністр співпрацював з такими часописами, як „Воля”, „Табір”, „Гуртуймося”, „Тризуб”, „За Державність”, що виходили в Польщі, Австрії, Франції. Його дописи об'єднує національно-державницька, військово-політична та

військовоісторична тематика. Статті В. Сальського розкрили неабиякий письменницький талант, аналітичність і далекоглядність автора, а публікації на військовополітичну і військово-історичну тематику – глибокі знання з політології, теорії та практики військової справи. У розвідках автор намагався привернути увагу читачів до актуальних суспільно-політичних проблем українського державотворення і міжнародного становища УНР.

Наукова праця В. Сальського пов'язана із джерелознавством – спільно з генералом П. Шандруком він зібрав, упорядкував і видав збірку оперативних документів Штабу армії УНР під назвою „Українськомосковська війна 1920 року в документах”, що побачила світ 1933 р. у друкарні НТШ у Львові. У книзі вміщено документи виразно обмеженого хронологічного відтинку. Вони охоплюють події в Україні після повернення армії УНР із „зимового походу” (6 травня 1920 р.) до переходу її за р. Збруч та інтернування на території Польщі (21 листопада 1920 р.).

В. Сальський підтримував громадське життя українських емігрантів. Особливої ваги він надавав комеморативним практикам у військовому середовищі. З-поміж таких заходів, що проводили в емігрантських колах, були: I Український емігрантський з'їзд (1923), V конференція української еміграції в Румунії (1928), 10-ті роковини проголошення незалежності УНР та антигетьманського повстання і створення Директорії (1928), загальні збори Товариства вояків армії УНР в Польщі та Товариства колишніх вояків армії УНР у Франції, Союзу колишніх українських старшин в Чехословаччині тощо. Шанобливо В. Сальський ставився до відзначення пам'ятних дат з життя С. Петлюри, адже вважав його символом боротьби українського народу на еміграції. Значним його здобутком стало створення у 1920 р. Українського воєнно-історичного товариства (УВІТ).

ВИСНОВКИ

1. В. Сальський – нетиповий представник національної військової еліти періоду Української революції 1917–1921 рр. Український патріот, прихильник ідеї самостійності, яку послідовно втілював протягом усього свого життя. Водночас В. Сальський – кадровий офіцер, який завдяки фаховій освіті й підготовці, досвіду участі в бойових діях під час Першої світової війни, мав необхідні знання і досвід для керівництва великим збройним формуванням. На початку Української революції активно долучився до українізації підрозділів Російської армії. Після встановлення Гетьманату, як противник монархістської ідеології, зосередив свою діяльність на розбудові системи військової освіти. Зокрема дуже швидко українізував науковий відділ Головної шкільної управи, який очолював у 1918 – на початку 1919 рр.

2. За часів Директорії очолив один з найбільших підрозділів армії УНР – Запорізьку групу. Під його керівництвом цей військовий підрозділ відіграв провідну роль у боротьбі проти більшовиків улітку 1919 р., зокрема у Проскурівській і Жмеринській операціях, визволенні м. Київ. І навіть конфлікт із колишнім керівником запорожців П. Болбочаном не зменшив його авторитет серед вояків, який він завоював з перших днів командування. В. Сальський зумів за кілька місяців не тільки здобути беззаперечну підтримку бійців, а й перетворити ввірений йому підрозділ на одну з найбільш боєздатних військових частин армії УНР. Під час боїв у червні – серпні 1919 р. він проявив неабиякий хист стратега й тактика. Іноді, діючи всупереч наказам вищого керівництва, вмів обстоювати свої переконання. Справжній лідер і командир, наділений такими рисами, як патріотизм, чітка життєва позиція, рішучість, цілеспрямованість, самовідданість, впевненість, принциповість, виваженість, В. Сальський щиро опікувався своїми підлеглими, вважав людський фактор головною запорукою реалізації поставлених перед запорожцями завдань. Під його умілим керівництвом Запорізька група відіграла вирішальну роль у звільненні від більшовицьких загонів значної частини Правобережної України

влітку 1919 р. Однак апогеєм боротьби було звільнення від більшовицьких загонів Києва 30–31 серпня 1919 р.

3. Своєрідним визнанням вагомих здобутків запорожців стало призначення В. Сальського командувачем Дієвої армії, проте розвинути свій професіоналізм на цій посаді він так і не зумів. На заваді став конфлікт підрозділів УНР з денікінськими військами, непорозуміння з галицькими частинами, війна на два фронти, катастрофічна внутрішня ситуація в державі. Та найбільшим ворогом української армії стала епідемія тифу, яка охопила всю територію України. Розуміючи безвихідність становища, неефективність подальших бойових дій, В. Сальський обрав тактику утримування позицій для збереження кадрового потенціалу війська. Це стало приводом для звинувачення його з боку деяких політиків у бездіяльності, і зрештою спонукало відмежуватися від активних воєнних дій та зосередитися на політичній діяльності на чолі Міністерства військових справ УНР.

4. Головним напрямом роботи В. Сальського як командувача Наддніпрянської армії та міністра стала розбудова національних Збройних Сил. Наприкінці 1919 – на початку 1920 рр., розуміючи безперспективність втілення кроків у цій сфері на території України, політик зробив ставку на створення боєздатних українських частин за кордоном, в основному в Польщі, Румунії, Чехословаччині. Для цього зосередив діяльність на створенні нормативно-законодавчої бази, яка б регулювала функціонування нової армії. Розуміючи марність подальшої боротьби і неефективність своїх дій на посаді міністра, наприкінці 1920 р. подав у відставку.

5. Після остаточної поразки українських військ у війні з більшовиками емігрував у Польщу, на початках дистанціюючись від політичної діяльності. Однак після створення ДЦ УНР в екзилі, знову очолив Військове міністерство (1924–1940). Головними напрямками його діяльності на цій посаді стала організації роботи Міністерства, збереження кадрового та бойового потенціалу армії, організація системи військової освіти і підготовки, зокрема й у навчальних закладах за кордоном. В. Сальський відіграв неабияку роль у налагодженні

роботи зовнішньої розвідки ДЦ УНР, створенні розгалуженої розвідувальної агентурної мережі та діяльності контррозвідки на території УРСР.

6. Помітного успіху політик досяг також в питанні організації української військової еміграції. В. Сальський активно сприяв заснуванню і роботі мережі товариств, що об'єднували колишніх вояків армії УНР. Упродовж короткого часу йому вдалося забезпечити функціонування таких товариств майже у всіх країнах, де мешкали українські емігранти (Франції, Бельгії, Болгарії, Румунії, Сербії, Туреччині, навіть на Далекому Сході). Ці організації буди осередками українського культурного життя, а водночас прикриттям для роботи розвідки.

7. Невід'ємною складовою громадської та політичної активності В. Сальського була публіцистика. Захоплення нею в інтелектуальних колах початку ХХ ст. стало певною даниною тогочасній суспільній моді. Журналістика була важливою складовою просвітницької діяльності, чи не єдиним дієвим способом популяризувати, донести ту чи іншу інформацію до громадськості, вплинути на рівень її національної свідомості. Активна публіцистична діяльність В. Сальського припадає на емігрантський період його життя, особливо на другу половину 1920-х років. Військовий міністр співпрацював з такими часописами, як «Воля», «Табір», «Гуртуймося», «Тризуб», «За Державність», що виходили в Польщі, Австрії, Франції. Його дописи об'єднує національно-державницька тематика, щира віра в успіх української справи. Однак головним лейтмотивом статей все ж є військо, його історія, а також вирішальна роль у боротьбі за незалежність України.

8. Паралельно з публіцистикою для В. Сальського було властиве щире зацікавлення історичною наукою, зокрема військовою історією, яке виявилось у низці статей. На жаль, він так і не став автором якихось визначних наукових трактатів, але мав власне розуміння методології та основних завдань історичної науки. В. Сальський у своїх спогадах наголошував на винятковому практичному значенні історії саме в часи переломних змін у суспільстві, адже вона виконує вкрай важливу прогностичну функцію. Порівняльний аналіз історичних подій і процесів дозволяє спрогнозувати подальший хід історії. Найголовнішою

умовою наукової праці В. Сальський вважав об'єктивність дослідника у його думках і судженнях. А невід'ємною складовою будь-якого дослідження – вагому джерельну базу. Тому й зосередив свої наукові потуги саме у джерелознавчій галузі. У 1933 р. В. Сальський спільно з П. Шандруком опрацював і видав комплекс документів про діяльність Штабу армії УНР у 1920 р., який і до сьогодні є неоціненним внеском для вивчення військово-політичної історії України початку ХХ ст.

9. В. Сальський брав активну участь у громадському житті українців за кордоном. Він підтримував діяльність емігрантських організацій, був співзасновником, членом багатьох військових і культурних товариств. Головну увагу зосередив на комеморативних практиках в середовищі українських громад, оскільки саме історичну пам'ять вважав потужним консолідуючим фактором національного організму. В. Сальський не лише ініціював різні урочистості з нагоди державних свят, а й обов'язково брав у них участь. Політик також виступав із публічними лекціями на історично-державну тематику. Головним здобутком В. Сальського на громадській ниві стало заснування і протегування діяльності Українського військово-історичного товариства, яке мало на меті збір і опрацювання різноманітних джерел для подальшого написання об'єктивної історії України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

I. АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ

Józef Piłsudski Institute of America. Archival Collections Online.

Fonds «Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce».

**Folder 701/7/4 «Akta Sekcji I-ej Sztabu Ministerstwa Spraw Wojskowych
Ukraińskiej Republiki Ludowej»:**

Description of the document:

1. Informacja o ilości emigracji ukraińskiej w poszczególnych miejscach.
URL:<http://archiwa.pilsudski.org/dokument.php?nrar=701&nrzesp=7&sygn=4&handle=701.180/5853> (дата звернення 28.05.2019)
2. Kosztorys Sekcji III Propagandy. URL:
<http://archiwa.pilsudski.org/dokument.php?nrar=701&nrzesp=7&sygn=4&handle=701.180/5596> (дата звернення 28.05.2019)
3. Notatka informacyjna o emigracji ukraińskiej na Bałkanach-tłumaczenie.
URL:<http://archiwa.pilsudski.org/dokument.php?nrar=701&nrzesp=7&sygn=4&handle=701.180/5463> (дата звернення 28.05.2019)
4. Organizacja Armii Ukraińskiej Republiki Ludowej. URL:
<http://archiwa.pilsudski.org/dokument.php?nrar=701&nrzesp=7&sygn=4&handle=701.180/6008> (дата звернення 28.05.2019)
5. Organizacja życia politycznego ukraińskiej emigracji na Bałkanach. URL:
<http://archiwa.pilsudski.org/dokument.php?nrar=701&nrzesp=7&sygn=4&handle=701.180/6002> (дата звернення 28.05.2019)
6. Projekt schematu organizacji Sztabu Ministra Spraw Wojskowych Ukraińskiej Republiki Ludowej. URL:
<http://archiwa.pilsudski.org/dokument.php?nrar=701&nrzesp=7&sygn=4&handle=701.180/5419> (дата звернення 22.05.2019 р.)

7. Protokół Konferencji z 10 marca 1927 roku. URL:
<http://archiwa.pilsudski.org/dokument.php?nonav=0&nrar=701&nrzesp=7&sygn=4&handle=701.180/6009> (дата звернення 28.05.2019)
8. Przebieg prac w listopadzie i grudniu 1927 roku w Armii Ukraińskiej Republiki Ludowej. URL:
<http://archiwa.pilsudski.org/dokument.php?nrar=701&nrzesp=7&sygn=4&handle=701.180/6032> (дата звернення 30.05.2019)
9. Przedmiot i środki pracy III Sekcji i jej organizacja. URL:
<http://archiwa.pilsudski.org/dokument.php?nrar=701&nrzesp=7&sygn=4&handle=701.180/5430> (дата звернення 22.05.2019 р.)
10. Rozkaz Głównego Zarządu Wojska i Floty Ukraińskiej Republiki Ludowej.
URL:
<http://archiwa.pilsudski.org/dokument.php?nrar=701&nrzesp=7&sygn=4&handle=701.180/6076> (дата звернення 28.05.2019)
11. Rozkaz Głównego Zarządu Wojska i Floty Ukraińskiej Republiki Ludowej /
URL:
<http://archiwa.pilsudski.org/dokument.php?nrar=701&nrzesp=7&sygn=4&handle=701.180/5963> (дата звернення 22.05.2019 р.)
12. Skład Armii Ukraińskiej Republiki Ludowej. URL:
<http://archiwa.pilsudski.org/dokument.php?nrar=701&nrzesp=7&sygn=4&handle=701.180/5990> (дата звернення 28.05.2019)
13. Sprawozdanie miesięczne z przebiegu prac referatów Armii Ukraińskiej. URL:
<http://archiwa.pilsudski.org/dokument.php?nrar=701&nrzesp=7&sygn=4&handle=701.180/6037> (дата звернення 30.05.2019)
14. Sprawozdanie z kursów oświaty zaocznej za listopad 1927 roku. URL:
<http://archiwa.pilsudski.org/dokument.php?nrar=701&nrzesp=7&sygn=4&handle=701.180/6071> (дата звернення 30.05.2019)
15. Sprawozdanie z prac referatów w Armii Ukraińskiej od 1 kwietnia 1929 roku.
URL:

- <http://archiwa.pilsudski.org/dokument.php?nrar=701&nrzesp=7&sygn=4&handle=701.180/6026> (дата звернення 07.06.2019)
16. Sprawozdanie z prac wykonanych we wrześniu 1927 w Armii Ukraińskiej Republiki Ludowej. URL:
<http://archiwa.pilsudski.org/dokument.php?nrar=701&nrzesp=7&sygn=4&handle=701.180/6031> (дата звернення 30.05.2019)
17. Sprawozdanie z pracy Sztabu Ministerstwa Spraw Wojskowych. URL:
<http://archiwa.pilsudski.org/dokument.php?nrar=701&nrzesp=7&sygn=4&handle=701.180/5929> (дата звернення 07.06.2019)
18. Ustawa o działalności organów wojskowych przy przygotowaniu i przeprowadzeniu mobilizacji emigracji, na którą składali się żołnierze Armii Ukraińskiej Republiki Ludowej.
URL:<http://archiwa.pilsudski.org/dokument.php?nrar=701&nrzesp=7&sygn=4&handle=701.180/6038> (дата звернення 28.05.2019)
19. Ustawa o działaniu organów mobilizacyjnych Ministerstwa Wojskowości dotycząca przygotowania i przeprowadzenia mobilizacji wśród emigracji.
URL:<http://archiwa.pilsudski.org/dokument.php?nrar=701&nrzesp=7&sygn=4&handle=701.180/6033> (дата звернення 28.05.2019)
20. Ustawa o organizacji i składzie wojska Ukraińskiej Republiki Ludowej. URL:
<http://archiwa.pilsudski.org/dokument.php?nrar=701&nrzesp=7&sygn=4&handle=701.180/6011> (дата звернення 28.05.2019)
21. Ustawa o organizacji i zadaniach oddziałów dywersyjnych. URL:
<http://archiwa.pilsudski.org/dokument.php?nrar=701&nrzesp=7&sygn=4&handle=701.180/6075> (дата звернення 30.05.2019)
22. Ustawa o wstąpieniu do wojska Ukraińskiej Republiki Ludowej w okresie emigracji żołnierzy byłych rosyjskich dobrowolnych formacji generalskich: Denikina, Judenicza, Wrangela, Siemionowa, Peremykina, admirała Kołczaka i Armii Astrachańskiej, Północnej i in. URL:
<http://archiwa.pilsudski.org/dokument.php?nrar=701&nrzesp=7&sygn=4&handle=701.180/5927> (дата звернення 30.05.2019)

23. Ustawa o zarządzaniu wojskiem i flotą Ukraińskiej Republiki Ludowej. URL:
<http://archiwa.pilsudski.org/dokument.php?nrar=701&nrzesp=7&sygn=4&handle=701.180/6050> (дата звернення 30.05.2019)
24. Wniosek o przyjęcie do Armii Ukraińskiej. URL:
<http://archiwa.pilsudski.org/dokument.php?nrar=701&nrzesp=7&sygn=4&handle=701.180/6055> (дата звернення 30.05.2019)

**Folder 701/7/5 «Komunikaty Informacyjne Oddziału II Sztabu Głównego i
 Ministerstwa Spraw Wewnętrznych»:**

Description of the document:

25. Ukraińskie instytucje i organizacje we Francji. URL:
<http://archiwa.pilsudski.org/dokument.php?nrar=701&nrzesp=7&sygn=5&handle=701.180/6119> (дата звернення 07.06.2019)

Галузевий державний архів. Служба зовнішньої розвідки України

Фонд 1.

26. Спр. 6687. Т. 1.
 27. Спр. 6755. Т. 1.
 28. Спр. 10102. Т. 4.
 29. Спр. 10122. Т. 13.
 30. Спр. 10324. Т. 2.
 31. Спр. 11012. Т. 1.
 32. Спр. 12617. Т.1, 8, 9, 15, 16, 17.
 33. Спр. 12624. Т. 1.
 34. Спр. 12628. Т. 1, 2, 6.

**Центральний державний архів вищих органів влади та управління
 України**

**Фонд 1065 «Рада Народних Міністрів Української Народної
 Республіки, м. Київ, м. Кам'янець-Подільський, травень 1920 р. – м. Київ,**

липень – серпень 1920 р. м. Кам'янець-Подільський, з 1921 р. м. Тарнів (Польща)».

Опис 2.

35. Спр. 7.

Фонд 1075 «Військове міністерство Української Народної Республіки, мм. Київ, Вінниця, Проскурів, Рівне, Кам'янець-Подільський, Станіславів (Галичина), Тарнів (Польща)»

Опис 1

36. Спр. 67.

Опис 2

37. Спр. 7.

38. Спр. 33.

39. Спр. 34.

40. Спр. 78.

41. Спр. 426.

Опис 4

42. Спр. 26.

Фонд 1078 «Головне управління Генерального штабу УНР, мм. Київ, Жмеринка, Рівне, Кам'янець-Подільський»

Опис 1

43. Спр. 15.

44. Спр. 71.

45. Спр. 129.

Опис 2

46. Спр. 29.

47. Спр. 34.

48. Спр. 91.

49. Спр. 95.

50. Спр. 117.

51. Спр. 123.

52. Спр. 145.

53. Спр. 150.

Опис 4

54. Спр. 3.

Фонд 1092 «Міністерство внутрішніх справ Української Народної Республіки, м. Київ, м. Вінниця, м. Проскурів, м. Рівне, м. Кам'янець-Подільський, Станіслав, Тарнів»

Опис 2

55. Спр. 367.

Фонд 1113 «Управління преси та інформації Української Народної Республіки м. Київ, м. Вінниця, м. Рівне, м. Кам'янець-Подільський»

Опис 1

56. Спр. 10.

Фонд 1429 «Канцелярія Директорії Української Народної Республіки, м. Київ, м. Кам'янець-Подільський, територія Польщі, Чехословаччина»

Опис 2

57. Спр. 53.

Фонд 2188 «Начальна команда українського війська Західної Української народної республіки, м. Вінниця»

Опис 1

58. Спр. 270;

59. Спр. 276.

Опис 2

60. Спр. 111.

61. Спр. 119.

62. Спр. 120.

Фонд 2279 «Військовий штабний суд при канцелярії військового міністерства Української Народної Республіки, м. Кам'янець-Подільський Подільської губернії»

Опис 1

63. Спр. 3.

Фонд 3172 «Штаб діючої армії Української Народної Республіки, з 1920р. Польща»

Опис 3

64. Спр. 43.

Фонд 3810 «Державна слідча комісія Міністерства юстиції Української Народної Республіки, м. Київ»

Опис 1

65. Спр. 2.

Фонд 3933 «Мазепа Ісаак Прохорович (1884-1952) секретар ЦК Української соціал-демократичної робітничої партії, міністр внутрішніх справ, голова Ради Народних Міністрів Директорії УНР»

Опис 1

66. Спр. 2.

Фонд 5235 «Уряд Української Народної Республіки в екзилі»

Опис 1

67. Спр. 1798.

Фонд 269 «Колекція документів «Український музей в Празі» (1925–1948)»

Опис 2

- 68. Спр. 120.
- 69. Спр. 261.
- 70. Спр. 268.
- 71. Спр. 269.
- 72. Спр. 270.
- 73. Спр. 272.
- 74. Спр. 301.

II. ОПУБЛІКОВАНІ ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ

- 75. Визвольні змагання очима контррозвідника. (Документальна спадщина Миколи Чеботаріва) / упоряд. та авт. вступ. ст. В.С. Сідак. К.: Темпора, 2003. 287 с.
- 76. Ганін А. Як майбутній український генерал В. Сальський ледь не став колчаківським офіцером. *Військово-історичний альманах*. 2013. Ч. 1–2 (25–26). С. 102–103.
- 77. Директорія. Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х т., 3-х ч. / упоряд. В. Верстюк (кер.) та ін. Т. 1. К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. 688 с.
- 78. Директорія. Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х т., 3-х ч. / упоряд. В. Верстюк (кер.) та ін. Т. 2. К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. 744 с.
- 79. Лівницький Андрій. Листування (1919–1953 роки) / упоряд., вступ. ст., заг. ред. Я. Файзуліна. К.: Фенікс, 2019. 688 с.

80. Нота Уряду Української Народньої Республіки до Найвищої Ради Антанти. *Воля* (Відень). 1920. Т. 1. Ч. 5. С. 214–215.
81. Петлюра С. «Табор». (Чергові проблеми військового будівництва в українській військовій літературі). *Симон Петлюра. Статті, листи, документи*. Нью-Йорк, 1979. Т. II. С. 395–396.
82. Петлюра С.В. *Статті* / упор. та авт. передм. О. Климчук. К.: Дніпро, 1993. 341 с.
83. Ряст О. (С. Петлюра). *Сучасна українська еміграція та її завдання*. Щипіорно, 1921. 89 с.
84. Симон Петлюра. Статті, листи, документи. Нью-Йорк, 1956. 480 с.
85. Симон Петлюра. Статті, листи, документи. Т. II. Нью-Йорк, 1979. 627 с.
86. Статут Українського військово-історичного товариства. Львів, 1920. 16 с.
87. Українська політична еміграція 1919–1945: Документи і матеріали / Ю.А. Левенець (співгол.), В.А. Смолій (співгол.), В.М. Литвин, В.С. Лозицький, О.С. Онищенко, О.С. Рубльов, О.А. Удод, Ю.С. Шемшученко; упоряд.: В.С. Лозицький (керівник), О.В. Бажан, С.І. Власенко, А.В. Кентій; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України; Центральний державний архів громадських об'єднань України. К.: Парламентське вид-во, 2008. 928 с.
88. Українська революція. Документи і матеріали. 1919–1921 / за ред. Т. Гунчака. Т. 2. Нью-Йорк, 1984. 478 с.
89. Український парламентаризм на еміграції. Державний центр УНР: документи і матеріали, 1920–1992 / упоряд. В. Яблонський. К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2012. 840 с.
90. Українсько-московська війна 1920 року в документах / з передм. і під ред. В. Сальського, упоряд. П. Шандрук. Ч. 1. Варшава. 1933. 406 с.

III. МЕМУАРИ

91. Авраменко Н. *Спомини запорожця*: Документальне видання. К.: Темпора, 2007. 456 с.

92. Артющенко Ю. *Події і Люди на моєму шляху боротьби за Державу 1917–1966*. На чужині (Чикаго), 1966. 221 с.
93. Волицький В. *На Львів і Київ. Воєнні спогади 1918–1920*. Торонто: Вид-во «Гомін України», 1963. 238 с.
94. Доценко О. *Літопис Української Революції. Матеріяли й документи до історії Української Революції*. (Т. II, кн. 4). Київ – Львів, 1923. 364 с.
95. Єрошевич П. З боротьби українського народу за свою незалежність. Частина II. Боротьба армії УНР з Червоною і Білою Москвою у році 1919. *За державність. Матеріяли до Історії Війська Українського* (Варшава). 1938. Ч. 9. С. 18–59.
96. Завадський В. Генерал Володимир Сальський (Сильветка). *За державність. Матеріяли до Історії Війська Українського*. 1964. Ч. 10. С. 235–237.
97. Ільницький О.А. Чому ми віддали у 1919 році москалям Київ (Спогад). *Українське козацтво* (Чикаго). 1969–1970. Ч. 5 (13). С. 29–31.
98. Кедровський В. Українізовані частини і регулярна армія. *Вісті комбатанта* (Торонто – Нью-Йорк). 1968. Ч. 2 (33). С. 37–39.
99. Коновалець Є. *Причинки до історії української революції*. Львів: «Нова хвиля», 2002. 64 с.
100. Липовецький І. 1924–1940 роки (Пам'яті В. Сальського). *Бюлетень Союзу Бувших Українських Вояків у Канаді* (Торонто). 1960. Ч. 5 С. 4–6.
101. Мазепа І. *Україна в огні й бурі революції*. К.: Темпора, 2003. 608 с.
102. Мартос Б. *Оскілко й Болбочан (Спогади)*. Мюнхен, 1958. 62 с.
103. Мишуга Л. *Похід українських військ на Київ (Серпень 1919)*. Відень: Вид. «Українського Прапора», 1920. 27 с.
104. Монкевич Б. *Спомини з 1918 р.* Львів: Добра Книжка, 1928. 208 с.
105. Омелянович-Павленко М. *На Україні 1919. Переговори й війна з російською добровольчою армією*. Прага, 1940. 96 с.
106. Омелянович-Павленко М. Останні місяці 1918 року. *Розбудова нації* (Прага). 1928. Ч. 10–11. С. 392–399.

107. Омелянович-Павленко М. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920 рр.). У 50-річчя Зимового походу Армії УНР. Нью-Йорк, 1973. С. 66–84.
108. Петрів В. *Військово-історичні праці. Спомини.* К.: Поліграфкнига, 2002. 639 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Petriv_Vsevolod/Viiskovo-istorychni_pratsi_Spomyny/ (дата звернення 30.03.2017).
109. Петрів В. У передвечір Зимового походу. Петрів В. *Військово-історичні праці.* Листи. К.: Українська Видавнича Спілка, 2004. С. 363–367.
110. Петрів В. *Спомини з часів Української революції (1917–1921).* У 4-х кн. Кн. IV. Львів: видавнича кооператива «Червона Калина», 1931. 117 с.
111. Прохода В. *Записки непокірливого.* Кн. II: На чужині. Національно-культурна діяльність, боротьба за існування й перебування «на дні життя». Новий Ульм, 1972. 364 с.
112. Садовський М. Похід Українських Армій на Київ – Одесу і здобуття Києва. *Український комбатант.* 1958. Ч. 5–6. С. 9–15.
113. Сальський В. З історії операцій Запорізької групи армії УНР влітку 1919 р. *Військово-історичний альманах.* 2010. №. 2, С. 109–124.
114. Самійленко С. *Дні слави (Спогади полковника української армії).* Нью-Йорк, 1958. 132 с.
115. Самутин П. Організація Українського Війська за часів Української Держави 1918 р. *Вісті Комбатанта.* 1965. Ч. 4 (20). С. 6–16.
116. Самутин П. Польська Вища Військова школа. *Вісті Комбатанта.* 1964. Ч. 4 (16). С. 15–21; 1965. Ч. 1 (17). С. 24–31.
117. Станімір О. *Моя участь у визвольних змаганнях 1917–1920.* Торонто, 1966. 192 с.
118. Татарський В. *Під чотирма прапорами: спогад.* Мюнхен, 1983. 228 с.
119. Удовиченко О. *Третя Залізна Дивізія: Матеріали до історії Війська Української Народньої Республіки. Рік 1919 / упор. О. Вишнівський.* Нью-Йорк: «Червона Калина», 1971. 264 с.
120. Федорко В. *Спогади з часів визвольної боротьби 1917–1921 років.* Мельборн, 1973. 24 с.

121. Чабанівський В. Вступ Українських Військ до Київа 31 серпня 1919 року. *За державність. Матеріали до Історії Війська Українського*. 1938. Ч. 8. С. 152–154.
122. Шандрук П. Пам'яті генерала Володимира Сальського. *Літопис Волині*. 1962. Ч. 6. С. 37–41.
123. Шандрук П. *Сила доблесті. Мемуари*. К.: Вища школа, 1999. 234 с.
124. Шанковський Л. Залізний запоріжець. *Вісті Комбатанта*. 1980. Ч. 1. С. 17–28.
125. Шанковський Л. *Українська армія в боротьбі за державність*. Мюнхен: Вид-во «Дніпрова хвиля», 1958. 319 с.

IV. ПУБЛІЦИСТИЧНІ ПРАЦІ В. САЛЬСЬКОГО

126. Сальський В. 22 травня 1932 р. *Гуртуймося*. 1932. Ч. IX. С. 6.
127. Сальський В. Вождь з ласки Божої, Вождь-Мученик та його заповіт. *За Державність*. 1936. Вип. 6. С. 9–14.
128. Сальський В. Вождь з ласки Божої. *Тризуб* (Париж). 1926. Ч. 34. С. 17–20.
129. Сальський В. Вождь з ласки Божої. *Симон Петлюра – державний муж*. Нью-Йорк, 1957. С. 154–158.
130. Сальський В. Головний Отаман Симон Петлюра і Армія УНР. *Табор*. 1926. Ч. 3. С. 5–13.
131. Сальський В. Головні підстави творення Армії УНР в минулому і майбутньому. *Табор*. 1927. Ч. 4. С. 3–8.
132. Сальський В. *Головні підстави творення Армії УНР в минулому і майбутньому*. Б.м., б.р. 4 с.
133. Сальський В. До статті «Українці в битві з Турками під Віднем 12 вересня 1683 р.». *Немезіда* (Яблонна – Варшава). 1936. Ч.1. С. 5.
134. Сальський В. З приводу 10-х роковин Української національної революції (15.XI.1918 – 15.XI.1928). *Табор*. 1928. Ч. 9. С. 7.

135. Сальський В. Наші воєнні завдання на майбутнє і воєнна наука. *До зброї* (Львів). 1921. Ч. 1. С. 5–14.
136. Сальський В. Перспективи збройної боротьби за незалежність України. *Тризуб*. 1927. Ч. 2. С. 3–11.
137. Сальський В. Про оборону наших північних кордонів. *Тризуб*. 1925. Ч. 7. С. 7–11.
138. Сальський В. Про оборону наших північних кордонів. *Тризуб*. 1925. Ч. 8. С. 5–9.
139. Сальський В. Пророк національного визволення. *Тризуб*. 1927. Ч. 11 (69). С. 6–13.
140. Сальський В. Симон Петлюра. Історична постать. *Український інвалід* (Каліш). 1929. Ч. 19-23. С. 4–7.
141. Сальський В. Старі мрії і нові пісні. *Тризуб*. 1926. Ч. 26. С. 15–19.
142. Сальський В. Східне питання. Аналіз стратегічно-політичного становища на Україні в 1919 році. *Воля* (Відень). 1920. Т. 1. Ч. 8. С. 342–350.
143. Сальський В. Східне питання. Аналіз стратегічно-політичного становища на Україні в 1919 році. *Воля*. 1920. Т. 2. Ч. 9. С. 406–410.
144. Сальський В. *Східне питання. Аналіз стратегічно-політичного становища на Україні в 1919 році*. Вінниця: Зброя, 1920. 16 с.
145. Сальський В. Шляхи боротьби. *Тризуб*. 1929. Ч. 8. С. 3–10, Ч. 19–20. С. 2–9, Ч. 21. С. 5–8.
146. Сальський В. 22.V. 1917 – 22.V. 1932. *Табор*. 1932. Ч. 17. С. 3–4.

V. СТАТТІ В ПЕРІОДИЧНІЙ ПРЕСІ

147. 1-а конференція української еміграції в Празі і Головна Еміграційна Рада. *Тризуб*. 1929. Ч. 50. С. 18.
148. 31 серпня 1919 р. Як галичани з денікінцями Київ звільняли. *Історична правда*. URL: https://www.istpravda.com.ua/digest/5040cd8b51fca/view_texts/ (дата звернення 16.06.2018).

149. 50-а річниця Генерала В. Сальського. *Табор*. 1935. Ч. 26. С. 35–37.
150. 50-тиліття Генерала В. Сальського. *Гуртуймося*. 1935. Ч. II–III (XIV–XV). С. 7.
151. 7-ий черговий з'їзд Товариства бувших Вояків Армії УНР у Франції. *Вояк* (Париж). 1936. № 1. С. 4.
152. Битинський М. Українське вояцтво на культурно-освітньому фронті. *Гуртуймося*. 1932. Ч. 9. С. 35–42.
153. В Українській станиці при м. Каліші. *Табор*. 1928. Ч. 9. С. 128–129.
154. Валійський А. Генерал Володимир Сальський. *Вісті комбатанта* URL: http://komb-a-ingwar.blogspot.com/2009/02/blog-post_03.html (дата звернення 15.05.2019).
155. Валійський А. Пам'яті Генштабу ген. хор. Володимира Сальського (3 нагоди 20-ліття смерти 4.X.1940). *Тризуб*. 1960. Ч. 6. С. 12–14.
156. Валійський А. Повстанський рух в Україні в роках 1917–1922. *Вісті Комбатанта*. 1980. Ч. 4 (4). С. 12–16.
157. Валійський А. Похід з'єднаних українських армій на Київ в світлі історичної правди (з нагоди 40-х роковин). *Голос Комбатанта* (Нью-Йорк). 1959. Ч. 3 (9). С. 2–4.
158. Верига В. В союзі з Польщею. *Вісті Комбатанта*. 1981. Ч. 5–6 (115–116). С. 59–71.
159. Вигнанський П. Скандал. *Розбудова нації*. 1929. Ч. 10–11. С. 376.
160. Витриваємо! (Промова на урочистій академії з приводу 10-ої річниці проголошення незалежності Української Народньої Республіки). *Табор*. 1928. Ч. 6. С. 7–10.
161. Від Уряду Української Народньої Республіки. *Тризуб*. 1930. Ч. 22–23 (230–231). С. 1–5.
162. Володимир Сальський. Генерал-хорунжий армії УНР. *Військо України*. 1997. № 1–2. С. 38–39.
163. Воля. 1920. Т. 3. Ч. 8.

164. Вшанування пам'яті Симона Петлюри на десятиліття його смерті. *Тризуб*. 1936. Ч. 21–2 (526–7). С. 31.
165. Геродот Д. З подорожі В. Сальського. Букарешт. *Тризуб*. 1931. Ч. 37. С. 11–18.
166. Геродот Д. Перша Конференція Української Еміграції в Румунії. *Трибуна України*. 1923. Ч. 5–7. С. 164–177.
167. Данилюк М. Українського народу син і Лицар України (Штрихи до історичного портрету). URL: <https://ostrohcastle.com.ua/ukrayinskogo-narodu-syn-i-lytsar-ukrayiny/> (дата звернення 10.10.2020).
168. Делегат. Перебіг праці I-го Українського Еміграційного З'їзду, що відбувся у Варшаві 15–18 серпня 1923 р. *Український Сурмач* (Щипйорно). 1923. Ч. 59–60. С. 2–4, 9–14.
169. Діяльність Ділової комісії для вшанування 10-ої річниці смерті святої пам'яті Головного отамана військ УНР Симона Петлюри. *Тризуб*. 1939. Ч. 21–2 (526–7). С. 31–32.
170. Дrajньювський Р. Генерал Павло Шандрук – вояк. *Вісті Комбатанта*. 1979. Ч. 3. URL: <http://komb-a-ingwar.blogspot.com/2020/09/blog-post.html> (дата звернення 10.10. 2020)
171. Євтимович В. Початки українського військового шкільництва в 1917–1918 р. *Літопис Червоної Калини* (Львів). 1937. Річник IX. Ч. 12. С. 7–11.
172. З діяльності Українського Центрального Комітету. *Трибуна України*. 1923. Ч. 5–7. С. 178.
173. З життя Українського Воєнно-Історичного Товариства. *За державність*. 1935. Ч. 1. С. 200–204.
174. З життя української еміграції. В Українській станиці біля м. Каліша. *Табір*. 1929. Ч. 11. С. 87–89.
175. З життя української еміграції. У Варшаві. *Табір*. 1928. Ч. 9. С. 127–128.
176. Заклик. *Гуртуймося*. 1932. Рік IV. Ч. IX С. 55.
177. Заташанський І. Культурно-просвітне життя української еміграції у Франції. *Тризуб*. 1930. Ч. 22–23 (230–231). С. 28–35.

178. Заташанський І. П'ять років існування «Тризуба». *Тризуб*. 1930. Ч. 39 (247). С. 3.
179. Калинчук Д. Генерал Запорожців. Бойовий шлях Костянтина Прісовського. URL: <https://m.tyzhden.ua/publication/70003> (дата звернення 20.04.2020).
180. Коваль Р. Отаман, що боровся з отаманщиною. *Незборима нація*. 2004. Ч. 1 (215). URL: http://nezboryma-naciya.org.ua/show_month.php?id=87 (дата звернення 25.07.2020).
181. Колянчук О. До 70-ліття Українського воєнно-історичного товариства в Польщі. *Наше слово* (Варшава). 1996. Ч. 16. С. 5.
182. Конференція української еміграції в Румунії. *Табор*. 1928. Ч. 9. С. 123–126.
183. Л. Українська Станиця в Каліші. *Тризуб*. 1939. Ч. 7 (657). С. 10–11.
184. Лиманець В. Союз б. Українських Старшин в Чехах. *Тризуб*. 1939. Ч. 8 (658). С. 4–6.
185. Липовецький І. 6-та Січова Стрілецька дивізія живе. *Тризуб*. 1930. Ч. 8 (216). С. 15–17.
186. Літературна нагорода імени Симона Петлюри. *Тризуб*. 1939. Ч. 21–2 (526–7). С. 32–33.
187. М. С-да. Свято Української Державности в Українській станиці при м. Калішу. *Табор*. 1928. Ч. 6. С. 79–80.
188. Музей Визвольної Боротьби України. *Гуртуймося*. 1933. Ч. X. С. 60–61.
189. Новини дня. *Наш шлях* (Кам'янець-Подільський). 1920. 9 травня. С. 2.
190. Окопенко А. Оздоровлення України. *Воля*. 1920. Т. 1. Ч. 12. С. 575–580.
191. Онацький Є. Завдання еміграції і реальна робота. *Розбудова нації*. 1929. Ч. 6–7. С. 205–208.
192. Офіційний відділ. Наказ Війську Наддніпрянської Дієвої Армії УНР Ч. 153. 18 жовтня 1919 р. *Український козак* (Жмеринка). 1919. 22 жовтня. С. 1.
193. Перший З'їзд української еміграції в Польщі. *Трибуна України*. 1923. Ч. 5–7. С. 137–164.
194. По Україні і про Україну. *Громадська думка* (Львів). 1920. 22 травня. С. 1.

195. Повстання. *Громадське слово* (Київ). 1920. 29 травня. С. 1.
196. Порохівський Г. Українська військова еміграція в Румунії. *Табор*. 1930. Ч. 13. С. 57–68; 1931. Ч. 16. С. 74–90; 1932. Ч. 17. С. 70–78.
197. Прасіцький М. Каліш. *Вісті комбатанта*. 1968. Ч. 4 (35). С. 18–20.
198. Ріжні вісти. *Український козак* (Жмеринка). 1919. 7 жовтня. С. 2.
199. Свято 2-ої Волинської Стрілецької дивізії. *Тризуб*. 1930. Ч. 24–25 (232–233). С. 16–19.
200. Скрипник О. Як петлюрівці за більшовиками шпигували. *Історична правда* (27.01.2019). URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2019/01/27/153585/> (дата звернення 12.03.2019).
201. Собко О. Проскурівський прорив, що врятував УНР та її армію (11.06.2020). URL: <https://kult.km.ua/news/view/561> (дата звернення 10.10.2020).
202. Табір в Стшалковій. *Воля*. 1920. Т. 1. Ч. 1. С. 37.
203. Телеграма Командуючому Запорізькою групою Отаману Сальському. *Український козак* (Чорний Острів). 1919. 11 червня. С. 1.
204. Угодовські алярми. *Розбудова нації*. 1930. Ч. 5–6. С. 152–154.
205. Учасник конференції. Перша конференція української еміграції. *Тризуб*. 1929. Ч. 29–30. С. 40–44.
206. Файзулін Я. «Почти все эмигранты-украинцы во Франции имеют огнестрельное оружие» – як готувалася помста за вбивство Петлюри. *Gazeta.ua*. URL: https://gazeta.ua/articles/history/_pochti-vse-emigrantyukraincy-vo-francii-imeyut-ognestrelnoe-oruzhie-yak-gotuvalasya-pomsta-za-vbivstvo-petlyuri/830660 07.05.2019 (дата звернення 30.10. 2019).
207. Филонович В. Генерал-хорунжий В. Сальський. *Бюлетень Союзу Бувших Українських Вояків у Канаді* (Торонто). 1960. Ч. 5 С. 2–3.
208. X-ий з'їзд Т-ва б. Вояків Армії УНР у Франції. *Тризуб*. 1939. Ч. 1–2 (651–52). С. 22–28.
209. Хроніка. П'яті загальні збори Товариства вояків армії УНР. *Табор*. 1927. Ч. 5. С. 90–91.
210. Хроніка. *Тризуб*. 1930. Ч. 12 (220). С. 22–23.

211. Чабанівський В. Стратег і полководець. *Бюлетень Союзу Бувших Українських Вояків у Канаді* (Торонто). 1960. Ч. 5 С. 4.
212. Шевелєва М. Володимир Сальський – один із організаторів українського війська першої половини ХХ століття (16.07.2020). *Український інтерес*. URL: <https://uain.press/blogs/volodymyr-salskyj-odyn-iz-organizatoriv-ukrayinskogo-vijska-pershoyi-polovynny-xx-stolittya-1294187> (дата звернення 10.10.2020).
213. Ясенчук О. Сіверський Рембо. URL: http://komb-a-ingwar.blogspot.com/2011/04/blog-post_21.html (дата звернення 10.10.2020).

VI. МОНОГРАФІЇ, СТАТТІ У НАУКОВИХ ВИДАННЯХ

214. Ajnenkiel A. Polityka Polski w stosunku do Ukraińców w okresie międzywojennym. Wybrane problemy. *Polska – Ukraina: trudne pytania: materiary II międzynarodowego seminarium historycznego «Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1918–1947»* (Warszawa, 22–24 maja 1997) Warszawa, 1998. T. 1–2. S. 11–28.
215. Bączkowski W. Karta z historii stosunków polskoukraińskich: Biuletyn Polsko-Ukraiński. *Niepodległość: Rocznik*. Nowy York; Londyn. T. XIX. 1986. S. 116–129; T. XXI. 1988. S. 4–31; T. XXIV. 1991. S. 133–148.
216. Bohm T. *Z dziejów naczelných władz wojskowych II Rzeczypospolitej: Organizacja i kompetencje Ministra Spraw Wojskowych w latach 1918–1939*. Warszawa, 1994. 180 s.
217. Bruski J. Z dziejów akcji prometejskiej. Odnowienie współpracy Polski z emigracją petlurowska w 1926 roku. *Naród – Państwo – Europa Środkowa w XIX i XX wieku. Studia ofiarowane Michałowi Pułaskiemu w pięćdziesięciolecie pracy naukowej*. Kraków, 2006. S. 147–156.
218. Bruski J.J. Petlurowcy: Centrum Państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919–1924). Kraków, 2004. 600 s.
219. Chojnowski A. *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939*. Warszawa, 1979. 262 s.

220. Felinski M. *Ukraińcy w Polsce Odrodzonej*. Warszawa, 1931. 448 s.
221. Filar W. Kwestia ukraińska w okresie międzywojennym (1918–1939). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2005. Вип. 13. С. 245–259.
222. Grzywacz A., Mazur G. Ruch prometejski w Polsce. *Zeszyty Historyczne* (Paryż). 1994. Z. 110. S. 74–85.
223. Holzer J. Mozaika polityczna Drugiej Rzeczypospolitej. Warszawa: Książka i Wiedza, 1974. 669 s.
224. Karpus Z. Formowanie oddziałów ukraińskich w Polsce w latach 1919 – 1920. *Polska i Ukraina - sojusz 1920 roku i jego następstwa : mater. z konferencji naukowej, Toruń 16-18 listopada 1995 r.* Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika, 1997. S. 235–246.
225. Karpus Z. *Jency i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918-1924*. Toruń, 1997. 209 s.
226. Karpus Z. Stosunki polsko-ukraińskie w okresie kształtowania się polskiej granicy wschodniej w latach 1918–1921. *Toruńskie Studia Międzynarodowe. Międzynarodowe stosunki polityczne w XX wieku*. Nr. 1 (2). 2009. С. 5–18.
227. Karpus Z. *Wschodni sojusznicy polski w wojnie 1920 roku*. Toruń, 1999. 230 s.
228. Kedryn I. Istota traktatu ryskiego: Kilka uwag z okazji 12-tej rocznicy pokoju ryskiego. *Biuletyn Polsko-Ukraiński*. 1933. Nr. 3 (5). S. 10–14.
229. Kowalski T. *Mniejszości narodowe w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej Polskiej (1918–1939)*. Toruń: Adam Marszałek, 1997. 182 s.
230. Krotofil M. Oficerowie kontraktowi Wojska Polskiego w okresie międzywojennym. *Biuletyn Ukrainoznawczy*. 1999. № 5. S. 21–32.
231. Krotofil M. Ukraińcy w Wojsku Polskim w okresie międzywojennym. *Mniejszości narodowe i wyznaniowe w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939* / Red. Z. Karpus, W. Rezmer. Toruń, 2001. S. 123–152.
232. Lewandowski J. «Prometeizm» – koncepcja polityki wschodniej piłsudczyzny. *Biuletyn Wojskowej Akademii Politycznej. Seria Historyczna*. Warszawa, 1958. T. 1, z. 2. S. 3–16.

233. Lewandowski K. *Sprawa ukraińska w polityce zagranicznej Czechosłowacji w latach 1918–1932*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, 1974. 337 s.
234. Mikulicz S. *Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej*. Warszawa: Książka i Wiedza, 1971. 358 s.
235. Papierzyńska-Turek M. *Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1979. 391 s.
236. Piotrkiewicz T. *Kwestia ukraińska w Polsce w koncepcjach piłsudczyzny 1926–1930*. Warszawa: Wyd-wo Uniwersytetu Warszawskiego, 1981. 165 s.
237. Pisuliński J. Centrum Państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie w polskiej polityce zagranicznej po 1926 r. *Історичний архів. Наукові студії*. 2010. № 5. С. 120–124.
238. Pisuliński J. *Nie tylko Petlura. Kwestia ukraińska w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918–1923*. Warszawa, 2004. 456 s.
239. Potocki R. *Idea restytucji Ukraińskiej Republiki Ludowej (1920–1939)*. Lublin, 1999. 384 s.
240. Potocki R. *Polityka państwa polskiego wobec zagadnienia ukraińskiego w latach 1930–1939*. Lublin, 2003. 440 s.
241. Stempowski J. *W dolinie Dniestru. Listy o Ukrainie / oprac. A. S. Kowalczyk*. Warszawa, 1993. 349 s.
242. Stryjek T. *Ukraińska idea narodowa okresu międzywojennego (Analiza wybranych koncepcji)*. Wrocław: Wydaw. «Funna», 2000. 453 s.
243. Szajdak S. *Polsko-Ukraiński sojusz polityczno-wojskowy w 1920 roku*. Warszawa, 2006. 314 s.
244. Torzecki R. *Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy. 1933–1945*. Warszawa: Książka i Wiedza, 1972. 379 s.
245. Torzecki R. *Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1989. 468 s.
246. Wiszka E. *Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1939*. Toruń: MADO, 2004. 752 s.

247. Wiszka E. *Prasa emigracji ukraińskiej w Polsce 1920–1939*. Torun, 2001. 324 s.
248. Wiszka E. Prasa obozowa żołnierzy Armii Ukraińskiej Republiki Ludowej internowanych w Kaliszu i Szczypiornie w latach 1920-1924. *Rocznik Kaliski*. Kalisz, 1996–1997. T. XXVI. S.153–170.
249. Zięba Andrzej A. *Lobbing dla Ukrainy w Europie międzywojennej. Ukraińskie Biuro Prasowe w Londynie oraz jego konkurenci polityczni (do roku 1932)*. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2010. 790 s.
250. Żerelik R. Rada i Rząd Ukraińskiej Republiki Ludowej w Tarnowie w okresie 1920–1922. *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. 1996. Nr. 3. S. 207–219.
251. Бендюк М., Іванущенко Г., Марчук І. Постаті діячів українського визвольного руху першої пол. ХХ ст. *Острозький краєзнавчий збірник (Острів)*. 2008. Вип. 3. С. 130.
252. Белан Г.В. Біографічний метод в історико-педагогічній науці: провідні тенденції становлення. *Педагогічний дискурс*. 2013. Вип. 15. С. 50–54.
253. Брик О. *Тернистий шлях Українського Уряду (1918–1921)*. Вінніпег, 1969. 152 с.
254. Бруський Я.Я. Порозуміння та союз з Польщею в оцінках українських політичних еліт (1918–1920 рр.). *Праці Українсько-Польської комісії дослідження взаємин 1917–1921 рр.* К.: Інститут історії України, 2019. Т. 1. С. 23–48.
255. Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914–1923 рр. У двох томах. Т. 1. Львів, 1998. 524 с.
256. Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914–1923 рр. У двох томах. Т. 2. Львів, 1998. 502 с.
257. Виздрік В.С., Пехів В.Б. Інтерновані частини армії УНР у таборах на території Польщі. *Військово-науковий вісник*. 2018. Вип. 29. С. 90–100.
258. Власенко В. З історії організованого життя української політичної еміграції в Румунії у 1929–1932 рр. (за матеріалами Центрального державного архіву Болгарії). *Пам'ятки: археографічний щорічник*. Т. 11. К., 2010. С. 185–202.

259. Власенко В. Перша конференція української еміграції в Румунії (до 85-річчя з дня заснування Громадсько-допомогового комітету української еміграції у Румунії). *Українознавство – 2008: календар-щорічник*. К., 2007. С. 172–178.
260. Власенко В.М. Громадсько-допомоговий комітет української еміграції в Румунії крізь призму її конференцій. Особистість, суспільство, держава: проблеми минулого і сьогодення: матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції, м. Суми, 18 квітня 2016 р.: у 2-х ч. / ред.кол.: В.М. Власенко, С.І. Дегтярьов, Р. Камберова та ін. Суми: СумДУ, 2016. Ч. 1. С. 3–11.
261. Гай-Нижник П.П. Взаємини Директорії та уряду УНР в період від їхнього прибуття до Кам'янця-Подільського і до остаточного виходу на чужину (березень 1919 – листопад 1920 рр.). *Кам'янець-Подільський – остання столиця Української Народної Республіки: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції*, Кам'янець-Подільський, 6–7 жовтня 2009 р. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. С. 162–183.
262. Голубко В. *Армія УНР 1917–1918. Утворення та боротьба за державу*. Львів: Кальварія, 1997. 275 с.
263. Голубко В. Полководці Симона Петлюри. *Польща та Україна в боротьбі за незалежність 1918–1920* / під ред. Т. Кшонстка. Варшава, 2010. С. 92–109.
264. Голубко В.Є. Український офіцерський корпус у визвольних змаганнях 1917–1920 рр. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2006. № 571: Держава та армія. С. 180–189.
265. Гриценко А. *Політичні сили в боротьбі за владу в Україні. Рік 1920-й*. К., 1997. 93 с.
266. Грінченко Г. Автобіографічне інтерв'ю в усно історичних дослідженнях: до питання про теорію нарративного аналізу. *Схід/Захід*. 2006. Вип. 11–12. С. 59–62.
267. Громенко С.В. *Забута перемога. Кримська операція Петра Болбочана 1918 року*. К.: К.І.С., 2018. 266 с.

268. Гудь Б., Голубко В. *Нелегка дорога до порозуміння: до питання генези українсько-польського військово-політичного співробітництва 1917–1921*. Львів, 1997. 68 с.
269. Даниленко О. Чехословацька влада і українська еміграція в 1920-ті роки: порозуміння й співпраця. *Україна дипломатична: науковий щорічник*. К., 2005. Вип. 6. С. 576–587.
270. Даценко О.М. Становлення системи вишколу та виховання у збройних силах Директорії УНР. *Воєнно-історичний вісник*. 2011. Вип. 1. С. 29–32.
271. Двірна К., Кунц С. Повоєнна доля армії УНР у 20-30-ті роки ХХ століття. *Історія в рідній школі : Науково-методичний журнал*. 2016. № 6. С. 3–9.
272. Задунайський В.В. Розвиток системи вищого військового управління Збройних Сил УНР в 1920 р. *Військово-науковий вісник*. 2018. № 29. С. 121–133.
273. *Історія українського війська* / Авт. кол.: М. Відейко, А. Галушка, В. Лободаєв, М. Майоров, Я. Примаченко, А. Руккас, Є. Синиця та ін.; кер. проекту К. Галушко. Х., 2016. 416 с.
274. Капустянський М. *Похід Українських Армій на Київ – Одесу в 1919 році (Короткий воєнно-історичний огляд)*. (у 2-х кн.). Кн. 1. Мюнхен, 1946. 110 с.
275. Капустянський М., Маланюк Є. *Україна. 1919 рік: Документально-наукове видання*. К.: Темпора, 2004. 558 с.
276. Карпус З., Срібняк І. Формування з'єднань Армії УНР у Польщі в 1920 р. *Український історичний журнал*. 2000. № 1. С. 80–95.
277. Кисіль З.Р. Українське воєнно-історичне товариство (1920–1939). *Український історичний журнал* (Київ). 2001. № 2. С. 100–112.
278. Клименко В.С., Козинець І.П. Воєнна політика Директорії Української Народної Республіки: національні аспекти. *Воєнно-історичний вісник*. 2018. Том 28. № 2. С. 34–40.
279. Ковальчук М. Поразка і відступ південного угруповання армії УНР навесні 1919 р. *Військово-історичний альманах*. 2008. Ч. 1 (16). С. 15–37.

280. Ковальчук М. Відносини Румунії з урядом Української Народної Республіки в 1919 р. *Український історичний журнал*. 2010. № 4. С. 115–127.
281. Ковальчук М. *Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння: наукова монографія*. К.: Темпора, 2006. 576 с.
282. Ковальчук М. Українсько-білогвардійська війна: трагічний початок (вересень 1919 р.). *Військово-історичний альманах*. 2004. Ч. 2 (9). С. 15–47.
283. Ковальчук М. Чисельність Армії УНР за Кам'янецької доби Директорії (червень – листопад 1919 р.). *Військово-історичний альманах*. 2007. Ч. 1 (14). С. 4–37.
284. Ковальчук М. Чисельність армії УНР в кам'янецьку добу Директорії (червень-листопад 1919 р.) у світлі архівних документів. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. 2007. Вип. 12. С. 159–197.
285. Ковальчук М.А. Симон Петлюра та військова опозиція в армії УНР у 1920–1921 рр. *Український історичний журнал*. 2005. Вип. 1. С. 97–108.
286. Колянчук О. *Українська військова еміграція у Польщі (1920–1939)*. Львів: [б.в.], 2000. 278 с.
287. Колянчук О., Литвин М., Науменко К. *Генералітет Українських визвольних змагань. Біографи генералів та адміралів українських військових формацій першої половини ХХ століття*. Львів, 1995. 285 с.
288. Комар В. Ідеї месіанства «Великої еміграції» в концепції прометеїзму Польщі 20–30-х рр. ХХ ст. *Схід*. 2011. № 6 (113). С. 71–75.
289. Комар В. *Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921–1939 рр.)*. Івано-Франківськ, 2011. 360 с.
290. Комар В.Л. Еміграція УНР в політиці прометеїзму Польщі 30-х років ХХ ст. *Чорноморський літопис*. 2011. Вип. 3. С. 17–21.
291. Кравцевич В. Що сталося в Києві 31 серпня 1919 року. *Військово-історичний альманах*. 2000. Ч. 1. С. 24–44.

292. Кривизюк Л. Вишкільно-виховний досвід Збройних сил України 1917–1920 рр. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2009. Вип.18. С. 426–431.
293. Крип'якевич І., Гнатевич Б., Гриневич Л., Колісник Р., Малецький М., Росоха С., Шанковський Л., Якимович Б. *Історія Українського війська 1917–1995*. Львів, 1996. 837 с.
294. Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З., Думін О., Шрамченко С. *Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.)*. Львів, 1992. 702 с.
295. Литвин М.Р., Науменко К.Є. *Збройні сили України першої половини ХХ ст. Генерали і адмірالی*. Львів; Харків: Сага, 2007. 244 с.
296. Литвин С. Симон Петлюра і військо. *Військово-історичний альманах*. 2000. Ч. 1. С. 45–54.
297. Литвин С.Х. *Суд історії: Симон Петлюра і Петлюріана*. К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2001. 640 с.
298. Литвин С.Х. *Симон Петлюра у 1917–1926 роках. Історіографія та джерела*. К.: Аквілон-Прес, 2000. 464 с.
299. Лівницький М.А. ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками. Мюнхен – Філядельфія, 1984. 72 с.
300. Лозинський А.Ф. Українці в системі кадрового забезпечення сухопутних військ збройних сил Російської імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Військово-науковий вісник* (Львів). 2017. Вип. 27. С. 46–70.
301. Лук'янченко С.В. Створення та діяльність Українського воєнно-історичного інституту. *Військово-науковий вісник*. 2019. № 29. С. 34–47.
302. Лякович Т.В. Питання матеріального забезпечення Дієвої армії УНР у фокусі української преси (червень–серпень 1919 р.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника: зб. наук. пр.* / [редкол.: О. О. Заремба (гол.) та ін.]. Т. 3. Кам'янець-Подільський: Буйницький О. А., 2020. С. 361–70.

303. Маврін О. Журнал «Тризуб» у громадському й політичному житті української еміграції у Франції міжвоєнного періоду. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. К., 2010. Т. 20. С. 346–356.
304. Мараєв В.Р. Інформаційно-пропагандистське забезпечення Армії Української Народної Республіки періоду Директорії (1918–1921 рр.). *Воєнно-історичний вісник*. 2018. Том 28. № 2. С. 54–60.
305. Машкевич С. *Два дня из истории Киева 30–31 августа 1919 г.* К.: ВАРТО, 2010. 160 с.
306. Мельник Р.П. Збройний конфлікт: теоретичні основи перспективності продовження боротьби за українську державність (1920–1939 рр.). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2013. № 752: Держава та армія. С. 145–149.
307. Мельник Р.П. Питання вишколу старшин армії УНР у практичній діяльності та теоретичній спадщині військової еміграції 20–30 рр. ХХ ст. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2010. № 670: Держава та армія. С. 88–95.
308. Мельник Р.П. Теоретичні основи проектування української національної воєнної доктрини (1920–1939 рр.). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2012. № 724: Держава та армія. С. 178–185.
309. Менжулін В.І. *Біографічний підхід в історико-філософському пізнанні*. К.: НаУКМА, Аграр Медіа груп, 2010. 455 с.
310. Мина Ж. В. Національно-демократичні та регулярні засади реорганізації Армії УНР (листопад 1919 – березень 1920 рр.). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2012. № 724: Держава та армія. С. 153–158.
311. Мина Ж.В. Похід об'єднаних українських армій на Київ в серпні 1919 року. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2001. № 431: Держава та армія. С. 31–35.
312. Мина Ж.В. Розпорядча документація та процеси правових реформ Збройних сил Директорії УНР (січень–липень 1919 р.). *Вісник*

- Національного університету «Львівська політехніка»*. 2013. № 752: Держава та армія. С. 116–122.
313. Мина Ж.В. Формування військової політики директорії УНР щодо організації збройних сил (листопад 1918 – липень 1919рр.). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2003. № 474: Держава та армія. С. 22–27.
314. Мина Ж.В. Явище «отаманії» в період Директорії. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2002. № 451: Держава та армія. С. 19–24.
315. Мина Ж. В. Кількісний та якісний склад Дієвої армії УНР та УГА напередодні Київської наступальної операції (кінець червня – липень 1919 р.). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2010. № 670: Держава та армія. С. 101–112.
316. Мірчук П. *Від Другого до Четвертого Універсалу*. Торонто: Ліга Визволення України, 1955. 70 с.
317. Мірчук П. *Українська державність 1917–1920*. Філядельфія, 1967. 400 с.
318. Монкевич Б. Організація регулярної армії Української держави 1918 року. *Україна в минулому* (Київ – Львів). 1995. Вип. 7. С. 67–112.
319. Монкевич Б. *Слідами новітніх запорожців. Похід Болбочана на Крим*. Нью-Йорк, 1956. 288 с.
320. Нариси історії Української революції 1917–1921 років / ред. кол. В.А. Смолій (гол.), Г.В. Боряк, В.Ф. Верстюк та ін. У 2-х кн. Кн. 2. К.: Наукова думка, 2012. 462 с.
321. Наріжний С. *Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939 (матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої)*. К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1999. 272 с.
322. Наріжний С. *Українська еміграція*. Т. 1. Прага, 1942. 372 с.
323. Науменко А. Виховання особового складу армії доби Директорії УНР. *Воєнна історія*. 2009. № 1 (43). URL: http://warhistory.ukrlife.org/1_09_4.html (дата звернення 17.09.2018).

324. Науменко А.О. Національно-патріотичне виховання в Армії Української Народної Республіки доби Директорії: основні структури та зміст діяльності. *Воєнно-історичний вісник: Збірник наукових праць Національного університету оборони України*. 2018. Вип. 2 (28). С. 47–53.
325. Панас Н.Б. Олександр Петрович Греків: кар'єра українського генерала. *Військово-науковий вісник*. 2012. Вип. 17. С. 71–82. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnv_2012_17_9 (дата звернення 17.09.2018).
326. Парандій В.О. Діяльність військової спецслужби Державного Центру УНР в екзилі (1926–1936 рр.). *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. № 6. С. 27–31. URL: http://lsei.org.ua/6_2015/7.pdf (дата звернення 25.09.2018).
327. Піскун В. *Політичний вибір української еміграції (20-ті роки ХХ століття)*: Монографія. К.: МП «Леся», 2006. 672 с.
328. Піскун В. Участь уряду УНР в еміграції у прометеївському русі: політичний, територіальний та індивідуальний виміри. *Славістична збірка*. Вип. 1: Збірник статей за матеріалами Перших Міжнародних наукових Соханівських читань (м. Київ, 18 листопада 2014 р.). К., 2015. С. 232–247.
329. Піскун В. Українська політична еміграція у 20-х роках ХХ ст.: проблема політичного вибору особистості на тлі суперечливих подій доби. *Українознавство – 2006. Календар-щорічник*. К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. С. 88–97.
330. Пісулінський Я. Centrum państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie w polskiej polityce zagranicznej po 1926 r. *Історичний архів. Наукові студії: Зб. наук. пр.* Миколаїв: ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. Вип. 5. С. 120–124.
331. Поп Ю.І., Поп І.І. Державницька тематика у програмних документах українських емігрантських організацій в Чехословаччині у міжвоєнний період. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного*

- університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. XIV. Серія: Історія: Збірник наукових праць. Вінниця, 2008. С. 63–67.
332. Прокопчук В.С. Полковник П.Ф. Болбочан: трагічні сторінки життя (до 100-річчя страти на ст. Балин). *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника: зб. наук. пр.* / [редкол.: О.О. Заремба (гол.) та ін.]. Т. 3. Кам'янець-Подільський: Буйницький О. А., 2020. С. 390–404.
333. Прохода В. Уваги до праці д-ра Матвія Стахова «Україна в добі директорії УНР» (Тт. 1–7, 1962–1966, Скрантон, США). *Український історик* (Нью-Йорк, Мюнхен). 1967. Ч. 1–2 (13–14). С. 91–102.
334. Рабінович П. Методології вітчизняної юриспруденції сучасні проблеми перетворення. *Міжнародна поліцейська енциклопедія: у 10 т. Т. 1.* К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. С. 351–354.
335. Рубльов О.С., Реєнт О.П. *Українські визвольні змагання 1917–1921 рр.* К., 1999. 320 с.
336. Руккас А. Вояки-українці в польській армії (1921–1939). *Військово-історичний альманах.* 2002. Ч. 1 (4). С. 17–30; Ч. 2 (5). С. 54–65.
337. Руккас А. Діяльність військової секції при Українській дипломатичній місії у Варшаві (грудень 1919 р. – липень 1920 р.). *Київська старовина.* 2003. № 5. С. 128–156; 2003. № 6. С. 150–158.
338. Руккас А. Плани еміграційного уряду УНР щодо відродження української військової авіації(1926–1939). *Військово-історичний альманах.* 2006. Ч. 1 (12). С. 42–59.
339. Руккас А.О. Підготовка офіцерів армії УНР у польській Вищій військовій школі (1931–1939). *Історія слов'янських народів: актуальні проблеми дослідження.* Вип. 6: Слов'янські народи в Другій світовій війні. К., 2000. С.78–83.
340. Руккас А.О. Українські емігранти в польських школах підхорунжих (1926–1939 рр.). *Український історичний журнал.* 2016. № 2. С. 97–117.

341. Руккас А.О. Українські старшини в польській Вищій військовій школі. *Вісник Прикарпатського університету*. 2013. Вип. 23/24. С. 96–106.
342. Середницький Я. *Павло Шандрук. Перша світова і три російсько-українські війни*. Тернопіль: «Мандрівець», 2015. 224 с.
343. Сирник Я. До питання інтернування армії УНР у Польщі у 1920–1924 рр. *Україна в минулому* (Київ – Львів). 1995. Вип. 7. С. 45–51.
344. Сідак В. «Очі і вуха» Армії УНР. Деякі фрагменти про створення і діяльність військової розвідки Директорії УНР. *З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ* (Київ), 1995. № 1–2. С. 281–290.
345. Сідак В. *На шляху до воєнної доктрини України (історичний нарис): Монографія*. К.: Вид-во Нац. акад. СБ України; Вид-во МАУП, 2001. 214 с.
346. Сідак В., Осташко Т., Вронська Т. *Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника*. К.: Темпора, 2009. 426 с.
347. Сідак В.С. *Національні спецслужби в період Української революції 1917–1920 рр. (невідомі сторінки історії)*. К.: Альтернативи, 1998. 320 с.
348. Сідак В.С., Вронська Т.В. *Спецслужба держави без території: люди, події, факти*. К.: Темпора, 2003. 240 с.
349. Сідак В.С., Вронська Т.В. *Спецслужба держави без території: люди, події, факти: військова розвідка та контррозвідка ДЦ УНР в екзилі 1926–1936 рр.* К.: Темпора, 2003. 240 с.
350. Сідак В.С., Степанков В.С. *З історії української розвідки та контррозвідки: нариси*. 2. вид. К.: Ін-т СБ України, 1995. 201 с.
351. Скорич Л.В. Українська військова еміграція у Польщі (1921–1924). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2013. № 752: *Держава та армія*. С. 136–139.
352. Скрипник О.В. *Українська революція. 100 років боротьби, протистоянь, звершень*. Вид. 2, перероб. і доповн. К.: «АДЕФ – Україна», 2020. 344 с.
353. Слюсаренко П. М. Воєнно-політичні передумови налагодження військової співпраці між Українською Народною Республікою і Польською

- Республікою у 1920 р. *Збірник наукових праць Наук.-дослід. ін-ту українознавства*. 2008. Т. 19. С. 377–393.
354. Слюсаренко П.М. Військове співробітництво Української Народної Республіки та Польської Республіки напередодні Російсько-польської війни 1920 року. *Воєнно-історичний вісник*. 2019. Т. 3. № 33. С. 158–175.
355. Слюсаренко П.М. Внесок військового міністра Української Народної Республіки генерал-хорунжого Володимира Сальського у реформування Української Армії у 1920 році. *Воєнно-історичний вісник: Збірник наукових праць Національного університету оборони України*. 2018. Вип. 2 (28), С. 70–82.
356. Солдатенко В.Ф. *Українська революція. Історичний нарис: Монографія*. К.: Либідь, 1999. 976 с.
357. Солдатенко В.Ф. *Українська революція: концепція та історіографія*. К., 1997. 401 с.
358. *Спеціальні служби України від найдавніших часів і до сьогодення: у 5 т. Т. 3: Спецслужба Військового міністерства Державного Центру УНР в екзилі (1926–1936 рр.)* / В.С. Сідак, Т.В. Вронська, О.В. Скрипник ; редкол.: Грицак В.С. [та ін.]. К.: Прометей, 2018. 259 с.
359. Срібняк І. «Не гнийте в бараках, творіть життя тут, на цьому маленькому місті, огороженому дротами ...» (повсякдення інтернованих вояків-українців у Александрові (Польща) у висвітленні таборової періодики, 1921 р.). *Європейські історичні студії*. 2018. № 10. С. 217–252.
360. Срібняк І.В. Становище вояків-українців групи інтернованих армії УНР у таборах Каліш та Щипіорно (Польща) навесні 1923 року (за архівними документами). *Архіви України*. 2018. № 4. С. 201–211.
361. Срібняк І. *Обеззброєна, але нескорена: Інтернована армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921–1924 рр.)*. Київ – Філядельфія: Вид-во ім. Олени Теліги, 1997. 128 с.
362. Срібняк І. Табір інтернованих Військ УНР у Каліші, Польща (перша половина 1921 р.): моральний стан старшинства та заходи з його

- нормалізації. *Емінак: науковий щоквартальник*. (Київ–Миколаїв), 2018. № 1 (21) (січень–березень). Т. 2. С. 42–49. URL: <http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/23661> (дата звернення 17.07. 2019).
363. Срібняк І., Кучер В. Фахова підготовка старшин Генерального штабу Армії УНР у 1921–1923 рр. *Розбудова держави*. 1996. № 7. С. 28–32.
364. Срібняк І.В. Українська військова еміграція в Польщі у 1921–1924 рр. *Українська діаспора*. К., 1996. Ч. 9. С. 38–52.
365. Стасюк І.М. Військова еліта України доби національно-визвольних змагань 1917–1921 рр.: командувачі Дієвої Армії УНР. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2012. № 724: Держава та армія. С. 158–163.
366. Стефанів З. *Українські Збройні Сили. 1917–21 рр.* Частина I: Доба Центральної Ради й Гетьманату. Б.м., 1947. 119 с.
367. Тинченко Я. *Генерал Олександр Греків: військова діяльність і доля*. 73 с. URL: http://memorial.kiev.ua/zhurnal/pdf/02_2001/343.pdf/ (дата звернення 11.06. 2019).
368. Тинченко Я. *Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921)*. Кн. 1. Київ: Темпора, 2007. 536 с.
369. Тинченко Я. *Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921)*. Кн. 2. Київ: Темпора, 2011. 424 с.
370. Тинченко Я. *Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття*. Ч. 1: Біографічно-довідкова. К., 1995. 258 с.
371. Ткачук П.П. Військові реформи гетьмана Павла Скоропадського у контексті державотворчих процесів в Україні (квітень – грудень 1918 р.). *Військово-науковий вісник*. 2019. № 31. С. 112–123.
372. Ткачук П.П., Лозинський А.Ф. Українські полководці на чолі сухопутних військ збройних сил Російської імперії в роки Першої світової війни. *Військово-науковий вісник*. 2017. № 28. С. 3–20.
373. Трощинський В. П. *Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне та соціально-політичне явище*. К.: Інтел, 1994. 259 с.

374. Удовиченко О. *Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917–1921*. К.: Україна, 1995. 206 с.
URL: <https://www.e-reading-lib.com/chapter.php/1002111/13/ukraina-u-viyni-za-derzhavnist-istoriya-organizacii-i-boyovih.html> (дата звернення 06.09.2019)
375. Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки / Вольфрам Дорнік та ін. ; упоряд. В. Дорнік ; пер. з нім. В. Кам'янець ; наук. ред. Р. Пиріг. К.: Ніка-Центр, 2015. 512 с.
376. Феденко П. *Український рух у 20 столітті*. Лондон: Вид-во «Наше слово», 1959. 267 с.
377. Фурман І.І., Печенюк І.С. Перший всеукраїнський військовий з'їзд та його значення в національному державотворенні й українізації армії. *Військово-науковий вісник*. 2020. № 33. С. 61–74.
378. Фуртес О.О. Воєнно-історична робота в Армії УНР. *Військово-науковий вісник*. 2016. № 25 С. 87–95.
379. Халхунов С.О. Дослідження військової політики Центральної ради в працях істориків української діаспори 1920–1930-х років. *Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки»*. 2017. № 3. С. 5–13.
380. Химиця Н.О. Становлення системи національної військової освіти в Україні (1917–1918 рр.). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2000. № 408: Держава та армія. С. 55–60.
381. Химиця Н.О. Українізація військових навчальних закладів та створення національної військової системи освіти у 1917–1918 рр. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2008. № 634: Держава та армія. С. 51–55.
382. Ходанович О.Л. Становлення розвідки і контррозвідки Українського війська періоду українського державотворення 1917–1921 рр. *Відродження українського війська: сучасність та історична ретроспектива: Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції 1–2 грудня 2016 р.* К.: НУОУ, 2016. С. 86–88.

383. Шаравара Т.О. *Випускники віленського військово-піхотного училища у боротьбі за українську державність (1917–1923 рр.): монографія*. К.: Видво Ліра-К, 2016. 216 с.
384. Шляхтиченко М. До історії Директорії УНР. *Український історик* (Нью-Йорк–Мюнхен). 1965. Ч.1–2. С. 56–61; Ч. 3–4. С. 52–59.
385. Штенедера Я. *Засуджений до розстрілу*. Львів: Червона Калина, 1995. 256 с.
386. Яблонський В.М. *Державний центр УНР в екзилі: ідеї, боротьба, традиція (1921–1992 роки)*. К.: КНТ, 2020. 648 с.
387. Якимович Б. *Збройні сили України: Нарис історії*. Львів, 1996. 360 с.

VII. АВТОРЕФЕРАТИ ДИСЕРТАЦІЙ, ДИСЕРТАЦІЇ

388. Герасименко М.В. Підготовка старшинських кадрів в українських національних державних утвореннях (березень 1917 – листопад 1920 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 20.02.22 / М.В. Герасименко; Нац. акад. оборони України. К., 2005. 24 с.
389. Даценко О.М. Військово-патріотичне виховання в українських збройних формуваннях в умовах боротьби за українську державність (березень 1917 – листопад 1920 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 20.02.22 / О.М. Даценко; Нац. акад. оборони України. К., 2002. 18 с.
390. Задунайський В. Збройні Сили УНР (1917–1920 рр.): дис. ... канд. іст. наук. Донецьк, 1995. 198 с.
391. Кисіль З.Р. Створення та діяльність українського воєнно-історичного товариства (1920–1939 рр.): Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / З.Р. Кисіль; ЛНУ ім. Івана Франка. Львів, 2002. 18 с.
392. Кривизюк Л.П. Вишкіл та виховна робота в українських військах періоду визвольних змагань 1917–1920 рр.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 20.02.22 / Л.П. Кривизюк; Нац. ун-т «Львів. політехніка». Львів, 2001. 19 с.

393. Образцов С.В. Військова та громадсько-політична діяльність М. Омеляновича-Павленка: Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / С.В. Образцов; КНУ ім. Тараса Шевченка. Київ, 2011. 17 с.
394. Фуртес О.О. Військово-історична проблематика у працях української еміграції 1920–1939 рр.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 20.02.22 / О.О. Фуртес; Нац. ун-т «Львів. політехніка». Львів, 2009. 23 с.
395. Яблонський В.М. Діяльність Державного центру УНР в екзилі 1920–1992 рр.: Автореф. дис... докт. іст. наук: 07.00.01 / В.М. Яблонський; Інститут історії України НАН України. Київ, 2021. 37 с.

VIII. ЕНЦИКЛОПЕДІЇ, ІНФОРМАЦІЙНІ РЕСУРСИ

396. Литвин М., Науменко К. Сальський Володимир Петрович. *Довідник з історії України* / за ред. І.З. Підкови, Р.М. Шуста. К.: Генеза, 2001. С. 268.
397. Науменко К.Є. *Сальський Володимир. Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. К.: Наукова думка, 2012. Т. 9: Прил – С. С. 427.*
398. Сальський Володимир Петрович. URL: http://www.db.geroika.org.ua/ua/person_card.html?code=670c19cada01a878306683deffd30d35 (дата звернення 12.10.2018).
399. Сальський Володимир. *Енциклопедія Українознавства. Кн. 2: Словникова частина* / гол. ред. В. Кубійович. Т. 7: Пряшівщина – Сиг. Париж – Нью-Йорк: «Молоде життя», 1973. С. 2695.
400. Україна: Хроніка XX ст.: Рік 1919: Довід. вид. / Редкол.: В. Смолій (голова) та ін.; упоряд. О. Бойко. К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. 236 с.
401. Україна: Хроніка XX ст.: Рік 1920: Довід. вид. / Редкол.: В. Смолій (голова) та ін.; упоряд. О. Михайлова. К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. 311 с.
402. Українська революція і державність (1917–1920 рр.): Наук.-бібліогр. вид. / уклад. А.Л. Панова, В.Ф. Солдатенко, Л.В. Беляєва та ін. К., 2001. 816 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ
Монографії, розділи в колективних монографіях:

1. Каменцев Д.С., Патер І.Г. Волинь, Холмщина і Підляшшя у 1915–1918 рр.: українсько-польське противенство. *Міжнаціональні відносини в Україні у ХХ – на початку ХХІ ст. Західні землі*. Львів, 2020. С. 23–37.

Статті у фахових наукових виданнях:

2. Каменцев Д.С. «Мене завжди тішило й почасти дивувала та велика напружена праця, яку переводять наші вояки...»: роль Володимира Сальського в організації української військової еміграції (1921–1940). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2018. Вип. 31. С. 190–202.

3. Каменцев Д.С. Публіцистична діяльність Володимира Сальського. *Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe. (East European Scientific Journal)*. 2020. № 11 (63). Vol. 8. S. 23–32.

4. Каменцев Д.С. Участь Володимира Сальського в організації громадського життя українців у діаспорі. *Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe. (East European Scientific Journal)*. 2021. № 1 (65). S. 78–86.

5. Каменцев Д.С. «Воєнна історія зовсім не має своїм завданням осуджувати». В. Сальський: від розуміння методології історії до проб на науковій ниві. *Старожитності Лукомор'я*. 2021. № 2 (5). С. 37–46.

6. Каменцев Д.С. Симон Петлюра та Володимир Сальський: до історії взаємовідносин. *Virtus*. 2021. № 51. S. 46–53.

Статті, які додатково відображають результати дослідження:

7. Каменцев Д.С. «З них всіх являється дійсним українським генералом демократом...»: політичний портрет військового міністра УНР в екзилі Володимира Сальського. *Новітня доба*. Львів, 2017. Вип. 5. С. 166–175.

Статті апробаційного характеру:

8. Каменцев Д.С. Аналіз стратегічно-політичного становища України у 1919 р. у публіцистиці Володимира Сальського. *European scientific discussions. Abstracts of I International Scientific and Practical Conference (Rome, 28–30 November, 2020)*. Rome, 2020. P. 519–523.

Володимир Сальський в часи Першої світової війни, фото 1915 року.
Джерело: <https://coollib.com/b/178327/read#t18>

Володимир Сальський, фото 1920 року (За Державність. 1938. Ч. 8)
Джерело: <https://coollib.com/b/178327/read#t18>

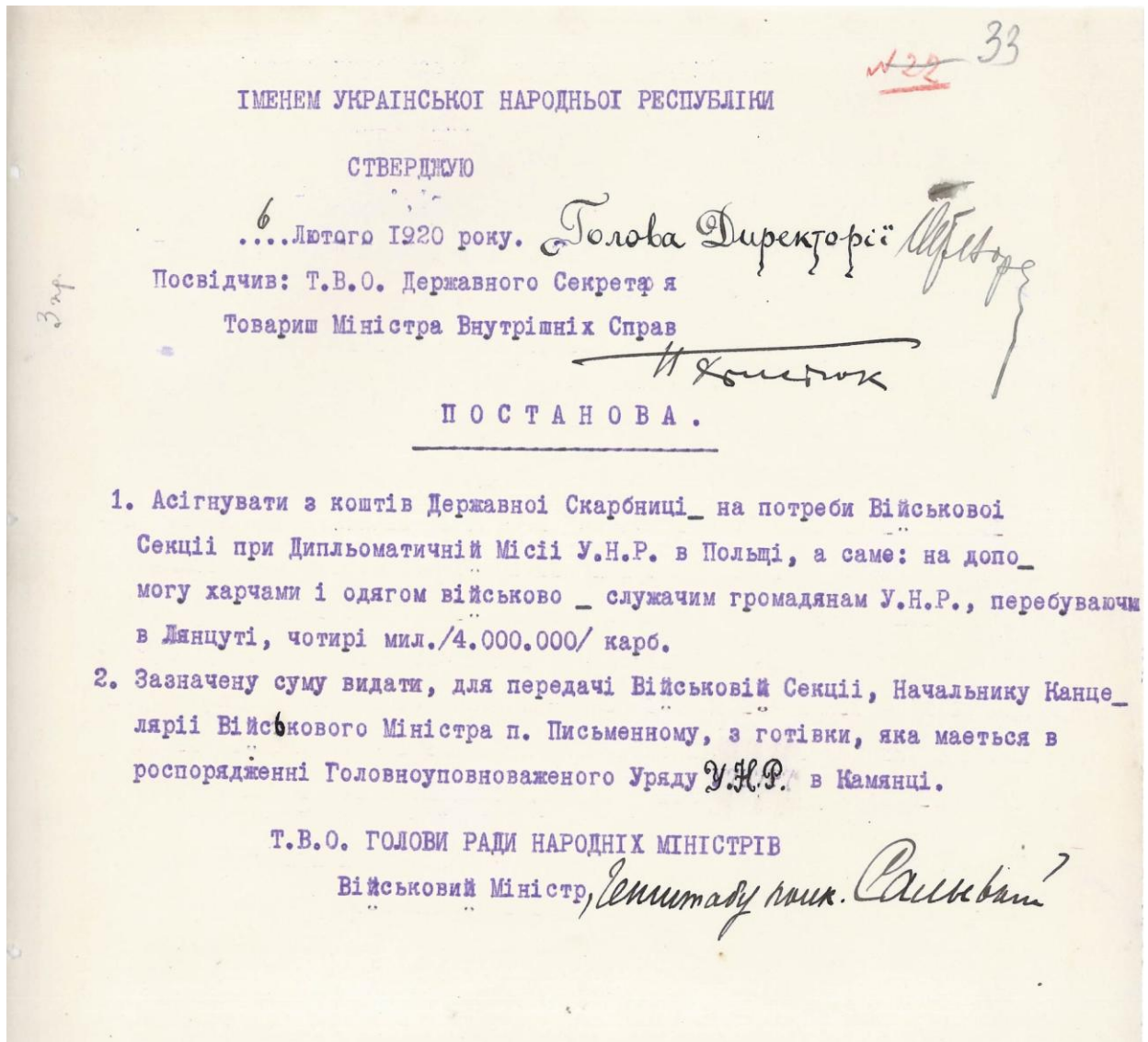

Зліва направо: Головний отаман С. Петлюра, командувач II польської армії генерал А. Літовський, військовий міністр УНР В. Сальський, командир 6-ї Січової дивізії Армії УНР М. Безручко, старшини та козаки 6-ї Січової дивізії, перегляд та парад частин з'єднання під прапором. Фото (прибл. 4–5 травня 1920 р.). Джерело:
http://www.db.geroika.org.ua/ua/media_detal.html?period=1&category=4#gallery-6

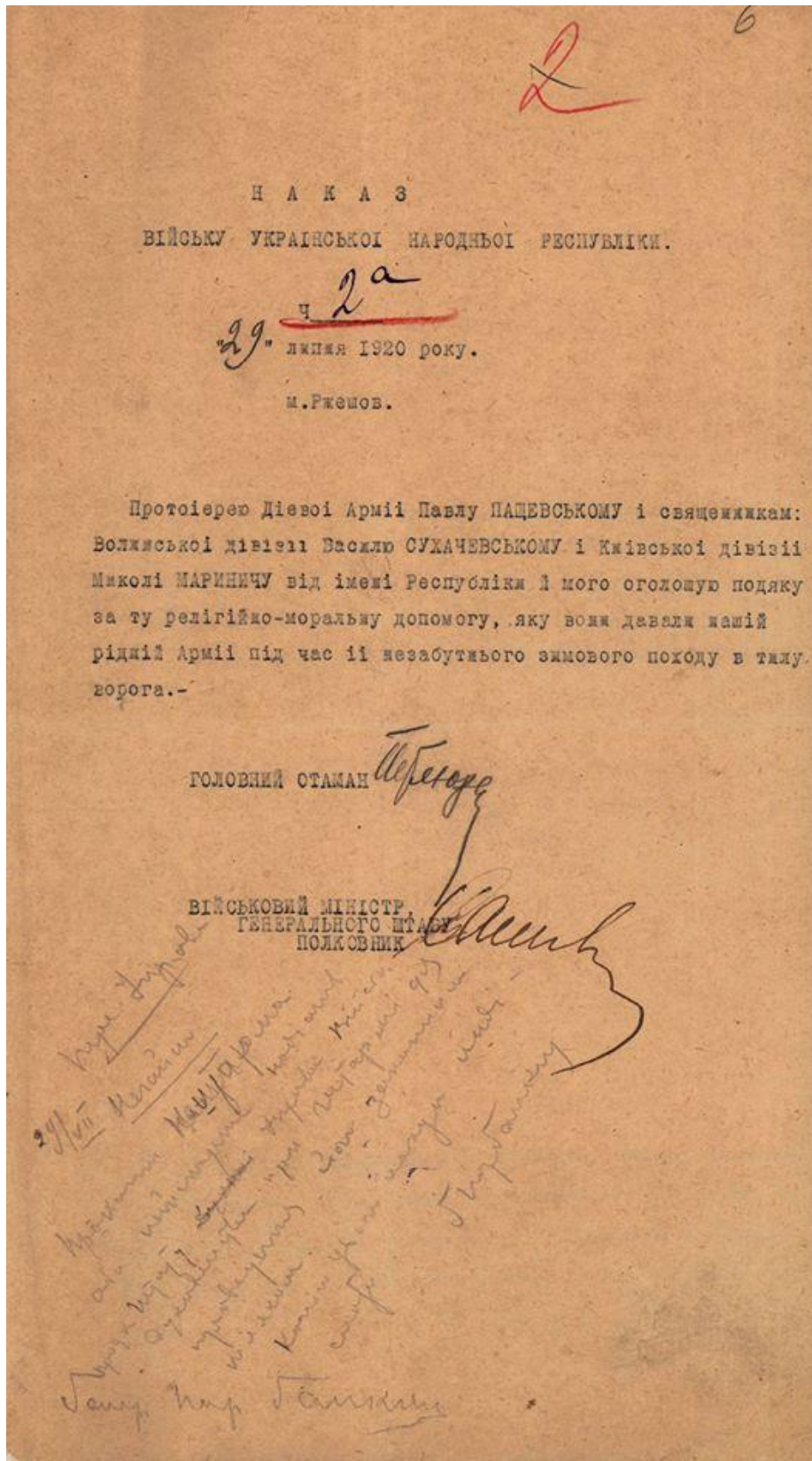
В. Сальський (стоїть третій справа) серед вояків на станції Борисів (вересень 1920 р.). Архів ОУН в УІС – Лондон, ф. 30, оп. 3, од.зб. 3, од.обл. 9. Джерело: http://www.db.geroika.org.ua/ua/person_card.html?code=670c19cada01a878306683deffd30d35#gallery-4

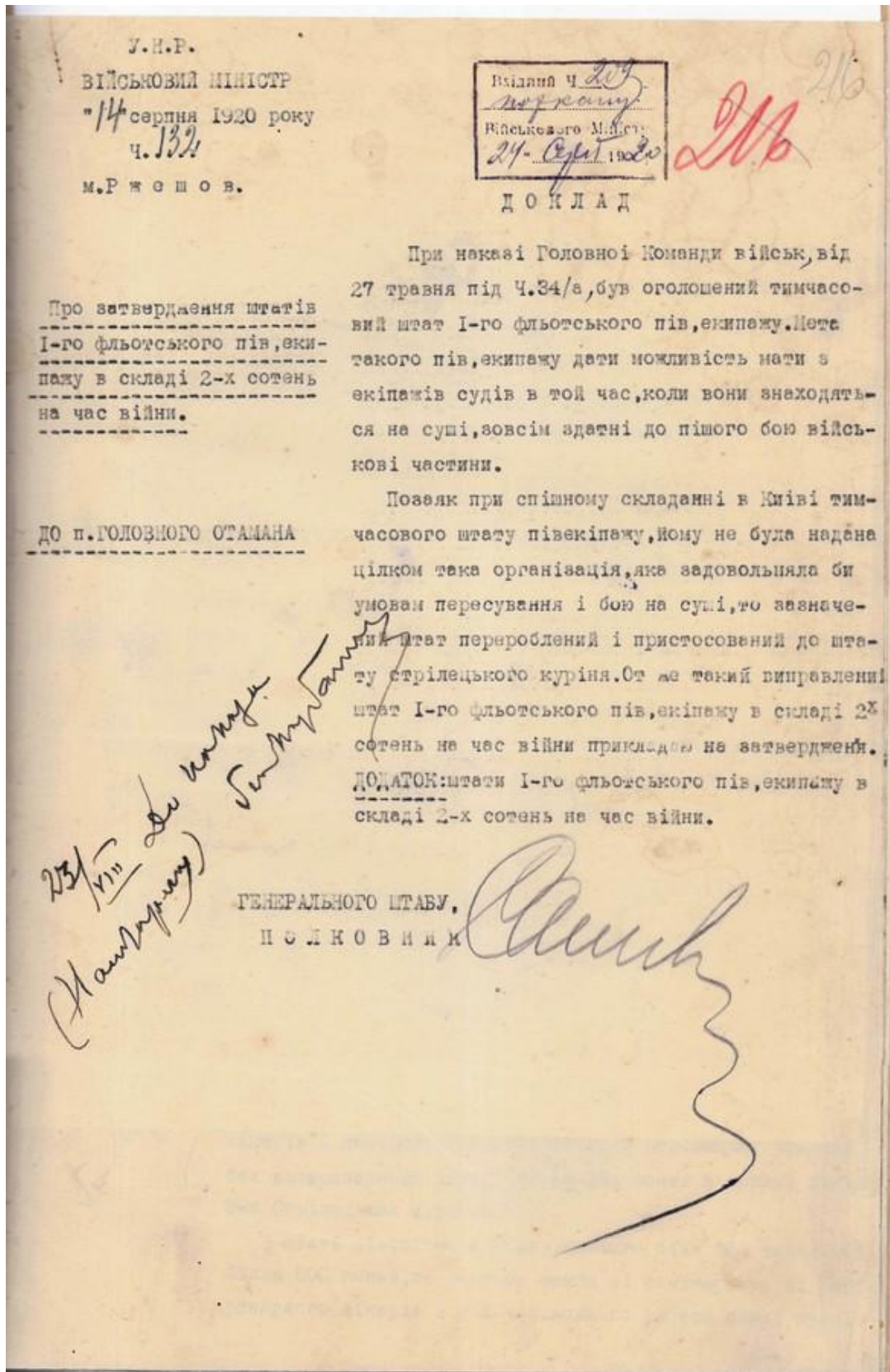
Текст постанови про асигнування коштів на потреби Військової секції при Дипломатичній місії УНР в Польщі, підписаний В. Сальським, 6 лютого 1920 р.

Джерело: ЦДАВО України, ф. 1429, оп. 2, спр. 6, арк. 33.

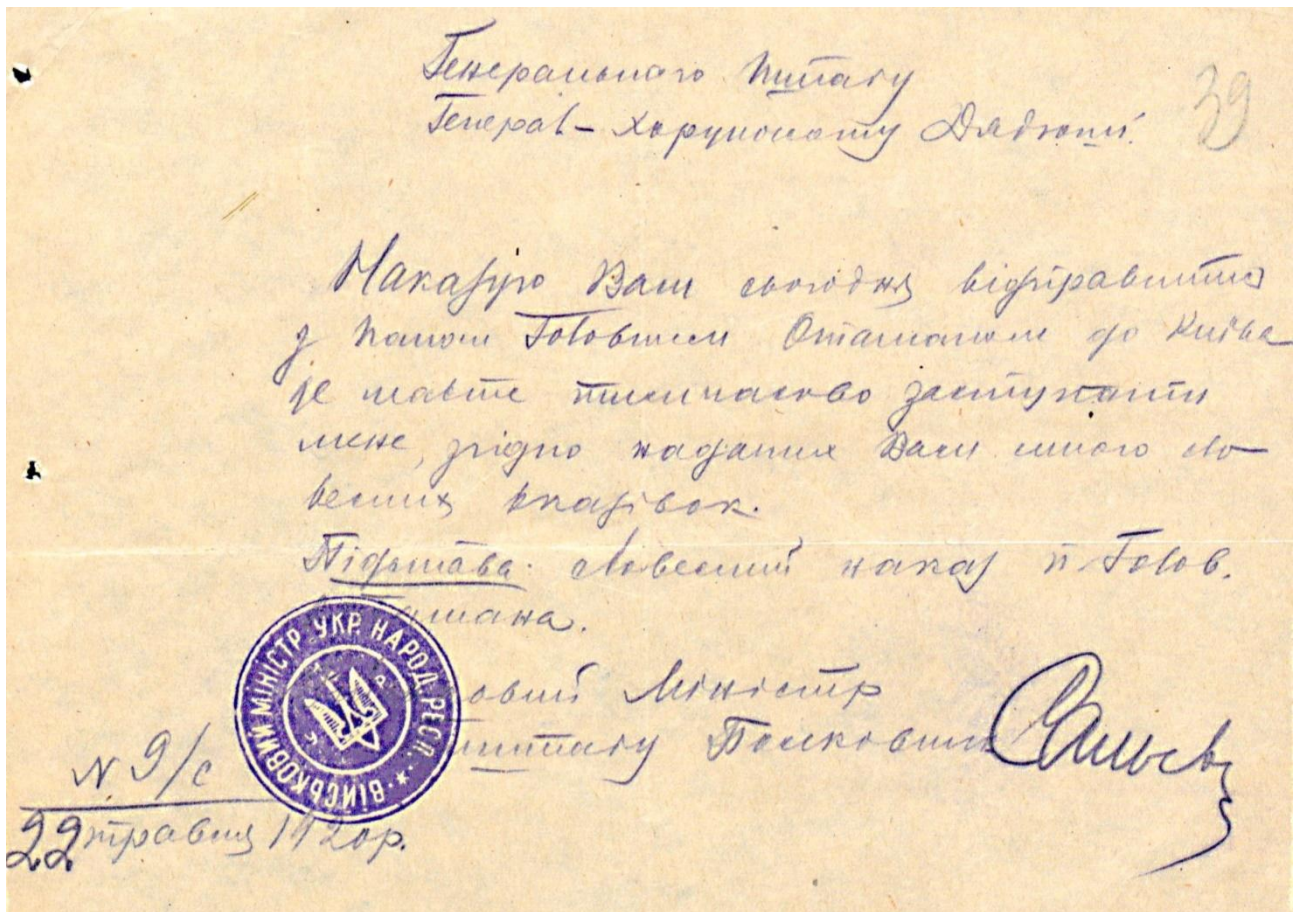
Підписаний С. Петлюрою та В. Сальським Наказ про оголошення подяки священникам за духовно-моральну підтримку бійців під час Зимового походу, 29 липня 1920 р.
Джерело: ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 2, спр. 68, арк. 6

Текст доповіді В. Сальського «Про затвердження штатів I-го флотського півекіпажу у складі 2- сотень на час війни», 14 серпня 1920 р.
 Джерело: ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 2, спр. 78, арк. 216.

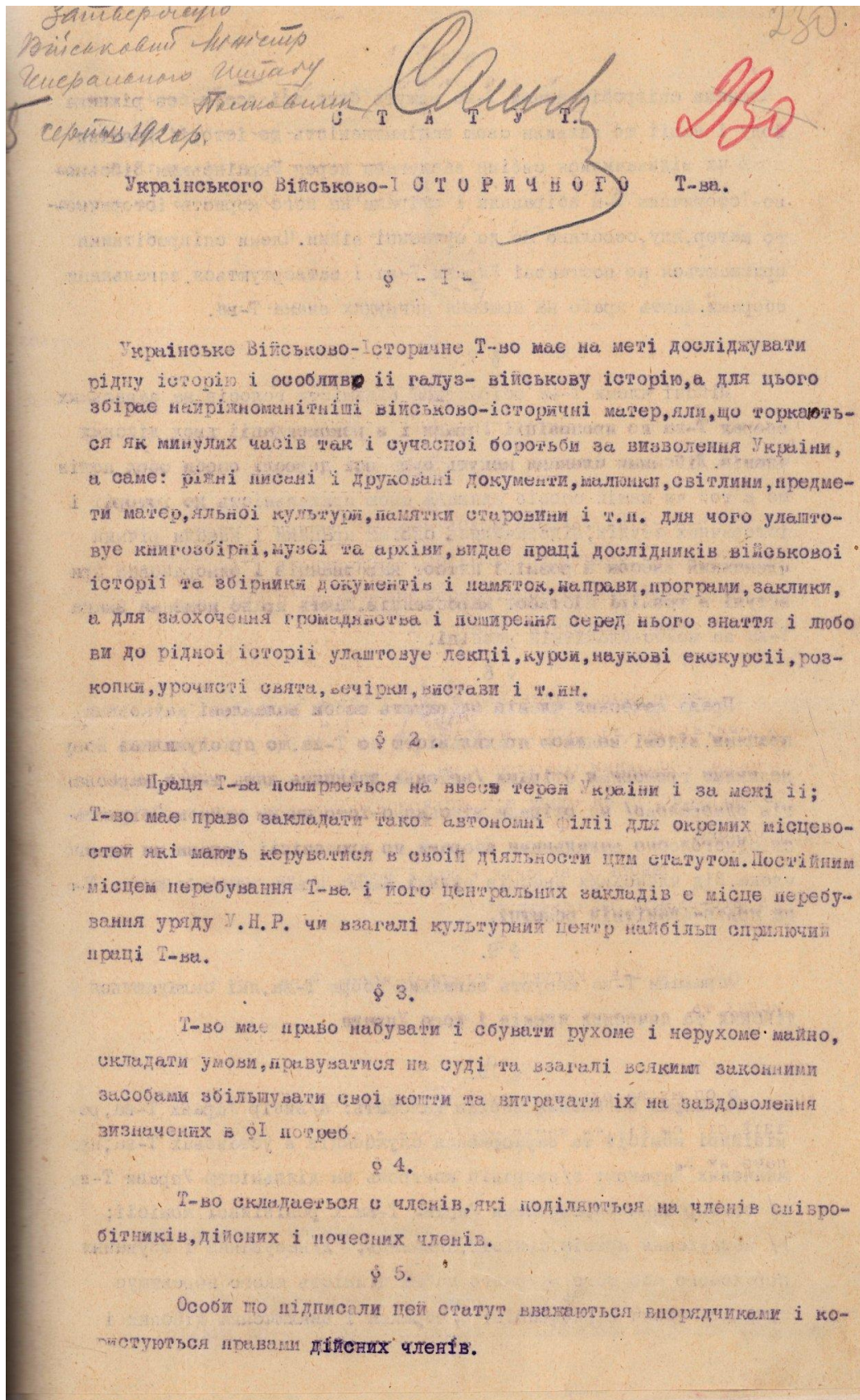

Наказ міністра військових справ В. Сальського, адресований генерал-хорунжому С. Дядюші, завірений печаткою Міністерства військових справ, 22 травня 1920 р.

Джерело: ЦДАВО України, ф. 1078, оп. 2, спр. 55, арк. 39.

Перша сторінка статуту Українського військово-історичного товариства із візю міністра В. Сальського
Джерело: ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 2, спр. 78, арк. 230.

Картина Леоніда Перфецького «Київ. 31 серпня 1919 року».
Зліва на коні – В. Сальський
Джерело: <https://www.istpravda.com.ua/digest/2012/08/31/92799/>

Могила В. Сальського на православному кладовищі «На Волі» у м. Варашава
Джерело: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/04/22/36803/>